

سینچالک
عجتماعی پنا رتقیاتی

نیا سوشل سائنس

2

1983

مۇنداقچە

- 1 كىمىلەر ماركس — ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسچىسى ..... ئۇيغۇر سايرانى مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ..... گۇباۋ
- 13 قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە — «قۇتادغۇ بىلىگ» توغرىسىدا ..... ئېھتىز يۈسۈپ تەرجىمىسى) ✓
- 30 يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق پەلسەپىسى توغرىسىدا ..... ئابدۇرېھىم ئوتكۇر ✓
- 61 ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ..... مەمتەمىن يۈسۈپ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمى بايان ..... ✓
- 85 قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمى بايان ..... ئابدۇشۈكۈر تۇردى
- 111 شىنجاڭنىڭ مىللى ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... بولانتاي دوسجانىن ✓
- 135 تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش (1-قىسىم) ..... (يۈسۈپ ھۈسەيىن تەرجىمىسى) ✓
- 164 تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش (1-قىسىم) ..... شۇي زۇڭجېڭنىڭ (ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى) ✓

تەبىئىي سوتسىيالىزىم ئىنقىلابى
20-ئاي/1983

كارل ماركس - ئەلەيھى سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسچىسىدۇر

(ماركس ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىقىنى خىتەرىلەش
مۇناسىۋىتى بىلەن)

ئۇيغۇر سىياسىياتى

بۇ يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، پۈتۈن دۇنيا پۈرۈلپتارىياتىنىڭ مۇستازى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۈركارل ماركسنىڭ ۋاپاتىغا توپ - توغرى 100 يىل بولدى.

ماركسنىڭ ماركسنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەلىماتىنىڭ مۇكەممەل سېستىمىسىدۇر. ماركسنىڭ تەبىئىي ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنلىرى توغرىسىدىكى، ئېزىلگۈچى ۋە ئېكىسپىراتاتسىيە قىلىنغۇچى ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى، بارلىق ئەللەردە سوتسىيالىزىمنىڭ غەلبە قىلىشى توغرىسىدىكى، كوممۇنىستىك جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى پەن - ئىلىمدۇر.

لېنىن: « ماركس تەلىماتىدىكى بىر ئاساسىي نۇقتا - سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان پۈرۈلپتارىياتىنىڭ دۇنياۋى تارىخىي رولىنى شەرھىلەپ بەرگەنلىكى، « ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى » ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇك ئەسەرلىرىدىن تاللانما » (پەلسەپە قىسمى) ئۇيغۇرچە نەشرى، 12 - بەت) دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ماركسنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە كاپىتالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلىپ، پۈرۈلپتارىيات بىلەن بۇرۇنۇن ئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر كەسكىنلەشكەندە ھەمدە پۈرۈلپتارىيات مۇستەقىل ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندا مەيدانغا كەلدى. ماركسنىڭ پۈتۈن دۇنيادىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە ئېزىلگۈچى ھەرىكەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدۇ. ماركسنىڭ سىنىپىيلىكى، ئىنقىلاۋىلىقى، پارتىيىۋىلىكى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان پەندۇر، كونا دۇنيانى تەنقىت قىلىدىغان ۋە يېڭى دۇنيانى يارىتىدىغان قۇدرەتلىك ئىدىيىۋى قورال دۇر. شۇڭلاشقا لېنىن: « سىنىپتىن خالى سوتسىيالىزىم توغرىسىدىكى ۋە سىنىپتىن خالى سىياسى توغرىسىدىكى تەلىماتلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇق كەپ بولۇپ قېلىۋەدى » (يۇقۇرقى كىتاپ 14 - بەت) دىگەن.

ماركسنىڭ تارىخى - ئۆزىگە دۇشمەن بولغان تۈرلۈك ئىدىيىۋى ئېقىملار ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۈستىدىن ئىزۈلۈكسىز غەلبە قىلىپ كېلىۋاتقان تارىخ دۇر.

ماركسنىڭ تەسىرى ماركس ياشىغان دەۋر ۋە تېرىتورىيە دائىرىسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ چىقىپ كەتتى. پۈتۈن دۇنياغا كەڭ تارقالدى. كوممۇنىزىم ھەركىتىمۇ دۇنياۋى خاراكتېرلىك ھەركەت بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ماركسنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئۇلۇغ غەلىبىسىدۇر. ماركسنىڭ ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن قوشۇلغاندا چوڭ بىر ماسادى كۈچكە ئايلاندى. پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى كاپىتالىزىم تۈزۈمىنىڭ ئاجىز ھالقىلىرىنى ئارقىسىمۇ - ئارقا بوسۇپ ئۆتۈپ، كۆپلىگەن دولەتلەردە غەلبە قىلدى. لېنىنىڭ چىتەكچىلىكىدە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ غەلبە قازىنىشى؛ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ غەلبە قىلىشى ۋە باشقا كۆپلىگەن مەملىكەتلەردىكى ئىنقىلاپلارنىڭ غەلبە قىلىشى - مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ماركسنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتىدا، ھەر بىر دولەتلەرنىڭ كۆنكىرت ئىنقىلاۋىي غەلبىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ماركسنىڭ تەلىماتى 19 - ئەسىردىكى ئىسپانىيە پەن ۋە ئىنقىلاۋىي كۆرۈشنىڭ ئۇلۇغ ۋەكىللىرى تەلىماتىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە بەيدانغا كەلگەن. لېنىن: «ماركس تەلىماتى - ئىنسانىيەتنىڭ 19 - ئەسىردە ياراتقان ئەپسىز مۇۋەپپىقىيەتلىرىنىڭ يەنى ئەمەس كىلاسسىك پەلسەپىسى، ئىنگىلىز كىلاسسىك سىياسى ئىقتىسادى، فرانسۇز خىيالىي سوتسىيالىزىمنىڭ مۇقەررەر ۋارىسى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ماركس ئۆزىدىن ئاۋالقى ئىلمىي تەپەككۈرنىڭ مۇۋەپپىقىيەتلىرىنى تەنقىدىي كۆز بىلەن قاپتا ئىشلەپ، ئىسپانىيە پەن ساھەسىدە چوڭ بىر ئىنقىلاۋىي ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ماركس ئۆز تەلىماتىنىڭ ھەقىقىي ۋە تەركىۋىي قىسمى بولغان ئەمەس پەلسەپىسىنىمۇ، ئىنگىلىز سىياسى ئىقتىسادىنىمۇ ۋە فرانسۇزلارنىڭ سوتسىيالىستىك تەلىماتىنىمۇ قاپتا ئىشلىدى ۋە تەرەققى قىلدۇردى.

مەن ماركس تەلىماتىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى بولغان ئىلمىي سوتسىيالىزىم ئۈستىدە غۇز پىكىرلىرىمنى بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

ئېنگېلس 1877 - يىلى: «بىز ماركسنىڭ ئىككى چوڭ كەشپىياتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھىننەتدارمىز. بۇ كەشپىياتلارنىڭ بىرىنچىسى - تارىخىي ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەردىن چۈشەندۈرۈلگەنلىكى؛ ئىككىنچىسى - قوشۇمچە قىممەت ۋاسىتىسى ئارقىلىق كاپىتالىستىك ئىشلەپ چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىغانلىقى. مانا بۇ كەشپىياتلار تۈپەيلىدىن سوتسىيالىزىم خىيالىدىن پەنگە ئايلاندى. ھازىرقى ۋەزىپە مانا مۇشۇ پەننى ھەممىدىن ئاۋال، تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ بارلىق تەپسىلاتلىرىغىچە، ھەممە باغلىنىشلىرىغىچە تەتقىق قىلىپ چىقىشتۇر» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ماركسقا قەدەر كىشىلەر تارىخىي ئىدىيالىستىك ئاساستا چۈشەنگەن ۋە چۈشەندۈرۈپ

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

كەلگەن ئىدى ، يەنى تارىختىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋىيىنى ئادەملەرنىڭ ئىدىيەسىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن ئىزدەش كېرەك ، تارىختىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ ، بۇخىل سىياسىي ئۆزگىرىش تارىخنى بەلگىلەيدۇ ، دەپ قاراپ كەلگەن ئىدى .

ئېنگېلس يەنە : « مۇشۇ ئىككى كەشپىيات بىر ئادەمنىڭ ھاياتى ئۇچۇن يېتىپ ئاشاتتى . مۇبادا ، بىرەر ئادەم مۇشۇ كەشپىياتلارنىڭ بىرىنى باشقا ئېلىپ چىققان بولسىمۇ ، ئۇ ئادەم بەك بەختلىك ھىساپلانغان بولاتتى ، ئەمما ماركس ئۆزى تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەممە ساھەلەردە ، ھەتتا ماتىماتىكا ساھەسىدەمۇ مۇستەقىل كەشپىياتلارنى ئۇچۇتقا كەلتۈردى . ماركس تەتقىقات ئېلىپ بارغان ساھەلەر ئاز ئەمەس ئىدى . بۇ ساھەلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا ئۇ يۈزەكى ئىشلىگەن ئەمەس ..... پەننىڭ بۇ ئىزى باي مانا شۇنداق ئىشلىگەن ئىدى ..... ماركس ئىلىم - پەننى تارىخىي جەھەتتىن ھەركەتلەندۈرگۈچى ۋە ئىنقىلاۋىي كىۈچ دەپ ھىساپلايتتى » دەپ كۆرسەتكەن ئىدى (« ماركس ، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى » رۇسچە نەشرى ، 2 - توم ، 119 - ۋە 128 - بەتلەر) . ماركس دىيالىكتىك ماتىرىيالىزىمنىڭ قائىدىلىرىنى جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشقا قوللىنىپ ، تارىخىي ماتىرىيالىزىمنى يەنى تارىخنى ماتىرىيالىستىك ئاساستا چۈشىنىشنى ياراتتى ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتىمۇ قاندا ، ماركسنىڭ دىيالىكتىك ماتىرىيالىزىمنىڭ قائىدىلىرىنى ئىنسانلار جەمئىيەتىگە تەتبىق قىلىش جەريانىدا ياراتقان نەزىرىيىسى « تارىخىي ماتىرىيالىزىم » دەپ ئاتىلىدۇ . دىمەك - تارىخىي ماتىرىيالىزىم - جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى پەندۇر . « ماتىرىيالىستىك تارىخ قارىشى توۋەندىكى قائىدىلەرنى ئاساس قىلىدۇ : ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئەگىشىپ كېلىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى - بارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسى ؛ تارىخىي يوسۇندا كېلىپ چىقىدىغان ھەر بىر جەمئىيەتتە مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ بىلەن كېلىدىغان جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا ياكى تەبىقىلەرگە ئايرىلىشى نىمە ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىغى بىلەن ، قانداق ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىغى ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ قانداق ئالماشتۇرۇلىدىغانلىغى بىلەن بەلگىلىنىدۇ » ① . « بىز جەمئىيەت تارىخىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئاساسى دەپ ھىساپلاپ كەلگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋەتەر مەلۇم جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆز ئارا مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش (ئىش تەقسىماتى بولغان ئەھۋالدا) ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ . شۇنداق ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىرانسپورتنىڭ ھەممە تېخنىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنداق تېخنىكا ، بىزنىڭ نۇقتىمىزىمىزدىن قارىغاندا ، ئەينى ۋاقىتتا مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى شۇنداقلا تەقسىمات ئۇسۇلىنى بەلگىلەپ كەلدى ، شۇ سەۋەبتىن تۇرۇقداشلىق

① ق . ئېنگېلس « دىيورنىغا قارىشى » ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 511 - بەت .

جەمئىيەتنى يىمىرىلگەندىن كېيىن سىنىپلارغا بولۇنۇشنىمۇ بەلگىلەپ كەلدى. ھوكۇمرانلىق قىلىش ۋە قۇل قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەپ كەلدى، دولەتنى، سىياسىنى، قانۇننى ۋاھا كازالارنىمۇ بەلگىلەپ كەلدى. ①

ئىنسانىيەت تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋە بولغۇسى زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەپلىرىنى كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكىرى ۋە ئارزۇ - ھەۋەسلىرىدىن ئىزدەستىن، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن، جەمئىيەتتە مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇشتا كورۇلگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئىزدەش لازىم. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئىپتىقاددا، تۈپىلىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەپلىرىنى شۇ دەۋرنىڭ ئىدىيە، پەلسەپە قاتارلىق ئۇستۇرۇل-مىسلىدىن ئىزدەستىن، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن ئىزدەش لازىم. ماركس: «كىشىلەرنىڭ ئېڭى ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئەكسىچە، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئۇلارنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ.» «بىز بىر ئادەمگە باھا بېرىشتە ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان قارىشىنى ئاساس قىلالمايمىز، شۇنىڭغا ئوخشاش، بۇنداق بىر ئۆزگىرىش دەۋرىگە باھا بېرىشتىمۇ ئۇنىڭدىكى ئاساس قىلالمايمىز. ئەكسىچە، بۇ ئاڭنى ماددى تۇرمۇشتىكى زىددىيەتتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەۋجۇت توقۇنۇشتىن چۈشەندۈرۈش كېرەك» ② دەپ كورسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئوشۇشى، راۋاجلىنىشى — جەمئىيەتنى ھەركەت-لەندۈرگۈچى كۈچ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى — جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئولچەيدىغان ئاساسىي ئولچەمدۇر.

تارىخىي ماتىرىيالىزىمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك، دىگەن تۇپ قائىدىسى بار. ئەمما بۇلارنىڭ ئۆز ئارا ئۇيغۇن بولماي قالدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ، شۇنداق پەيت تۇغۇلۇپ قالغاندا، بۇلارنى ئۆز - ئارا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش لازىم بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، بۇ، ئىنقىلاپ ئارقىلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆز - ئارا ئۇيغۇن بولماسلىقى بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆز - ئارا زىددىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. مانا مۇشۇ زىددىيەت پۈتۈن جەمئىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەل قىلىغۇچ كۈچتۇر. لېنىن: «پۈتكۈل تەرەققىياتنىڭ ئاساسى

① «ئېنگېلسنىڭ ۋ. بورگىئۇسقا يازغان خېتى» «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى)، ئۇيغۇرچە نەشرى، 212 - بەت.
② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم (I)، 18 - ، 19 - بەتلەر.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ۋە ئۇنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچى كۈچى سىنىپلارنىڭ كۆرىنىشىدۇر» دەپ كورسىتىدۇ («ماركىسىزىمنىڭ ئۈچ مەنبەسى ۋە ئۈچ تەركىۋى قىسمى» دىن) .

تارىخىي ماتىرىيالىزىمدا بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلما دىگەن ئۇقۇملار بار . بازىس ئوز ئىچىگە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئورنىغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئالىدۇ . ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان مۈلۈكچىلىك ، جەمىيەتتىكى سىنىپلار ۋە گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ، ماددى بۇيۇملارنى ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات قاتارلىقلار بازىسقا كىرىدۇ . بازىس ئۆبېكتىپ مەۋجۇت نەرسە بولۇپ ، ئادەملەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئەمەس .

ئۇستقۇرۇلما جەمىيەتتىكى ئىدىيىلەر ۋە شۇ ئىدىيىلەرگە مۇناسىپ مەۋجۇت سىنىپلەردۇر . مەسىلەن ، دولەت ، سىياسى پارتىيىلەر ، سىياسى ئىدىيىلەر ، پەلسەپە ، سەنئەت ، كىسەپ ، دىن قاتارلىقلار ئۇستقۇرۇلماغا كىرىدۇ . بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدا يېقىن - زىچ مۇناسىۋەت بار . بازىس ئۇستقۇرۇلما بىلەن بىرلىكتە ، ئۇستقۇرۇلما بازىسقا تەكىس تەسىر كورسىتىلەيدۇ .

تارىخىي ماتىرىيالىزىم ئىنسانلار جەمىيىتىنى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي فورماتسىيىدىكى دائىم راۋاجلىنىپ تۇرىدىغان جانلىق ئورگانىزىم دەپ قارايدۇ . بۇ جانلىق ئورگانىزىم ئوز ئىچىگە ئىقتىسادىي ، سىياسى ۋە مەنىۋى - روھىي مۇناسىۋەتلەرنى ئوز - ئارا ئىچكى جەھەتتە باغلىنىشلىق بولغان بىر پۈتۈن شەيئە سۈپىتىدە ئالىدۇ .

ئادەملەر ئىلىم - پەن ، سەنئەت ، دىن ، پەلسەپە ، سىياسەت قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئاۋال ، تاماق يېيىش ، چاي ئىچىش ، كىيىم - كىچەك كىيىش ، ئوي ئىمارەتتە تۇرۇشى لازىم بولىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن شۇ لازىم بولىدىغان ماددى بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش كېرەك . تۇرىدىغان ئوي - ئىمارەتلەرنى سېلىش كېرەك . ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساش كېرەك . ماددى بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىش جەمىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ، شۇڭلاشقا ، ماددى بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش جەمىيەتنىڭ ئاساسى بولىدۇ . ماددى ھايات جەمىيەتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئاساسدۇر . روھىي ھايات يەنى ئىدىيىگە ئىناست نەرسىلەر ماددى ھاياتنىڭ ئىنكاسىدۇر .

ماركىسنىڭ تارىخىي ماتىرىيالىزىم توغرىسىدىكى تەلىماتىنى يىغىنچاقلىغاندا ، مانا شۇلاردىن ئىبارەت . ماركىسنىڭ بۇ تەلىماتى بويىچە تارىخنى قەرزىمانلار ، ئايرىم شەخسلەر ياراتماستىن ، بەلكى خەلق ئاممىسى يارىتىدۇ ، دىگەن خۇلاسە ئوز - ئوزىدىن كېلىپ چىقىدۇ .

ماركىسنىڭ ئىككىنچى چوڭ كەشپىياتى - كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت . كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا

كاپىتالىستلار ئىشچىلارنى قانداق قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ ئىسپاتلاپ ئېسىپچى بېرىش بولدى. ماركسقا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، بەزىلەر سىياسى ئىقتىسادتا، جەمئىيەتتىكى ھېر قانداق بايلىق ۋە قىممەتنىڭ مەنبەسى ئەمگەك، دىگەن قائىدىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ياللانما ئىشچىنىڭ ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياراتقان قىممەتنىڭ قانداق قىلىپ كاپىتالىست قولىغا ئوتتۇپ قالىدىغانلىغىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىسپاتلاپ بېرەلمىگەن ئىدى، بۇنى ماركس ئىسپاتلاپ كورسىتىپ بېرەلدى.

كاپىتالىستىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىككى ئىجتىمائىي سىنىپنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. بىرىنچىسى — بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا ۋە تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىغا ئىگە بولۇپ تۇرغان كاپىتالىست بولۇشى كېرەك. ئىككىنچىسى — ئۆزىنىڭ ئىشچى كۈچىدىن باشقا، قولىدا ھېچنەمەسىمۇ يوق يۈرۈپتارىيات بولۇشى كېرەك. بۇ ئىشچى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تەمىن قىلىشى ئۈچۈن ئۆز كۈچىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئىشچىنىڭ بىر كۈنلۈك ئىستىمال قىلىدىغان يېمەك — ئىچمىگىگە كېتىدىغان راسخۇنى 6 سائەتلىك ئەمگىكى بىلەن يارىتىلغان. قىممەتكە باراۋەر دىسەك، ياللانما ئىشچى بىر كاپىتالىست ئۈچۈن 8، 10 ياكى 12 سائەت ئىشلەيدۇ. باشقا ئارتۇق ئىشلىگەن ۋاقىتتىكى ياراتقان قىممىتى كاپىتالىستنىڭ يانچۇقىغا كىرىدۇ. مانا شۇ پۇل تولەنمىگەن ۋاقىتتا يارىتىلغان قىممەتنى قوشۇمچە قىممەت دەيمىز، بۇ قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىست تەرەپتىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىدۇ. كېيىن ئىقتىسادىي قانۇنلار بويىچە بارلىق ئەمگەك قىلماي كىۈن كورىدىغان سىنىپلار تەرىپىدىن بولۇپ ئېلىنىدۇ. كاپىتالىستىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ سىرىنى ماركس ئىسپاتلاپ كورسىتىپ بەردى. ماركسنىڭ بۇ ئىككى كەشپىياتى ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسى بولماقتا. كاپىتالىستىڭ تۇزۇمىنىڭ ئىللەتلىرى — ئادەمنى ئادەم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، ھەممىلا ئىشتا پۇلنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇشىدا. مانا بۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى فرانسىيە ئىنقىلاۋى ۋاقتىدىكى «ئىرىكىنلىك»، «باراۋەرلىك»، «مېھرىبانلىق» دىگەن چارائىلىق شىۋىتلارغا زىت كېلىشى ئۈز ۋاقتىدىكى ئىلغار ئادەملەرنى مەزكۇر مەۋجۇت جەمئىيەت تۇزۇمىنى ئۆزگەرتىش ئۈستىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. فرانسىيىدىكى سېن سىمون (1825 — 1760)، شارىل-فۇرىيې (1837 — 1772)، ئەنگىلىيىدىكى روبېرت ئوۋېن (1883 — 1771) قاتارلىق مەشھۇر زاتلار كاپىتالىزىم تۇزۇمىنى تەنقىت قىلىپ، ئۇنى ئۆزگەرتىش كويىدا يۈرگەن ئادەملەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئەمما، بۇ ئادەملەر جەمئىيەت تەرەققىيات قانۇنىنى چۈشەنمىگەچكە، جەمئىيەتتىكى بۇ ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە سۈبېكتىۋىزىم ۋە ئىدىئىيالىزىم مەيدانىدا تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۇستىدىكى ئوي — پىكرى، تەشەببۇسلىرى رېئال ئەمىلىي ئەھۋالدىن ئايرىلغان، ئەمىلىيەتتە ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

بولمايدىغان قۇرۇق خىيال ، فانتازىيە - ئۇتوپىيىلەردىن ئىبارەت ئىدى . شۇڭلاشقا بۇ ئادەملەر تارىختا سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيىلەر (خىيالىي سوتسىيالىستىكلار) دىگەن نام بىلەن مەشھۇر . ماركسىزم مەيدانغا چىققانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئۇتوپىيىك سوتسىيالىستىكلارنىڭ تەلەماتلىرى ئىلمىي ئەمەس ئىدى .

ئۇتوپىيىك سوتسىيالىزم كاپىتالىزم ئەندىلا تەرەققى قىلىشقا باشلىغان ۋاقىتلاردا ھەيدانغا چىقتى . كاپىتالىستىك تۇزۇمنىڭ ئۆزى تېخى پېشىپ يېتىلمىگەن ئىدى . شۇڭلاشقا بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ ئانچە تەرەققى قىلىپ يېتىلمىگەن ئىدى . مانا مۇشۇ تارىخىي ۋەزىيەت سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيىلەرنىڭ كوز قاراشلىرىنى بەلگىلىدى . ئېنگېلس بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن تەرىپلەيدۇ : « كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پېشىپ يېتىلمىگەن ئەھۋالىغا ، پېشىپ يېتىلمىگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىگە ئوز لايىغدا پېشىپ يېتىلمىگەن نەزىرىيىلەر ئۇيغۇن كەلدى . » ئېنگېلس « پېشىپ يېتىلمىگەن نەزىرىيە » دىگەندە ، ئۇتوپىيىك سوتسىيالىستىكلارنىڭ خىيالىي تەلەماتلىرىنى كوزدە تۇتقان ئىدى . ماركس بىلەن ئېنگېلس « كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى » دا ۋە باشقا كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە ، ئۆزلىرىدىن ئاۋالقى سوتسىيالىستىكلارنىڭ تەلەماتلىرىنى قاتتىق تەنقىت قىلدى .

سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيىلەر كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنلىرىنى ئېچىپ كورسىتىپ بېرەلمىدى ؛ پۇرولېتارىياتنىڭ تارىخىي رولىنىمۇ كورسىتىپ بېرەلمىدى . لېكىن « ماركسىزمنىڭ ئۈچ مەنىسى ۋە ئۈچ تەركىۋى قىسمى » دىگەن ئەسىرىدە ، 19 - ئەسىردىكى سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيىلەرنى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلەيدۇ : « ئۇلار كاپىتالىستىك جەمئىيەتنى تەتقىق قىلاتتى ، ئەيىبلەيتتى ، قاغايىتى ، يوقىتىش خىيالىدا بولاتتى ، ياخشىراق تۇزۇمنىڭ چىقىشى توغرىسىدا خىيال سۈرەتتى . ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەخلاقسىزلىق بولدى ، دەپ بايلارغا نىسبەت قىلاتتى . بىراق خىيالىي سوتسىيالىزم ھەقىقىي نىجات يولىنى كورسىتىپ بېرەلمىدى ، ئۇ كاپىتالىزم تۇزۇمىدىكى ياللانما قۇللۇق تۇزۇمنىڭ ماھىيىتىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى ، يېڭى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي بولالايدىغان ئىجتىمائىي كۈچىنىمۇ تاپالمىدى . » ماركس ياراتقان ئىلمىي سوتسىيالىزم جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆپكەتىپ قانۇنغا ئاساسلانغان بولغاچقا ، ئۇ بىر پۈتۈن سېستىمىلىق پەنگە ئايلىنالدى .

ماركىزمنىڭ ئۈچ تەركىۋى قىسمى بار بولۇپ ، بۇلار تولۇق ، مۇكەممەل ، ئوز - ئارا ئايرىلمايدىغان بىر ئىدىيىۋى سېستىما . بۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئوز ئالدىغا مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە رولى بار . ماركسىزمنىڭ پەلسەپىسى دىيالىكتىك ماتېرىيالىزم ، پۇرولېتارىيات پىئىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە مېتودولوگىيىسى بولۇپ ، ماركسنىڭ پۈتۈن تەلەماتىنىڭ نەزىرىيىۋى

كارل ماركس — ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسچىسى

ئاساسىدۇر. ماركسىزىمنىڭ سىياسى ئىقتىسادى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋرىنىڭ، بۇلۇپمۇ كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەردى. پۇرولېتارىياتنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئورنىنى كۆرسىتىپ بەردى. پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق كۈرىشىگە ئىلمىي ئاساس كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭداق بولسا، ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ماركسىزىم ئىدىيە سېستىمىسىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتى نىمىدىن ئىبارەت؟

ئىلمىي سوتسىيالىزىم ماركسىزىم نەزىرىيىسىنىڭ يادروسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ماركس ياراتقان تارىخىي ماتىرىيالىزىم پۇرولېتارىياتقا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، دۇنيانى ئۆزگەرتىشنى يەنى كونا دۇنيانى ئۆزگەرتىپ كوممۇنىستىك يېڭى دۇنيا قۇرۇشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى پۇرولېتارىيات ئالدىغا قويدى. ئىلمىي سوتسىيالىزىم پۇرولېتارىياتقا كاپىتالىزىم دۇنياسىنى ئۆزگەرتىپ، سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىم قۇرۇشنىڭ كونكرىت شەرت - شارائىتلىرىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ماركسىزىملىق پەلسەپىنى، ماركسىزىملىق سىياسى ئىقتىسادىنى، ئىلمىي سوتسىيالىزىمنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمىز لازىم. ماركسىزىمنىڭ ئۈچ تەركىۋى قىسمىنىڭ ھەممىسىلا پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىگە خىزمەت قىلىشىدا ھىچقانداق گەپ يوق. ئەمما، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىلمىي سوتسىيالىزىم پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق كۈرىشى بىلەن زىچ ۋە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئىلمىي سوتسىيالىزىم پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈشىگە بىۋاسىتە يول كۆرسىتىدىغان نەزىرىيىۋى قورال دۇر. پۇرولېتارىياتنىڭ ھەركىتىگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى پەندۇر. پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ ئۆز پۇرۇگراممىسى، لىۋىيەن، ئىستىراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تۈزۈپ چىقىشتىكى توغرا نەزىرىيىۋى پىرىنسىپتۇر.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزىم تەلىماتى دىگىنىمىز ئىككىسى بىر ئۇقۇم ئەمەس، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى بىر جەمئىيەت تۈزۈمى دەپ قارىغىنىمىزدا، ئۇ، كوممۇنىزىم جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائى باسقۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىلمىي سوتسىيالىزىمنى بىر تەلىمات سۈپىتىدە قارىغىنىمىزدا، ئۇ كوممۇنىزىم تەلىماتىدۇر. كەڭ مەنىدىن ئېيتقىنىمىزدا، «ئىلمىي سوتسىيالىزىم تەلىماتى ماركسىزىمنىڭ ئۆزىدۇر». ئىلمىي سوتسىيالىزىم، ماركسىزىملىق پەلسەپە، ماركسىزىملىق سىياسى ئىقتىسادىنىڭ ھەممىسى ماركسىزىمنىڭ تەركىۋى قىسمىدۇر. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ پەلسەپە، سىياسى ئىقتىسادىنى پەرقلەپ بولغان تەتقىق قىلىدىغان نەرسىسى بار. ئۇ تەتقىق قىلىدىغان نەرسە پۇرولېتارىيات كۈرىشىنىڭ مەقسىدى، بۇ كۈرەشنىڭ شەرت - شارائىتى ۋە ماھىيىتىدىن ئىبارەت.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

خىيالىي سوتسىيالىزىمچىلارمۇ كاپىتالىزىم تۈزۈمىگە قارشى تۇردى. بىر خىلى، غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش كويىدا بولدى. بۇ نۇقتىدا ئۇلار ئىلمىي سوتسىيالىزىم بىلەن ئاساسەن پەرقلىنمەيتتى. ئەمما، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئىلمىي سوتسىيالىزىم تەلىماتى كوممۇنىزىمنى پۈرۈلپتارىياتنىڭ ھەركىتى دەپ ھېساپلىدى. ئۇ ئابستىراكت غايىنى ئۆزىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلماستىن، ئەمىلىيەتنى چىقىش نۇقتا قىلدى، ئىلمىي سوتسىيالىزىم تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى. ئىلمىي سوتسىيالىزىم قۇرۇق خىيالىي جەمئىيەتنى ئاساس قىلماستىن، بەلكى ئوبېكتىپ كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك جەمئىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كونكرىت يوللىرىنى، كونكرىت شەرت - شارائىتلىرىنى ئېنىقلاپ كورسەتتى بەردى. يولداش ماۋزېدۇڭ: «بىزنىڭ ۋەزىپىمىز دەريادىن ئوتۇش، لېكىن كۆۋرۈك بولمىسا، ياكى كېمە بولمىسا بۇنىڭدىن ئوتەلەيمىز. كۆۋرۈك ياكى كېمە مەسلىسى ھەل بولمىسا، دەريادىن ئوتۇمىز دىيىش قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ» دىگەن ئىدى. خىيالىي سوتسىيالىزىمچىلار دەل مۇشۇنداق قىلدى. ئۇلار «كۆۋرۈك»، «كېمە» مەسلىسىنى ھەل قىلالىدى. ئۇلار سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ شەرت - شارائىتىنى تاپالمىدى ياكى ئۇنى يارىتالمىدى. ئىلمىي سوتسىيالىزىم - سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىم جەمئىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كونكرىت يوللىرىنى ۋە شەرت - شارائىتلىرىنى تەتقىق قىلىپ چىقالغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ بىر ئىلىم - پەن بولماقتا. كوممۇنىستىك جەمئىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش دىگەنلىك پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازات قىلىش دىمەكتۇر، پۈرۈلپتارىيات سىنىپىنىڭ ئازات قىلىنىشى دىمەكتۇر. پۈرۈلپتارىيات سىنىپىنىڭ ئازات قىلىنىشى ئۈچۈن ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرت - شارائىتلار ھازىر بولۇشى كېرەك. ماددى ۋە مەنىۋى شەرت - شارائىتلار بولۇشى كېرەك، دولەت ئىچىدىكى ۋە دولەت سىرتىدىكى شەرت - شارائىتلار ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك. ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە، ئوخشىمىغان دولەت ۋە مىللەتلەردە بىر - بىرسىگە ئوخشىمىغان شارائىتلار مەۋجۇت بولىدۇ. ئوبېكتىپ ماددى شەرت - شارائىتلار پۈرۈلپتارىيات ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئاساستۇر. سۇبېكتىپ ۋە مەنىۋى شەرت - شارائىتلار ئوبېكتىپ ماددى شەرت - شارائىتنىڭ پۈرۈلپتارىيات سىنىپىنىڭ كالىسىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، پۈرۈلپتارىيات ئازاتلىغىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كاپالەتتۇر. مانا بۇنىڭدىن كورۇلىدۇكى، پۈرۈلپتارىياتنى ئازات قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتى ئىلمىي سوتسىيالىزىم تەتقىق قىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئاساسىي تەرىپىدۇر.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسىمۇ راۋاجلىنىدۇ. ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى ھەر بىر دولەت كوممۇنىستىك پارتىيىلىرى ئۆز

كارل ماركس - ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسچىسى

دولەتلەرنىڭ كونكرىت ئەھۋالىغا تەتبىقلاپ ئىلمىي سوتسىيالىزىمنى بېيىتىدۇ ۋە راۋاجلاندى. رىسۇم. يولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىنى ئېچىش نۇتقىدا : « ماركسىزىم - ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ كونكرىت ئەھمىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، ئۆز يولىمىزدا مېڭىش ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش - ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ چىقارغان ئاساسىي خۇلاسەمىز ئەنە شۇ » دەپ كۆرسەتتى . يولداش دېڭ شياۋپىڭ يەنە : « ئىلمىي سوتسىيالىزىم ئەھمىيىتى كۆرەش ئىچىدە ئالغا ياسىدۇ ، ماركسىزىم - لېنىنىزىم ئەھمىيىتى كۆرەش جەريانىدا راۋاجلىنىدۇ . بىز ئەلۋەتتە ئىلمىي سوتسىيالىزىمدىن خىيالىي سوتسىيالىزىمغا قاراپ چېكىنمەيمىز ، شۇنىڭدەك ماركسىزىمنى يۇنىڭدىن بىرقانچە 10 يىللار ئالدىدىكى سەۋىيىدە توختىتىپ قويايلىمىز . شۇڭلاشقا بىز تەكرار - تەكرار ، ئىدىيىنى ئازات قىلايلى ، دەيمىز . بۇنداق دىمەك ، ماركسىزىم - لېنىنىزىم ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى قوللىنىپ تۇرۇپ ، يېڭى ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلايلى ، يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلايلى دىگەنلىك بولىدۇ » دەپ كۆرسىتىدۇ . يولداش خۇياۋباڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 60 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە : « جۇڭگو تەرەققى قىلغان كاپىتالىستىك دولەتلەردىن ئاۋال سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىگە كىردى . بۇ بولسا ، ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ راۋاجلانغانلىغىدۇر » دەپ كۆرسەتكەن ئىدى . بۇ ، جۇڭگونىڭ پەۋقۇلئاددە تارىخىي شارائىتىدا تۇرغانلىقى ، پارتىيىمىزنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلغانلىغىنىڭ نەتىجىسى . شۇنىڭدەك ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ راۋاجلانغانلىغىدۇر .

ئىلمىي سوتسىيالىزىم تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

- 1 - كاپىتالىزىم تۇزۇمىدىن سوتسىيالىزىم تۇزۇمىگە ئۆتۈشنىڭ مۇقەررەلىكى مەسىلىسى .
- 2 - سوتسىيالىستىك تۇزۇمنىڭ ماددى ئاساسى مەسىلىسى .
- 3 - پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتورىسى مەسىلىسى .
- 4 - پۇرولېتارىيات سىنىپى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ، قىلىنىدىغان خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى مەسىلىسى .
- 5 - كاپىتالىزىم تۇزۇمىدىن كوممۇنىزىم تۇزۇمىگە ئۆتۈش مەسىلىسى .
- 6 - ئىنتېرناتسىونالىزىم بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسىلىسى .
- 7 - پۇرولېتارىيات سىنىپىنىڭ سىياسى پارتىيىسى مەسىلىسى .

ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە تەتقىق قىلىدىغان مەسىلىلىرى مۇقۇرقىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ . سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

نىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭىدىن پەيدا بولغان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئارقىلىق ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسى تولۇقلىنىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دىققەت قىلىدىغان مۇھىم مەسىلە ماركسىزىمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ھەر بىر مەملىكەتنىڭ كونا كىرىت ئەمىلىي ئەھۋالىغا ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى ئۆگىنىۋېلىش مەسىلىسىدۇر. لېنىن ئۆز ۋاقتىدا بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتكەن. لېنىن: «سوتسىيالىزىمچىلار ئەگەر ئەمىلىي تۇرمۇشنىڭ ئارقىسىدا قېلىشنى خالىمىسا، بۇ پەننى ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئالغا ئىلگىرىلىتىشى كېرەك، بىزنىڭچە، روسىيە سوتسىيالىزىمچىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماركسنىڭ نەزىرىيىلىرىنى مۇستەقىل تەتقىق قىلىش ئىنتايىن زورۇر. چۈنكى ئۇ پەقەت ئومۇمىي يېتەكچى ئىدىيە بىلەنلا تەمىن قىلىنمايدۇ، ھالبۇكى، بۇ قائىدىلەرنىڭ تەتبىقلىنىشىنى كونا كىرىت ئېيتقاندا، ئەنگىلىيىدە فرانسىيىگە ئوخشىمايدۇ، فرانسىيىدە گېرمانىيىگە ئوخشىمايدۇ، گېرمانىيىدە بولسا، يەنە روسىيىگە ئوخشىمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 203 - بەت). ئۇ يەنە: «بارلىق مىللەتلەر سوتسىيالىزىمغا قەدەم قويدى، بۇنىسى مۇقەررەر، لېكىن ھەممە مىللەتنىڭ سوتسىيالىزىمغا قەدەم قويۇش ئۇسۇلى ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ، دېموكراتىيىنىڭ ئۇنداق ياكى بۇنداق شەكلى جەھەتتە، پۇرولېتارىيات دىكتاتورىسىنىڭ ئۇنداق ياكى بۇنداق تىپى جەھەتتە، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ سۈرئىتى جەھەتتە، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بولسۇن» دەپ كۆرسىتىدۇ («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 - توم، 64 - 65 بەتلەر).

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ماركسىزىم-نىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى، ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى ئۆز دولتىمىزنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىغا تەتبىقلاپ، ئۆز دولتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش يولىنى ئىزدەپ تاپتى. شۇنىڭ بىلەن يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جۇڭگونى سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگو قىلىپ قۇرۇپ چىقتى.

«4 كىشىلىك گۇرۇھ» تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتە قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاشنىڭ چوڭ غەلىبەلىرىنى قولغا كەلتۈردۇق.

3 - ئومۇمىي يىغىندىن بۇيانقى لۇشىەنلىرىمىز بىردىن - بىر توغرا ماركسىزىملىق لۇشىەندۇر. ئۇ بىزگە يېڭى تارىخىي دەۋر ئېچىپ بەردى، يەنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك دولەت قۇرۇش دەۋرىنى ئېچىپ بەردى. مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلدى، مىليونلىغان ئاممىنىڭ ئالاقىسى ساداسىغا ئىگە بولدى. پارتىيە 6 - ئومۇمىي يىغىننىڭ

كارل ماركس — ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسچىسى

تارىخىي قارارى دولتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تارىخىي تەجرىبىلەرنى ئومۇمىي يۈزلۈك يەكۈنلىدى . بۇ ، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن مولچەرلىگۈسىز ئەھمىيەتكە ئىگە . بىزنىڭ بىرنەچچە ئەلدىن بۇيانقى بارلىق غەلبىلىرىمىز ماۋزېدۇك ئىدىيىسىنىڭ يېڭى غەلبىسىدۇر ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، ماركسىزىمنىڭ غەلبىسىدۇر .

ماركس تەلىماتى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە باپ كېلىدۇ . ماركسىزم پەيدا بولغاندىن تارتىپ ، تا ھازىرغىچە غەلبىسىرى ئالغا باسماقتا . بۈگۈنكى كۈندە 50 مەملىكەتتە كوممۇنىستىك پارتىيىسى بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ 75 مىليون ئەزاسى بار . ئالدىمىزدىكى تارىخىي دەۋر ماركسىزمغا يەنىمۇ كۆپرەك غەلبىلەرنى ئېلىپ كەلگۈسى .

بىز ماركس ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىغىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ماركسنىڭ ئۇلۇغ تەلىماتىنى سېستىمىلىق ھالدا تەشۋىق قىلىشىمىز ، ئۆگىنىشىمىز ، تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم . ماركسىزىمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ئوز دولىتىمىزنىڭ كۈنكىرىت ئەمىلىيىتىگە تەتبىقلاپ ، توتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلايلى !

مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى

ماركسىزىمچە مىللەت قارىشىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى
ئۇلۇغ غەلىبىسى

گۈب-اۋ

(1)

1949 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جۇڭگو تارىخىنىڭ يېپى - يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى. شۇندىن ئېتىۋارەن، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە تارىخنىڭ يېڭى دەۋرى باشلىنىپ، مىللى زۇلۇم ۋە مىللى كەمسىتىشنىڭ ئورنىنى مىللى باراۋەرلىك ئالدى؛ مىللى ماجرا ۋە ئاراز-لىقنىڭ ئورنىنى مىللى ئىتتىپاقلىق ئالدى.

دولتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، پارتىيە مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، پۈتۈن مەملىكىتىمىز بويىچە، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئېتنوگىرافىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە مىللەتلەرنى پەرق ئېتىپ ئېتنىك جەھەتتىن بېكىتىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى، دەسلەپتە 54 ئاز سانلىق مىللەت بېكىتىپ چىقىلغان ئىدى، كېيىن يەنە جىڭبوزۇ مىللىتى بېكىتىپ چىقىلدى، ئادەتتە كىشىلەرنىڭ مەملىكىتىمىزدە 55 ئاز سانلىق مىللەت بار دېيىشىدىكى ئاساس مانا شۇ. بۇ 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە سىياسى ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانلىق - ئېلىمىزنىڭ سىياسى ھاياتىدىكى زور ئىش بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر بۇنى چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلدى ۋە بۇنىڭ بىلەن دولتىمىزدە مىللى تېرىتورىيەلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ زور شەرتى يارىتىلدى.

دىخانىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ غەلىبىلىك ئورۇنلىنىشى، بولۇپمۇ كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى، يېزا ئىگىلىكىنى، قول سانائىتىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ غەلىبىلىك ئورۇنلىنىشى بىلەن، پۈتۈن مەملىكىتىمىز مىقياسىدا ئېكىسپىلاتاتسىيە يوقىتىلدى، سىنىپ يوقىتىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك يوقىتىلىپ،

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

سوتسىيالىستىك مۇلۇكچىلىك يەنى كوالىكتىپ مۇلۇكچىلىك ۋە ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكى ئورنىتىلدى. ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ دېھوكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆز-گەرتىش ئىشلىرى پارتىيىنىڭ ئېھتىياتلىق بىلەن پۇختا ئىلگىرىلەش فاڭجېنى ئاستىدا، ئاز سانلىق مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ چۆملىدىن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى؛ پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە 1956 - يىلىدىن ئىلگىرى غەلبىلىك ئورۇنلاندى، پەقەت شىزاڭدىلا 1960 - يىلىدىن كېيىن ئورۇنلاندى.

لېنىن «مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى مۇنازىرىدىن خۇلاسى» دىگەن ئەسىرىدە: «كاپىتاللىزىم تۈزۈمى شارائىتىدا، مىللى (ۋە ئومۇمەن سىياسى جەھەتتىكى) زۇلۇمنى يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن سىنىپنى يوقىتىش شەرت، يەنى سوتسىيالىزىمنى يولغا قويۇش كېرەك.» دىگەن ئىدى («لېنىن ئەسەرلىرى»، 22 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 319 - بەت) مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىزىم يولغا قويۇلۇپ، سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللى زۇلۇم يوقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق راۋاجلىنىشى ۋە ئورتاق گۈللىنىشى ئۈچۈن، ئىنتايىن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلدى. سوتسىيالىزىم دەۋرى - مىللەتلەر ئورتاق گۈللىنىدىغان، ئورتاق راۋاجلىنىدىغان دەۋر.

دۇنيا ئەللىرىنىڭ تارىخى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى. خاراكىتىرى ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت خاراكىتىرى ئوخشاش بولمىغان مىللى مۇناسىۋەتنى بەلگىلەيدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتىكى مىللى مۇناسىۋەت بىلەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى مىللى مۇناسىۋەت تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە ھوكۇمران مىللەت مەلۇم بىر مىللەتتىن ئىككىنچى بىر مىللەتكە يەڭگۈشلىنىشى مۇمكىن، لېكىن سىنىپىي زۇلۇم بىلەن مىللى زۇلۇم ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى سىنىپىي زۇلۇم بىلەن مىللى زۇلۇمنى ئۇزۇل - كېسىل يوقاتقىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دا: «كىشىنىڭ كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى يوقىتىلغان ھامان، مىللەتنىڭ مىللەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىدۇ. مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق يوقالغان ھامان، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىدۇ» دىگەن توغرا ھوكۇم ئاللىقاچان چىقىرىلغان.

(2)

5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - يىغىنىدا ئېلان قىلىنغان ئاساسىي قانۇندا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە بەرپا

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

قىلغان كۆپ مىللەتلىك بىر پۈتۈن دولەت، باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت داۋاملىق كۈچەيگۈسى، دەپ ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمە دولتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي يەكۈندۈر. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈچ ئاساسىي بەلگىسى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق دىگەن بۇ ئۈچ ئېغىز سۆز بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچاملاپ بېرىلگەن.

ئېلىمىزدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ بىرىنچى ئاساسىي بەلگىسى — مىللى باراۋەرلىك. مىللى باراۋەرلىك سىياسىتى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ سىياسىتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مىللى باراۋەرلىك سىياسىتىنى ئىزچىل تۈردە قەتئىي ئىجرا قىلىپ، مىللى كەمسىتىش ۋە مىللى زۇلۇمغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ كەلدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە پارتىيىمىز ئازات رايونلاردا مىللى باراۋەرلىك سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سىياسى ۋە قانۇن جەھەتتىكى باراۋەرلىك ئورنىغا كاپالەتلىك قىلدى ھەمدە 1947-يىلى ئىچكى موڭغۇلدا ئاپتونوم رايونى قۇرۇپ، ئازاتلىقتىن كېيىن پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىدا مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبە ھاسىل قىلدى. مەملىكىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، پارتىيىمىزنىڭ مىللى باراۋەرلىك سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتتىن غايەت زور راۋاجلاندى. مىللى باراۋەرلىك سىياسىتى سىياسى ۋە قانۇن جەھەتتىن داۋاملىق چوڭقۇر ئىزچىللاشتۇرۇلۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم-پەن، مىللى تىل قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ پارتىيىنىڭ مىللى باراۋەرلىك سىياسىتى راۋاجلاندۇرۇلدى. دولتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 34 يىل مابەينىدە، پارتىيىنىڭ مىللى باراۋەرلىك سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، ئېلىمىزنىڭ مىللى خىزمىتىدە ئۇلۇغ نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىنتايىن قالاقلق قىياپىتى تۈپتىن ئۆزگەرتىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت خەلقلرىنىڭ مەدەنىيلىشىگە ئېرىشىلدى. بۇ ھەممىگە ئايان ئوبېكتىپ پاكىت. بۇ جەھەتتە كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان پاكىتلار ھەقىقەتەن ساناپ تۈگەتكۈسىز. ئىلگىرى زامانىۋى سانائەت يوق بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا، بۈگۈنكى كۈندە پولات-تۆمۈر، ماشىنىسازلىق، توقۇمىچىلىق، خىمىيە قاتارلىق زامانىۋى سانائەت بارلىققا كەلدى؛ بىر مۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىن بىرىنچى ئەۋلات ئىشچىلار، ئىنجىنېرلار ۋە تېخنىكلار يېتىشىپ چىقتى؛ بىر مۇنچە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا كۆپلىگەن باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالى مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بىر مۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىن بىرىنچى ئەۋلات ئالى مەكتەپ

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

ئوقۇغۇچىلىرى، پروفېسسور، دوختىپىت ۋە لېكتورلار بارلىققا كەلدى؛ 5 ئاپتونوم رايوندا تۇنجى قېتىم تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن جەھەتتىكى تەتقىقات ئاپاراتلىرى تەسىس قىلىنىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان زور بىر تۇركۇم پەن تەتقىقات خادىملىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى؛ ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ناخشا-ئۇسۇلغا ماھىر بولۇشتەك ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كونا جەمئىيەتتە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش مۇمكىن بولمايلا قالماستىن، بەلكى چەكلىنىپ، خاراپىلىشىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى. پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ناخشا-ئۇسۇلغا ماھىر بولۇشتەك ئارتۇقچىلىغى جارى بولۇش ۋە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۆتمۈشتە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوزلىرىنىڭ ناخشا-ئۇسۇللىرىنى ناھايىتى ناچار شارائىتتا، پەقەت ئوز جايدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا ئوينىيالايتتى. بۇگۈنكى كۈندە بولسا، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىغىغا ئايلاندى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ناخشا-ئۇسۇللىرى مەملىكىتىمىز-نىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا دايم ئوينىلىنىش، مەملىكىتىمىزنىڭ رادىيو، تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىدا دايم قويۇلۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى كۆپ قېتىم چەتئەللەرگە ئەپچىقپ قويۇلدى. بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى - ئېلىمىزدە مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسەت. ھازىر مەملىكىتىمىزدە 5 ئاپتونوم رايون، 30 ئاپتونوم ئوبلاست، 72 ئاپتونوم ناھىيە (خوشۇن) قۇرۇلدى. نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى يېتىشتۈرۈلۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوزىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۇرگۈزمەكتە. يېقىندا 5 نوۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - قېتىملىق يىغىنى ماقۇللىغان ئاساسىي قانۇندا مىللى ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ھوقۇقى كېڭەيتىلىپ، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشنى ئىشەنچلىك كاپالەت بىلەن تەمىن ئەتتى.

مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس، خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور پەرق مەۋجۇت، ھەتتا ئوخشاش بولمىغان رايونلارغا جايلاشقان ئەينى بىر مىللەتنىڭ ئوز ئىچىدىمۇ ناھايىتى زور پەرق مەۋجۇت. ئازاتلىقتىن كېيىن، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ئادەم كۆچى، مالىيە كۆچى ۋە ماددى كۆچ جەھەتتىن غايەت زور ياردەملەرنى بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن پەرق، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىر قەدەر كىچىكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، نوۋەتتە

مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان پەرق يەنىلا خېلى زور، بۇ، يېڭى تارىخىي دەۋردە ئېلىمىزنىڭ مىللى مۇناسىۋەت مەسىلىسى جەھەتتە جىددى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان زور مەسىلە. دېمەك، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيىتىنى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ھەمدە ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيەت تەسەرىقچىيات سەۋىيىسى جەھەتتە تىكى پەرقنى ئىمكان قەدەر بالدۇرراق ئازايتىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىمكان قەدەر تېزلىكتە ئىلغار مىللەتلەر قاتارىغا ئوتۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. بۇ، نوۋەتتىكى ھەم بۇندىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ مىللى مۇناسىۋىتىدىكى بىر زور مەسىلە، مىللى ئىتتىپاقلىقنى قوغداشنى زور مەسىلە، شۇنداقلا مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىپ، ئورتاق راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى زور مەسىلە. دۆلەتمىزنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنى مانا بۇ ئۇلۇغۋار نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كاپالەتلەندۈردى. ئاساسىي قانۇننىڭ 122 - ماددىسىدا: «دۆلەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇشىغا مالىيە، ماددى ئەشيا، تېخنىكا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىدۇ. دۆلەت مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئوز جايىدىكى مىللەتلەردىن ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنى، تۈرلۈك ئىختىساسلىق كەسپىي خادىملارنى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلىدى. بۇنىڭدىن كۆرىمىزكى، دۆلەتنىڭ ياردىمى ئاستىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش غايىەت زور رىيال ئەھمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تارىخىي تەسىرگە ئىگە.

ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھمىيەتتىكى تەڭسىزلىك يەنى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيەت تەسەرىقچىيات سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرق — يېڭى جۇڭگو كونا جۇڭگودىن تاپشۇرۇۋالغان ئازاپلىق ھەم ئېغىر تارىخىي مىراس بولۇپ، ئۇ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيانقى تارىخ داۋامىدا شەكىللەنگەن، بۇ پەرقنى ئۇزاق مۇددەتلىك چاپلىق خىزمەتلەر ئارقىلىق ئاندىن تەدرىجى ئازايتقىلى ۋە ئاخىرقى ھىساپتا تۈگەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇ پەرقنى قىسقىغىنە مۇددەت ئىچىدە ئازايتىش ۋە تۈگىتىشنى ئارزۇ قىلىش ئەلۋەتتە ياخشى، لېكىن ئۇ ھەقىقەتەن رىيال ئەمەس، ئىگىز تاققا بىر سەكرەپلا چىققىلى بولمايدۇ. ئېلىمىزدە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەھمىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۇزاق مۇددەتلىك چاپلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرى كېلىدۇ. ئېلىمىزدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ ئىككىنچى ئاساسىي بەلگىسى —

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

مىللى ئىتتىپاقلىق . مىللى باراۋەرلىك — مىللى ئىتتىپاقلىقنىڭ ئاساسى . مىللى ئىتتىپاقلىق ئىككى تەرەپنى ، يەنى: ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىق بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مىللى ئىتتىپاقلىق دىگەندە ، پەقەت مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنىلا كۆزدە تۇتۇپ ، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىققا سەل قاراش ، روشەنكى ، بۇ بىر تەرەپلىملىك نۇقتىسىدە زەردۇر . سىنىپىي جەمئىيەتتە مىللەت سىنىپلارغا بولۇشىدۇ . سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەزالىرى ئوخشاش بولمىغان سىنىپ ۋە تەبىقىگە مەنسۇپ بولۇپ ، ھەر قايسىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلىرى بولىدۇ . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، ھەر قايسىسىدا ئىككى ئاساسىي قارىمۇ-قارشى سىنىپ بولىدۇ . قۇللۇق جەمئىيەتتە ، ئاساسەن ، قۇلدارلار ۋە قۇللاردىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇ-قارشى سىنىپ بولىدۇ : فېئوداللىق جەمئىيەتتە ، ئاساسەن ، يانچىدارلار بىلەن يانچىلار ياكى پومىشىكلار بىلەن دىخانلاردىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇ-قارشى سىنىپ بولىدۇ ؛ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ، ئاساسەن ، كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلاردىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇ-قارشى سىنىپ بولىدۇ . سىنىپىي جەمئىيەتتە سىنىپ ۋە سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق مەۋجۇت بولغانلىقتىن ، مىللەتنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقى زىيانغا ئۇچرىماي قالمايدۇ . ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە گۇرۇھۋازلىق كۈرەشلىرى ھامان يۈز بېرىپ تۇرىدۇ . مىللەتلەر تارىخىنىڭ بۇ جەھەتتە بىزگە قالدۇرغان تارىخىي مىساللىرى سان-ساناقسىز . ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ، سىچۈەن ئۆلكىسى دائىرىسىدىكى لياڭشەن يېزۇ مىللىتى قۇللۇق جەمئىيەتتە بولۇپ ، يېزۇ مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «رەقىپلەردىن ئۈچ ئېلىش ئۇرۇشى» («قوراللىق ئېلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، بۇ ، ئەسلى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى قانداشلار ئۈچۈن ئۈچ ئېلىش ئادىتىنىڭ داۋاملىشىشى) نىڭ ، چىڭ سۇلالىسىدىن ئارتىپ تاكى «مىنگو» غىچە بولغان 500 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئۇزۇنمەي داۋام قىلىپ ، يېزۇ خەلقىگە ئىنتايىن نۇرغۇن ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرۈپ ، يېزۇ جەمئىيەتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە خاراپ قىلغان . «مەسىلەن ، لېيپودىكى نوخا تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان ۋۇچى جەمەتى بىلەن بېسو جەمەتى 18 يىل ئۈچ ئېلىش سوقۇشى قىلىپ ، ئىككى تەرەپتىن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 1500 كىشى ئۆلگەن .» ، «ئاخو جەمەتى بىلەن گوجى جەمەتى ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە 300 دىن ئارتۇق كىشى ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان ، 2000 گە يېقىن كىشى ئەسىرگە چۈشكەن .» نوخا تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان ھېيگۇئىنزا جەمەتى بىلەن ئاخو جەمەتى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ۋە قەبۇلنىڭ تېخىمۇ كەۋدلىك ھىسالى ، بۇ ۋەقە مۇنداق : بىر ئايال كۆپچىلىك ئالدىدا ئوسۇرۇپ قويغانلىقتىن ، كىشىلەر ئۇنى زاڭلىق قىلىپ كۆلگەن ، ئۇ ئايال ئىزاغا چىدىماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ، نەتىجىدە ئىككى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ، بۇ ئۆچمەنلىك 13 ئەۋلاتقىچە 300 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان، بۇ جەرياندا، سانسىز قېتىم ئوچ ئېلىش ئۇرۇشى يۈز بېرىپ نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان. «1951 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە، خەلىق ھۆكۈمىتى لياڭشەن ئاپتونوم ئوبلاستى دائىرىسىدە، چوڭ - كىچىك، ئوچ ئېلىش، ۋە قەلبىدىن 12 مىڭدىن كۆپرەگىنى مۇرەسسە قىلغان.» (يۇقۇرقى نەقىللەر «لياڭشەن يىزۇ قۇللۇق جەمئىيىتى» دىگەن كىتاپتىن ئېلىندى، خەلق نەشرىياتى نەشرى، 147 - 149 - بەتلەر) بۇنىڭدىن كۆرىمىزكى، لياڭشەندىكى يىزۇ مىللەتنى ئىچىدە ئۇزاقتىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان «ئوچ ئېلىش ئۇرۇشى» قۇللۇق جەمئىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئازاتلىقتىن كېيىن قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى بىلەن ئوچ ئېلىش ئۇرۇشىمۇ تارىخ سەھنىسىدىن مەڭگۈ چىقىپ كەتتى.

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، شىزاڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايدىغان زاڭزۇلار فېودال يانچىلىق جەمئىيىتىدە ياشايتتى. 1946 - يىلى، مەن سىچۇەن، گەنسۇ چېگرىسىدىكى بەيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى جايلاردا ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئىدىم، شۇ چاغدا «ئوچ ئېلىش ئۇرۇشى» دىن كېيىن يەنە داۋاملىق كويۇپ تۇرغان كەنتتىن ئۆز كوزۇم بىلەن كورگەن. بۇ ۋەقەنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە 30 نەچچە يىلى بولغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاغدىكى نەق مەيداندا يۈز بەرگەن ئېچىنىشلىق ئەھۋال كوزۇمىگە ھازىرقىدەك كورۇنۇپ تۇرىدۇ. 1949 - يىلدىن كېيىن، مەن شىنجاڭنىڭ موڭغۇل قازاق چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئىدىم، چارۋىچىلارنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، ئازاتلىقتىن ئىلگىرى يايلاق ماجراسى ۋە باشقا سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم دىگۈدەك قوراللىق ئېلىشىش يۈز بېرىپ تۇرىدىكەنمىش. ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسىگە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر لىسەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن «ئادەم كالىسىنى ئولجا ئېلىش» (ۋازۇ مىللىتى)، «زەقبەلەردىن ئوچ ئېلىش» (قەبىلىلەر ئارا قوراللىق ئېلىشىش) قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى تارىخنىڭ كونا ئىزى بولۇپ قالدى. ھازىر ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى مەۋجۇت ئەمەس.

يۇقۇرىدا ئېيتقانلاردىن بىز قانداق خۇلاسەگە كېلىمىز؟ خۇلاسە پەقەت بىرلا: يېڭى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمى ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقلىقلىقىنى كۈچەيتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزۇمىدا داۋام قىلىپ كەلگەن جېدەل - ماجرالارغا

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

خاتىمە بەردى . بۇ نۇقتا ، ئاز سانلىق مىللەت جەمئىيەتلىرىگەمۇ ، خەنزۇلار جەمئىيەتىگەمۇ ئوخشاش .
چاشانغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ : ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئولكىلىرىدىكى
شەھەرلەردە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى ، يېزىلاردا ئۇرۇق جەمەتلىەر ئىبادەتخانىسى (سىتاك)
شاھايىتى چىق ئىدى ، بۇ ، شۇ چاغدا يۇرتتۇزلىق ۋە ئۇرۇقداشلىق ئىدىيىلىرىنىڭ ئېغىرلىغىنى
ۋە ئۇنىڭ خەنزۇلارنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىغىغا زىيان يەتكۈزۈۋاتقانلىغىنى كورسىتىپ بېرىدۇ .
جۇڭگونى كۈندە ، بۇنداق ئۇيۇشمىلار ، ئۇرۇق - جەمەتلىەر ئىبادەتخانىلىرى قاتارلىق فېوداللىق
جەمئىيەتنىڭ قالدۇق نەرسىلىرى تارىخنىڭ ئەخلەت ئازگىلىغا سۇپۇرۇپ تاشلاندى ، مانا بۇلار
خەنزۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن پايدىلىق ، ئەلۋەتتە -
« كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى » دا : « مەملىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي
قارىمۇ - قارشىلىق يوقالغان ھامان ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلىرىمۇ
شۇنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىدۇ ، دەپ كورسىتىلگەن . يېڭى جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ ئەمىلىيىتى بۇ
ھوكۇمنىڭ چەكسىز توغرىلىغىنى كۈچلۈك ئىسپاتلىدى . سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگودا
خۇسۇسى مەۋلۇكچىلىك يوقىتىلغان ، ئېكىسپىلاتاتسىيە يوقىتىلغان بولغاچقا ، مىللەتلەرنىڭ
ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق ۋەزىيىتى تۈگىتىلىپ ، ھەر مىللەتنىڭ ئىچكى
قىسمىدا مىسلىسىز ئىتتىپاقلىق ۋۇجۇتقا كەلدى . بۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ
ھىسلىسىز ئىتتىپاقلىقنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلدى .
ئېلىمىز تارىخىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە ، مىللى ئىتتىپاقلىق تەرىپىمۇ بولغان ،
شۇنىڭدەك مىللى زۇلۇم ، مىللى ماجرا تەرىپىمۇ بولغان . جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ،
چارروسىيە ، ئەنگىلىيە ، ياپونىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى
تۇرۇش ئۈچۈن ، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ ، باتۇرانه كۈرەش قىلدى ، بولۇپمۇ ، جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىدە ، ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ ،
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ ،
جاھانگىرلىك ، فېودالىزم ۋە بىيۇروكرات كاپىتالىزىمنىڭ مەركەزلىك ۋەكىلى بولغان
گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، يېڭى جۇڭگو قۇردى .
ئەلۋەتتە ، كونا جۇڭگودا مىللى ئىتتىپاقلىق بولغانلىغىدىن ئىبارەت بىر تەرەپنى
كورسىتىپ ئوتۇش بىلەن بىللە ، ئەينى زاماندا ھەقىقەتەن يەنە مىللى زۇلۇم ۋە مىللى ماجرا
يولغانلىغىدىن ئىبارەت بۇ تەرەپنىمۇ يوشۇرۇشقا بولمايدۇ . بۇنى شۇ چاغدىكى جۇڭگونىڭ
يېرىم مۇستەملىكە ، يېرىم فېوداللىق خاراكتىرى بەلگىلىگەن . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن
كېيىن ، مىللى زۇلۇم ۋە مىللى ماجرانىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئىجتىمائىي يىلتىز قومۇرۇپ تاشلى -

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

نىپ، يېڭى تېپتىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت بارلىققا كەلدى. كىشىلەر ھەمىشە «سوتسىيالىستىك چوڭ ئائىلە» دىگەن بۇ سۆز ئارقىلىق ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ يېقىنلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەمەكتە. تەبىئىي، بۇ سۆز ناھايىتى توغرا. بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك يېقىنلىق، بۇ — دەل نوۋەتتىكى ئېلىمىزنىڭ مىللى مۇناسىۋىتىنىڭ تۇپ ماھىيىتى ۋە ئەڭ ئوبرازلىق تەسۋىرى.

ئېلىمىزدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ ئۈچىنچى ئاساسىي بەلگىسى — مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىقى. ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى؛ ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدا، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىن چىقىدىغان تۇرلۇك مېنېراللار، ياغاچ ماتېرىياللىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ..... پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ياردەم بەرمەكتە؛ دۆلەتنىڭ ياردىمى ئاستىدا، خەنزۇلارنىڭ پەن-تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى خادىملىرىنىڭ ياردەملىشىشى ئارقىسىدا، مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىرى ئاۋاجلانماقتا. بۇ مەسىلىنى مەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى مىسال قىلىپ ئىزاھلاپ ئۆتمەكچىمەن.

«ئازاتلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكى ئىنتايىن قالاق ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئۆسكۈنىلىرى ئاددى 13 كىچىك زاۋۇتلا بار ئىدى ..... ھازىر پولات — تۆمۈر، ماشىنىسازلىق، كۆمۈر، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، نېفىت، خىمىيە سانائىتى، سېمونت، رەڭلىك مېتال، توقۇمىچىلىق، قەغەز ياساش، شېكەرچىلىك قاتارلىق زامانىۋى سانائەتلىرى قۇرۇلدى، بەزى مەھسۇلاتلار بىلەن ئۆزىمىزنى تەمىنلىگەندىن تاشقىرى، يەنە قېرىنداش ئۆلكە، رايونلارغا ياردەم بېرىۋاتىمىز، چەتئەللەردىمۇ سېتىلىۋاتىدۇ. ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، 1980 — يىللىق سانائەت ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى 1949 — يىلىدىكىگە قارىغاندا 41074 ھەسسە ئاشقان، 1980 — يىللىق دىخا ئىچىلىق — چارۋىچىلىقنىڭ ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى 1949 — يىلىدىكىگە قارىغاندا 4.7 ھەسسە ئاشقان ..... خەلىق تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلانماقتا.» ئازاتلىقتىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق ئىشلىرىمۇ غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. «ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، شىنجاڭدا پەقەت بىرلا ئالى مەكتەپ بولۇپ، مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ئاز سانلىق مىللەت ئالى مەكتەپ ئوقۇچى-ئىلىمىدىن 185 كىشىلا بار ئىدى، 1980 — يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا ئالى مەكتەپلەر 12 گە

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

يېتىپ، بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 6443 كىشىگە يېتىپ، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىگە قارىغاندا 33.8 ھەسسە كۆپەيگەن. 1980 - يىلى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 1949 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 95.2 ھەسسە كۆپەيدى. 1980 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 1949 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 54.8 ھەسسە كۆپەيدى. « 1949 - يىلى شىنجاڭدا دائىرىسى ناھايىتى كىچىك 48 لا دوختۇرخانا بار ئىدى ..... ھازىر شىنجاڭدا 884 دوختۇرخانا بولۇپ، 1949 - يىلىدىكىنىڭ 18.42 ھەسسەسىگە توغرى كېلىدۇ. » (ئىسمايىل ئەمەت: «پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى - ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق گۈللىشىدىكى تۇپ كاپالەت» - جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 60 يىللىغىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن) ئازاتلىقتىن كېيىن، ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆز-ئارا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى ۋە ئورتاق راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

سۆزىمىز مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى پەيلاسوپى روزېنتال بىلەن يۇدىن يازغان «قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى» دىكى مۇنداق بىر غەلىتى سۆز ئېسىمىزگە كەلمەكتە، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «رۇس مىللىتى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كىرگەن بارلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ مۇنەۋۋەر مىللەت، ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئومۇم ئېتىراپ قىلغان رەھبىرىي مىللىتى بولۇشقا مۇناسىپ. » (سانلىق كىتاپخانىسى، 1973 - يىلى نەشرى، 110 - بەت) بۇنداق ھۆكۈم ماركسىزم - لېنىنىزىمچە مىللەت قارىشىغا قانداقمۇ ئۇيغۇن بولسۇن؟ لېنىن «باشقا مىللەتلەرگە كۆرەڭلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىش ھادىسىلىرى» گە قەتئى قارشى تۇرغان ئىدى (لېنىن: «مىللىي سىياسەت مەسىلىسى توغرىسىدا»، لېنىن ئەسەرلىرى، 20 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 218 - بەت). ستالىن «فىنلاندىيىنىڭ ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئومىكى شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەتتە سۆزلەنگەن نۇتۇق» تا: «سوۋېت كىشىلىرى: ھەر قانداق مىللەت ئۆزىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قارىماي ئۆزىنىڭ باشقا مىللەتلەردە بولمىغان، ئۆزىگىلا خاس تۇپ خۇسۇسىيەتلەرگە، ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، دەپ قارايدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ھەر بىر مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمى غەزىنىسىگە قوشقان توھپىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ، بۇ توھپە ئۇنى تولۇقلايدۇ، بېيىتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بارلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ چوڭ-كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ھەممىسى باراۋەر ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەر قانداق مىللەت ئۆزىدىن باشقا ھەر قانداق مىللەت بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق بولىدۇ» دىگەن (ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللى مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1958 -

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

يىل نەشرى ، 613 - بەت) . سوۋېت ئىتتىپاقى پەيلاسوپى روزېنتال ۋە يۇدېنلارنىڭ رۇس مىللىتى - سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە «ئەڭ مۇنەۋۋەر مىللەت» ، «رەھبىرىي مىللەت» دىگەن نۇقتىدىن تەننەزەرلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەڭلىك ، باراۋەرلىك ئورنىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئىنكار قىلغانلىقى ئەمەسمۇ ؟ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسى - ۋىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئەمىلىيەت بىزنى شۇنداق مۇستەھكەم ئىشەنچىگە ئىگە قىلدىكى ، كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك دولەتتە ، پەقەت ھەر قايسى مىللى تەركىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رەھبىرىي سىنىپلا بولىدۇكى ، ئاتالمىش رەھبىرىي مىللەت دىگەن نەرسە بولمايدۇ . دولتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا : «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان ، ئىشچى - دىخانىلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان خەلق دېموكراتىيىسى دىگەن تىۋرۈنلىغىدىكى دولەت» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن . دولتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ 4 - ماددىسىدا : «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەممە مىللەت باپ - باراۋەر» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن . ئېلىمىزدە ھەممە مىللەت خەلقى دولەتنىڭ خوجايىنى ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ھەممىسىدە ھەر مىللەتنىڭ ۋەكىللىرى بار ، ئۇلار دولەت ئىشلىرىنى ، ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ھەمدە ئىجتىمائىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى يۈرگۈزمەكتە . ئاتالمىش «رەھبىرىي مىللەت» نۇقتىدىن تەننەزەر ئېلىمىزنىڭ سىياسى رىياللىغى بىلەن قىلچە سىغىشالمايدۇ .

(3)

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى سەۋىيىدىن ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدا تۇراتتى . ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ، بىر نەچچە ئاز سانلىق مىللەت خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادات ۋە مەدەنىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يېقىن بولۇپ ، يېرىم مۇستەملىكە ، يېرىم فېوداللىق جەمىيەتتە تۇرغاندىن باشقا ، 10 نەچچە مىللەت ، مەسىلەن : ئېلۇنچۇن ، لىزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ قالدۇق باسقۇچىدا تۇراتتى ؛ لياڭشەندىكى يىزۇ ، جىڭبوزۇ قاتارلىق بىر نەچچە مىللەت قۇللۇق جەمىيەت باسقۇچىدا تۇراتتى ؛ يەنە بىر مۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر بولسا ، فېوداللىق جەمىيەت (جۈملىدىن فېوداللار ئىگىلىكى ۋە پومىشىكىلار ئىگىلىكى) باسقۇچىدا تۇراتتى . تارىخ تەرەققىياتىنىڭ بۇنداق تەكشىسىزلىك ھادىسىسىنىڭ شۇنچە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدا مۇرەككەپ تارىخىي ، ئىقتىسادىي ،

ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىۋى سەۋەپلەر بار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، رايون قانچىكى ئارقىدا قالغان بولسا، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ، ئۇ رايون ئۇزاق مۇددەت تاشقى دۇنيادىن ئېغىر دەرىجىدە ئايرىلىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشتە تايىنىدىغان ئوۋچىلىق، دىخانچىلىق ياكى چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كەم، ئالماش-تۇرۇش تولىمۇ تەرەققى قىلمىغان بولىدۇ، ئالماشتۇرۇش ئىشىدا نەرسىنى نەرسىگە ئالماش-تۇرۇش ئەھۋالى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت، ماركس-ئېنگېلس «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى» دىگەن كىتابىدا: «مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-ئارا مۇناسىۋەت ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىش تەقسىماتى ۋە ئىچكى ئالاقىسىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە باغلىق. بۇ قائىدىنى ھەممە ئېتىراپ قىلغان. ھالبۇكى، بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىلا ئەمەس، بەلكى بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل ئىچكى تۈزۈلۈشىمۇ ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى تاشقى ئالاقىسىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ» دىگەن ئىدى (ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى «1-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 42-بەت) بىر مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىش تەقسىماتى ۋە ئىچكى ئالاقىسىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا تۇرۇۋاتقان ئورنىنى بەلگىلەيدۇ. ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە، ئىجتىمائىي ھايات تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، شۇ جەمئىيەت ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى گەرچە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى يەنە ئۆز نوۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كېچىكتۈرىدۇ. تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدۇ ياكى كېچىكتۈرىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا مەۋجۇت بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شۇ جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇزاق مۇددەت كېچىكتۈردى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئۇزاق مۇددەتكىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن قۇلدارلار، فېودال يانچى-دارلار، فېودال پومىشىكلار (چارۋىدارلار) ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلەرنى، جۈملىدىن قۇللار، يانچىلار، دىخانلار، چارۋىچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى، قۇلدارلار بىلەن فېودال يانچىدارلار ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى قۇللارنى، يانچىلارنى ھايۋان قاتارىدا خالىغانچە ساتاتتى، قىزلىرىنى ياتلىق قىلغاندا قىز مېلى سۈپىتىدە قوشۇپ بېرەتتى، باشقىلارغا سوغات قىلاتتى، مىراس سۈپىتىدە تەقسىم قىلاتتى، قۇلدارلار يەنە قۇللارنى خالىغانچە ئولتۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. قۇلدارلار ۋە فېودال يانچىدارلار-

نىڭ قۇلار ۋە يانچىلارنى ھايۋان ئورنىدا ئىشلىتىپ، تۇرمۇش جەھەتتە ھەددى - ھىساپسىز خورلايدىغانلىقىلىرى ئۇلار ئۇچۇن ھىچ گەپ ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلار: ئىادەمنىڭ يارىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ، ھەممە نەرسە تەقدىرگە باغلىق، دىگەنگە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل نەزىرىيەلەرنى تارقىتىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنىڭ ئېكىسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇملىرىنى ئاقىلاش، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلەرنى ئالداش ئۇچۇن پايدىلىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ يەردە كورسىتىپ ئوتۇشكە تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم نۇقتا باركى، ئۇلارنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى تارىختىكى مەركىزىي خاندانلىقلارنىڭ ماقۇللىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن. تارىختىكى خاندانلىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ھوكۇمران سىنىپلارنى ئۆزىگە تارتىش ئۇچۇن، ئۇلارغا ۋاڭ - گۈڭ، تۇسى، يەرلىك بەگ قاتارلىق ئەمەل - ئۇنۋانلارنى بەرگەن، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ھوكۇمران سىنىپلار بۇ ئەمەل - ئۇنۋانلارغا تايىنىپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلەرنى ھىچ تەپ تارتماستىن بولۇشىچە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغان ۋە ئەزگەن. ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلارنىڭ بۇنداق تىل بىرىكتۈرۈپ ئەسكىلىك قىلىشلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى قالاق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلىنىپ قېلىشىدىكى يەنە بىر سىياسى سەۋەپىدۇر. بۇرۇنقى بىلەن ھازىرقىنى سېلىشتۇرغاندا، قالاقلىقنى ساقلاش پەقەت ھەر مىللەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلار ئۇچۇن پايدىلىق؛ ئازاتلىقتىن كېيىن، قالاقلىقنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ھەرمىللەت خەلقىگە ئومۇمىيۈزلۈك بەخت - سائادەت ئېلىپ كەلدى. ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىدا، دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرى ئۇلۇغ غەلبىلەرگە ئېرىشكەنلىكتىن، قۇللۇق تۈزۈم ۋە فېوداللىق تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، قۇللار ۋە يانچى دىخان - چارۋىچىلار ئازاتلىققا ئېرىشتى، قۇللۇق ئاسارىتىگە چۈشۈپ رىيازەت چەككەن بارلىق كىشىلەر ئازاتلىققا ئېرىشتى، ئۇلار تارىختا تۇنجى قېتىم ئىنسانىي باراۋەرلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. بۇ، جۇڭگو تارىخىدا مىسلى كورۇلۇپ باقمىغان زور ئىش، بۇنى ئالاھىدە تەسۋىرلەپ داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئورنىتىلىشى ۋە قەدەم - قەدەم مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھە - لىرىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى ۋە داۋاملىق ئۆزگىرىش بولماقتا. مىللى تېرە - تورىيىلىك ئاپتونوم جايلار - ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە (خوشۇن) لەر ئىلگىرىكى ۋاڭ، گۈڭ، تۇسى، يەرلىك بەگ ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى؛ خەلىق كۆڭۈللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇپلىرى جەھەت، قەبىلە ۋە ئۇرۇقداش قاتارلىق تەشكىلات - لارنىڭ ئورنىنى ئالدى؛ ئۆتمۈشتە جەمىيەتنىڭ ئەڭ تىۋەن قاتلىمىدا تۇرغان قۇللار.

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

يانچىلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ئىچىدىن بىر مۇنچىلىرى ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىرى بولۇپ قالدى؛ ئەسلىدىكى ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتىئورال ئىگىلىكنىڭ ئورنىنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئالدى، شۇ جايلارنىڭ يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى كەڭ ئېچىلدى، مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ۋە شۇ جاينىڭ زامانىۋى سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئەسلىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ئاساسەن ئائىلە قوشۇمچە كەسپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئورنىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگەللىدى. ئەسەرلەر تېرىقچىلىق، ئاياللار توقۇمىچىلىق قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈلمىسى بۇزۇپ تاشلاندى، ئۇلارنىڭ ئىستىمال ئادەتلىرى ئۆزگەردى، تۇرمۇشى ياخشىلاندى، دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى ئۇچىسىغا يېپىنىۋېلىش، ھايۋان تېرىلىرىنى ۋە كىگىزلىرىنى كىيىم قىلىپ كىيىش ئەھۋاللىرى ئۆزگىرىپ، ماشىنىدا توقۇلغان رەخلىرىنى كىيىدىغان بولدى. ئۇن ئالغۇ، رادىيو خېلى دەرد-جىدە ئومۇملاشتى، بەزى ئائىلىلەردە تېلېۋىزورمۇ بار بولدى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى ۋە داۋاملىق ئۆزگىرىش بولماقتا. شىنجاڭنىڭ ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىكى قازاق چارۋىچىلار ئازاتلىقتىن كېيىن پەيدىن-پەي نەچچە ئون ئائىلىلىكتىن يۈز ئائىلىلىككە چىقىپ بولغان ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇرىدىغان يېڭى كەنتلەرنى بىنا قىلدى. بۇنداق يېڭى كەنتلەر بارلىققا كەلگەنلىكتىن، مەكتەپ سېلىپ بالىلارنى ئوقۇتۇشقا، مۇقىم ياكى كوچمە سودا دۇكانلىرىنى قۇرۇشقا، كىنو قويۇش ئەتىراپتىكى سەييارە كىنو قويۇپ بېرىشكە ئوڭايلىق تۇغۇلدى. بولۇپمۇ، قېرىلار، كىچىك بالىلار، ئاياللارنىڭ يىل بويى چارۋا پادىسى بىلەن بىللە كوچۇپ يۈرۈشى بېھاجەت بولۇپ قېرىلار، ئاياللار، كىچىك بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراشقا پايدىلىق بولدى. چارۋىچىلار بۇ كەنتلەرنى خوشاللىق بىلەن «جاتاقانا» (يەنى مەدەنىي ئوي) دەپ ئاتاشتى. بۇنداق چىرايلىق نام يېڭى ھاياتقا ئوقۇلغان مەدەنىيەت مەدەپىدۇر. ئېلىمىزدە ئون نەچچە مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. بۇ مىللەتلەر ئومۇمەن ئىككى بايرام - روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيتىنى ئوتكۈزىدۇ. خۇيزۇلار روزى ھېيتىنى چوڭراق ئوتكۈزىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبەك قاتارلىق مىللەتلەر قۇربان ھېيتىنى چوڭراق ئوتكۈزىدۇ، تاجىكلار روزى ھېيتىنى ئوتكۈزمەيدۇ. بۇ ئىككى بايرام ئەسلىدە دىنىي بايرام بولۇپ، كېيىن تەرەققى قىلىپ ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان مىللىي بايرامغا ئايلاندى (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك مىللەتلىرى يەنە باھار پەسلىدە نورۇز بايرىمى ئوتكۈزىدۇ). ئازاتلىقتىن كېيىن، بۇ بايراملار روشەن ھالدا مىللىي ئىتتىپاقلىق كەيپىياتى بىلەن تىزىم ئالدى. ئىلگىرى بۇ بايراملاردا ھېيتلىشىش پائالىيەتلىرى ئىسلام

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

دىنىدىكى ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدىلا ئېلىپ بېرىلاتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمايدىغان خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، شىۋە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان كادىر ۋە ئاسما ئومۇمەن، ھېيت كۈنلىرى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان تونۇش - بىلىش كىشىلەرنىڭ ئويلىرىگە بېرىپ ھېيتلىشىدىغان بولدى، ئۇلار قىزغىن مۇبارەكلىشىپ، مېھمان بىلەن ساھىپخانلار قىزغىن پاراك ۋە كۆلكە سادالىرى ئىچىدە خوشاللىققا چومۇپ، بىر - بىرىدىن مەمنۇن بولۇشتى. بۇ ئۆزگىرىش مىللىي ئىتتىپاقلىقنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى، پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىنىي سىياسىتىنىڭ كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر سىڭىگەنلىكىنى ئىپادىلىدى.

ئازاتلىقتىن بۇيانقى 30 نەچچە يىل مابەينىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھىلىرىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەندەك، ئىجتىمائىي تۇرمۇدە تۈپلىك ئۆزگىرىش بولغاندىن تاشقىرى، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇك ئىدىيىسىنىڭ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىچىدە كەڭ تارلىشىشى ھەمدە پارتىيەنىڭ تۈرلۈك سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىنىي سىياسىتىنىڭ چوڭقۇر ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىچىدە پەيدىن - پەي ئىدىيە بىرلىكى، تونۇش بىرلىكى شەكىللەندى، بولۇپمۇ پارتىيەنى سۇيۇش، سۈتسىيالىزمنى سۇيۇش، ۋەتەننى سۇيۇش ئىدىيىسى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. ئىدىيە ۋە تونۇشتىكى بۇ بىرلىك غايەت زور مەنىۋى كۈچكە ۋە سىياسى جەھەتتىكى بىرلىككە ئايلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ غەلبىلىك راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

(4)

يولداش خۇياۋباڭ پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىدا قىلغان دوكلاتىدا: «مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق كۈللىنىشى - كوپ مىللەتلىك دولتىمىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، دولتىمىزنىڭ تەقدىرىگە ھۇناسۋەتلىك زور مەسىلە» دىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يولداش خۇياۋباڭنىڭ دوكلاتىدا مائارىپ ۋە ئىلىم - پەن يېڭى دەۋردىكى ئۈچ چوڭ ئىستىراتېگىيەلىك مۇھىم نۇقتىنىڭ بىرىسى قىلىپ كورسەتىلدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان ئىلىم - پەن تەبىئىي پەنلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي پەن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە مىللەتلەر تەتقىقاتىغا دائىر پەن تارماقلىرى، مەسىلەن: مىللىي ئىقتىساد، مىللەتلەر تارىخى، مىللەت شۇناسلىق، مىللى مەسىلە نەزىرىيىسى،

سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت توغرىسىدا

مىللەتلەر تىلى قاتارلىقلار بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋى قۇرۇلۇشىدا ئومۇمىيۈزلۈك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى، مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى، سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى لازىم.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا كەلسەك، بۇ، خەنزۇ رايونلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مۇرەككەپلىكى بولىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ رايونلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ كېلىشكە بولمايدۇ. بۇ مەسىلە، بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائى پەن خادىملىرىنى ئىنتايىن مول تەتقىقات تېمىلىرى بىلەن تەمىن ئەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائى پەن تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئالدىغا ئىنتايىن مۇشەققەتلىك تەتقىقات ۋەزىپىسىنى قويىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئېلىمىزدىكى زور كۆپ ساندىكى مىللەتلەر كاپىتالىزىمدىن ئىلگىرىكى تۇرلۇك ئىجتىمائى فورماتسىيىدىن سوتسىيالىستىك جەمىيەتكە يېتىپ كىرگەن.

تۇرلۇك كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئاللىقاچان بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن كونا ئىجتىمائى تۈزۈم، تۇرمۇش ئادەتلىرى، ئىدىئولوگىيە قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت بولۇپ، يەنە تېخى ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. سوتسىيالىستىك ماددى مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى غەلبىلىك ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىغا، تارىخىي ئەنئەنىلىرىگە قانداق توغرا مۇئامىلە قىلىش، تەبىئىي، ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە، بۇلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ۋارىسلىق قىلىدىغان ياكى ئۇلارنى ئومۇمىيۈز-لۈك ئىنكار قىلىدىغان نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ھەممىسى خاتا، ئۇلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ مېغىزى بىلەن شاكىلىنى ئېنىق ئايرىپ چىققاندىلا، ئاندىن ھەر بىر مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى، ھەر بىر مىللەتنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى تولۇق راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال بار: بىر تەرەپتىن، مىللەتلەرنىڭ بەزى ئېسىل ئەنئەنىلىرى، مەسىلەن، ئەمگەكچان، باتۇر بولۇشتەك گۈزەل پەزىلەتلىرىنى يېڭى تارىخىي شارائىتتا تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر جايلاشقان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى كۆپ ھاللاردا ھەقىقەتەن ئىنتايىن جاپالىق بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكچانلىق، باتۇر-لۇق روھىغا تايىنىپ، تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قىسمەن كونا ئادەتلىرى، كونا

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئىدىيىسى، مەسىلەن، ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن قېپقالغان مىللەتلەر ئىچىدىكى «ھەممىلا ئادەم ئۇرۇقداش» دەپ قارايدىغان ئىدىيىلەرگە نىسبەتەن، كوممۇنىزىملىق تەرىپىيە ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى سوتسىيالىستىك كولىكتىۋىزىملىق ئىدىيە قىلىپ ئۆزگەرتىش كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى كونا تۇزۇم، كونا ئىدىيە، مەسىلەن، كۈنىلىققا مەھكەم يېپىشىۋېلىش، ئۇرۇقداشلىق، قەبىلىچىلىك كۈز قارشى، خۇراپاتلىق ئىدىيە قاتارلىقلارنى بولسا، پەيدىن-پەي تازىلاپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يول ئېچىش لازىم. بۇنىڭ ئىدىيىۋى توسالغۇلارنى چىقىرىپ تاشلاش ئىشى ئۇزاق مۇددەتلىك چاپلىق خىزمەت. مۇنا- سۋەتلىك مىللەت ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشى ئۈسكەن ھەمدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى ماقسۇل كۆرگەن ئەھۋالدا ئاندىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا توغرى كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە بىز كونا ئەنئەنىنىڭ تەسىرلىرىگە ھەرگىز سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك. كىشىلەر دۇنيانى ئۆزگەرتەلمەكتە، لېكىن دۇنيانى ئۆز مەيلىچە يارىتىۋاتقىنى يوق، كونا ئەنئەنىلەر «روھ-ئەرۋا»غا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى ھەر ۋاقىت چىرماپ تۇرماقتا. بۇ، ماركسىزىم-لېنىنىزىملىق ھەقىقەت، بۇنى ھەرگىز ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز لازىم.

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە - «قۇتادغۇبىلىگ» توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر

كىرىشى

قوشاق، چوچەك، مىنىق، راۋايەت ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ خەلق ئېغىز ئەدىبىياتىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر يازما ئەدىبىياتى مىلادى 6 - ، 7 - ئەسىرلەردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان بىر تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ دەۋر ئەدىبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرى «ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» «قۇتادغۇبىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «ھىبە تۇل ھاقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەردىن ئىبارەت. بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» شەرق ئەللىرى تارىخى بىلەن ۋەتەننىمىز تارىخىدا پۈتۈن بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار دەۋرى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنىكاسى ۋە بىئىۋاستە مەھسۇلى بولغانلىغى؛ جۈملىدىن، ئىنسانلىقنىڭ بىر مۇنچە مۇھىم ساھەلىرى (مەسىلەن: ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق ۋە پەزىلەت) بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەربىيىۋى پىكىرلەرنى بەدىئى ئەدىبىيات ۋاسىتىسى بىلەن نامايەن قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىغى؛ بولۇپمۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدىبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە ئۇنى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا يۇقۇرى بالداققا كۆتەرگەنلىگى، تىپىما ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتە تامامەن يېڭى بىر دەۋر ئاچقانلىغى؛ ناھايەت، ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن جاھان ئەدىبىياتىغا چوڭ ھەسسە قوشقانلىغى ئۈچۈن، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتى تارىخىدىكى پارلاق بىر نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدىنىيەت غەزنىسىدىكى جاھانئۇمۇل ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ئەسەر 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، جاھانئۇمۇل تەتقىقات تېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە. دۇنيا بويىچە نۇرغۇنلىغان ئالىملار بۇ كىتاپ بىلەن شۇغۇللاندى ۋە شۇغۇللانماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى (جۈملىدىن كونا روسىيە)، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، دانىيە، ئىتالىيە، تۈركىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ مەشھۇر

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئالىملىرىدىن رادىلوف، بارتولد، مالىوف، سامايلوۋىچ، بېرتسلىس، پىرتساك، ۋامبىرى، ئوتتوۋولېپىرت. تومسېن، بومباچى، بروكلمان، ھارتمان. ۋىستىرەت رەھىمىتى، مېيان بۇزۇك زەكى ۋەلىدى، رىشىت رەھىمىتى ئارات، كوپرۇلۇ فۇئات، سەدىرى مەخسۇدى، دىلاچار، كائۇغلىق قاتارلىقلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئوتۇش كىپايە، مۇندىن تاشقىرى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي مۇئەسسەسىلەر خېلىدىن بېرى «قۇتادغۇبىلىگ» ئۈستىدە كۈلدىكتىپ تەتقىقات ئۆتكۈزۈپ كەلمەكتە.

ھەقىقەتەنمۇ 11 - ئەسىردە ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرى بىلەن قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋە مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ دولەت ئەربابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۈرى ئىدى. ئۇنىڭ زامانىدىكى مەھمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» (تۈركى تىللار دىۋانى) ناملىق مەشھۇر ئەسىرى بىلەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تۈركولوگىيىنىڭ بوۋىسى ۋە ئاساسچىسى، شۇنداقلا جاھان تۈركولوگلىرىنىڭ ئۇستازى ھىساپلانماقتا. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر ئالىمى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆلمەس نادىر ئەسەرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ، شۇبەھسىزكى، ئۇلار كۆپ مىللەتلىك ۋە تىنىمىزنىڭمۇ ئىسپاتىمخاردۇر. «قۇتادغۇبىلىگ» بىلەن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ئۇلۇغ ۋە تىنىمىزنىڭ باي مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بىسباھا گۈھەرلەردىن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان بۈيۈك تىھىپسىدۇر.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ ئەسەرلەرنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بىسباھا گۈھەرلەر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كورۇشتۇرۇشكە ئىنتايىن كۈڭۈل بۆلمەكتە. شەخسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پارتىيە گۇرۇپپىسى بۇ ئىككى ئەسەرنى پۈتۈن ئاكادېمىيىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرلىرى قىلىپ بېكىتىپ، تەرجىمە ۋە نەشىر ئىشلىرىغا بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلماقتا.

بۇ ماقالىدا، پەقەت «قۇتادغۇبىلىگ» نى تونۇشتۇرۇش خاراكتىرىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز. ماقالە ئىككى قىسىمغا بۆلۈندۈ: بىرىنچى، «قۇتادغۇبىلىگ» ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات؛ ئىككىنچى، ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن «قۇتادغۇبىلىگ» كە بىر نەزەر.

I . « قۇتادغۇ بىلىگ » ھەققىدە ئومۇمى مەلۇمات

1 . ئەسەر نامى ۋە ئەسەر ھەققىدىكى بەزى قاراشلار

مەلۇمكى ، « قۇت » سوزى تۇركى تىلىدا ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بەخت ياكى دولەت ، سا ئادەت ، تەلەي ، مۇبارەك ، مۇقەددەس دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا پېپىل ياسىغۇچى قوشۇمچە « ئادغۇ » نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن « قۇتادغۇ » — « بەخت — دولەت بەرگۈچى » ياكى « بەخت — سا ئادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى » دىگەن ئۇقۇم ھاسىل بولغان . « بىلىگ » — بىلىم ياكى ئىلىم دىگەن مەنىدە بولۇپ ، « قۇتادغۇ بىلىگ » دىگەن سوزنى « بەخت — سا ئادەت بەرگۈچى بىلىم » دەپ چۈشىنىشكە بولاتتى . ۋامبىرى ، رادلوف ۋە تومسېن ، كوېرۇلۇفۇئات قاتارلىق ئالىملارمۇ ، خۇددى شۇ مەنىدە « بەخت — سا ئادەت ئىلىمى » دەپ تەرىپلەيدۇ .

لېكىن ، « قۇتادغۇ بىلىگ » ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، بەزى ئالىملار پەقەت « بەخت — سا ئادەت بەرگۈچى بىلىم » دىگەن تەبىر بىلەن قانائەتلىنمەي ، تېخىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا « پادىشاھلارغا لايىق بىلىم » ① دىسە ، بەزى ئالىملار ، مەسىلەن : پروفېسسور كافۇسۇغلىۇ « ھوكۇمرانلىق ئىلىمى » ، « ھاكىمىيەت ئىلىمى » ، « دولەت ئىلىمى » ، « دولەت ھاكىمىيىتىگە ئېرىشىش ئىلىمى » دەپ باھا بەرگەن ② . پروفېسسور سەدرى مەخسۇدى « ھوقۇق (قانۇن) شۇناسلىق دەستۇرى » دەپ قارايدۇ ③ . پروفېسسور رىشىت رەھىمىتى ئارات كىتاپ مۇئەللىپىنىڭ :

كىتاپ ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىگ

قۇتادسۇ ئوقۇغىلىقا تۇتسۇ ئەلىگ

① ۋ. ھ. بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخى ھەققىدە دەرىسلەر » 121 - بەت ،

1927 - يىلى ، ئىستانبۇل .

② ئى . كافۇسۇغلىۇ : « قۇتادغۇ بىلىگ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى » .

34 - بەت ، 1680 - يىلى ، ئىستانبۇل .

③ سەدرى مەخسۇدى : « تۇرك تارىخى ۋە ھوقۇق » 93 ، 97 - بەتلەر ، 1947 - يىلى ، ئىستانبۇل .

(كىتابقا : « قۇتادغۇبىلىگ » دەپ ئات قويدۇم ، ئوقۇغان كىشىنى قۇتۇلۇق قىلسۇن ۋە ئۇنىڭغا يول كۆرسەتسۇن) دىگەن ئىزاھاتىنى نەقىل كەلتۈرۈپ : « قۇتادغۇبىلىگ » — « ئىنسانغا بەخت - سائادەتلىك بولۇش يولىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى بىلىم » دىگەن خۇلاسغا كېلىدۇ ① . ئۇزۇن يىللىق تەتقىقاتلاردىن كېيىن ، ئىلىم دۇنياسىدا بۇ كىتاب توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار مەيدانغا كەلدى : كېرمانىيە ئالىمى ئوتتوئولىبىرت « قۇتادغۇبىلىگ » نى ئارىستوتېل بىلەن ئىبىن سىنا ئىلغار پىكىرلىرىنىڭ تەسىرىدە يېزىلغان بىر پەلسەپە كىتابى دەپ ھىساپلايدۇ . تۈركىيە ئالىمى كوپرۇلۇفۇئات بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ « قۇتادغۇبىلىگ » تە « ئۆز ئىچىگە ئالغان پىكىرلىرى ئېتىۋارى بىلەن ئىبىن سىنا تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك » ② دەيدۇ . رۇس ئالىمى ئا . سامايلوۋىچ « قۇتادغۇبىلىگ » بىلەن ۋىردەۋىنىنىڭ « شاھنامە » سى ئوتتۇرىسىدا ئەدەبىي جەھەتتىن باغلىنىش بارلىغىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ . ۋېنگرىيە ئالىمى ۋامبىرى بىلەن ج . تىۋرى ۋە رۇس ئالىمى بارتولد « قۇتادغۇبىلىگ » تە قەدىمقى جۇڭگو ۋە ئىران پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى بارلىغىنى تەكىتلەيدۇ ③ . ئىتالىيە ئالىمى ئا . بومباچى « بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن تامامەن ئورنىگىنالى (باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان) بىر ئەسەردۇر . ئىرانلىقلارنىڭ « قۇتادغۇبىلىگ » كە « شاھنامەنى تۈركىي » (تۈركىي شاھنامە) دەپ نام بەرگەنلىكى ھەققىدىكى گەپلەر « قۇتادغۇبىلىگ » بىلەن « شاھنامە » ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇ جىددى مۇناسىۋەت بارلىغىنى ئىسپاتلىيالمىدا ④ دەيدۇ . پىروفېسسور سەدرى مەخسۇدى مۇنداق دەيدۇ : « قۇتادغۇبىلىگ » « 11 - ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئابدۇسى ، « بۇ ئەسەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر مەدەنىي مۇھىتىدا ئەسىرلەردىن بۇيان توپلانغان ئەخلاق ، سىياسەت ۋە ھوقۇق (قانۇن) غا دائىر پىكىرلەرنىڭ خۇلاسەسىدۇر » ، « ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، ۋىردەۋىسى (ئۆزىنىڭ « شاھنامە » سىدە) ئەپسانىۋى ئىران تارىخىنى تەسۋىرلىگەن بولسا ، تۈركىي خەلقلەر مۇتەپەككۈرى يۇسۇپ

① رىشىت رەھىمىتى ئارات : « قۇتادغۇبىلىگ » 1 - توم ، مۇقەددىمە ، 25 - بەت ، 1979 - يىل ، ئەنقەرە .

② كوپرۇلۇفۇئات : « تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى » 1 - توم ، 198 - بەت . 1926 - يىل ، ئىستانبۇل .

③ كوپرۇلۇفۇئات : « تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات » 27 - بەت ،

1934 - يىل ، ئىستانبۇل .

④ ئا . جازوغلۇ : « تۈرك تىلى تارىخى » 2 - توم ، 550 - بەت ، 1964 - يىل .

ئىستانبۇل .

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

دولەت ئىدارىسىدىن ، ھوقۇقتىن ، ئىجتىمائىي ئەخلاقىتىن بەھس قىلىدۇ» ① . پۈتۈن ئومۇمىي « قۇتادغۇ بىلىگ » تەتقىقاتىغا بېغىشلىغان دوكتور رىشىت رەھىمىتى ئارات مۇنداق دەيدۇ : « قۇتادغۇ بىلىگ - نە ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ ، نە رايون - جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر چۇغراپىيە ، نەدىن كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىرىنى توپلىغان بىر كىتاپ ، نە ھېكىملەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ۋە نە شەيخلەرنىڭ ھىكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسەبەتنامىدۇر . يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنەپ ۋە ئەھلىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن تەمسىز مەجاز (مېتافورا) لار بىلەن ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسەبەتچى ئەمەس ، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ھەم دولەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپەسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ كەڭ مەنىدىكى بىر مۇئەپپەككۈر ئالىمدۇر . ئۇنىڭ « قۇتادغۇ بىلىگ » ناملىق ئەسىرى ماۋزۇ ئېتىۋارى بىلەن بىللە باشقا جەھەتلەردىمۇ تامامەن ئورنىگىنال بىر ئەسەردۇر » ② .

جاھان مىقياسىدىن ئېيتقاندا ، بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقات بىر ئەسىردىن بۇيان داۋام قىلماقتا . زامان ئۆتكەنسېرى ، يېڭى - يېڭى نەتىجىلەر مەيدانغا كەلمەكتە . دىمەك ، دۇنيا ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى توھپىلىرىنى ناھايىتى زور دېيىشكە بولىدۇ . لېكىن ، « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ۋەتىنى بولغان بىزنىڭ ئېلىمىزدە تەتقىقات ئەمدىلا باشلىنىۋاتىدۇ . ئەگەر بۇ ئەسەر تىلىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر جامائەتچىلىگى ئارىسىدا تەتقىقات چوڭقۇرلاشسا تېخىمۇ زور نەتىجىلەر مەيدانغا كېلىپ ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان يېڭى توھپىسى بولغان بولاتتى .

2 . كىتابنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى

بۇ كىتاپ مەسنىۋى (ئىككىلىك) شەكلى ۋە ئارزۇنىڭ مۇتاقارىپ ۋەزىنىدە يېزىلغان بولۇپ ، جەمى 6645 بېيىت ، يەنى 13290 مىرادىن تەركىپ تاپقان (كېيىن قوشۇلغان مۇقەددىمىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە 85 باپقا بولۇنگەن . ئەپسۇسكى ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېخى تېپىلمىدى . ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى كېيىنكى چاغلاردا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا ، قاھىرە ، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت .

① سەدى مەخسۇدى : « تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق » 39 - ، 97 - بەتلەر ، 1947 - يىل ، ئىستانبۇل .

② رىشىت رەھىمىتى ئارات : « قۇتادغۇ بىلىگ » 1 - توم ، 24 - بەت ، 1947 - يىل ، ئىستانبۇل .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ۋېنا نۇسخىسى — مىلادى 1439 - يىلى يەنى « قۇتادغۇبىلىگ » دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھېرات شەھرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن . 1790 - يىلى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممىر - پۇرگېستال ۋېناغا ئاپىرىپ ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (ھازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا) . 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ، ۋېنگىرىيىلىك شەرقشۇناس ئارمىن ۋامبىرى ۋە رۇس ئالىملىرىدىن ۋىلىگېلىم رادلوڧ كىتاپنى تۇنجى قېتىم قىسمەن تىرانسكرىپسىيە ۋە قىسمەن تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان .

قاھىرە نۇسخىسى — ئەرەپ يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخە بولۇپ ، جەمى 5400 بېيىتىدىن ئىبارەت . بۇ نۇسخىنى قاھىرە « ھىندۇ » كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتور مورىتس 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان ، كېيىن تۇركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فوتوسىنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ ، 1943 - يىلى شۇ يېتى بېسىپ چىقارغان . پەرغانە نۇسخىسى — ئەرەپ يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخە بولۇپ ، جەمى 6095 بېيىتىدىن ئىبارەت . بۇنى تۇنجى قېتىم 1914 - يىلى زەكى ۋەلىدى توغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جاھانئەتىچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان . بۇ نۇسخا ئارىدا بىر زامان يوقىلىپ كېتىپ ، 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى پىروفېسسور فىترەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان . 1934 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو كۆپىيىشىنى تۈركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان . تۈركىيە تىل جەمئىيىتى 1943 - يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو باسمىنى نەشىردىن چىقارغان ① . ئاندىن كېيىن ، دوكتور رىشىت رەھمىتى ئارات ئۇزۇن يىللىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ ، بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش بىلەن 1947 - يىلى « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ تولۇق مەتىنى (تېكىستى) نى تىرانسكرىپسىيە بويىچە نەشىردىن چىقاردى ۋە 1959 - يىلى ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە قىلىنغان نەسى تەرجىمىسىمۇ ئېلان قىلىندى . رىشىت رەھمىتى ئارات تىزۈشكە باشلاپ ، ئومرى يار بەرمەگەنلىكتىن تاماملانماي قالغان « قۇتادغۇبىلىگ ئىنىدىكىسى » (سوزلىكى) مۇ ، تۈرك مەدىنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن تولۇقلىنىپ 1979 - يىلى نەشىر قىلىندى .

« قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ ئەسلىدە قايسى يېزىق بىلەن يېزىلغانلىقى مەسىلىسىدە ،

① نۇسخىلار توغرىسىدىكى مەلۇمات ئا . دىلاچارنىڭ « قۇتادغۇبىلىگ » تەتقىقاتى

ناملىق كىتابنىڭ 38 - ، 39 - بەتلەردىن ئېلىندى .

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

بەزىلەر بۇ كىتاپ يېزىلغان چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ قاراخانىلار تەرىپىدىن رەسمىي دولەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىغىغا ۋە ئەرەپ تەسىرىنىڭمۇ كۈچەيگەنلىكىگە ، شۇنىڭدەك « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ئوزىدىكى

بەگ ئاتى بىلىگ بىرلە باغلىغ تۇرۇر
بىلىگ لامى كەتسە بەگ ئاتى قالدۇر

دىگەن بېرىتقا ، يەنى « ل » ھەرپىنىڭ ئەرەبچىدە « لام » دەپ ئوقۇلىدىغانلىغىغا قاراپ ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ كىتاپنى ئەرەپ يېزىقىدا يازغان بولۇشى مۇمكىن دىگەن پىكىرگە كېلىدۇ . دوكتۇر رىشىت رەھمىتى ئارات بۇ پىكىرگە قوشۇلماي ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ قاراخانىلاردا ئەرەپ يېزىقى بىلەن بىللە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭمۇ باراۋەر قوللىنىلغانلىغىنى ، ھەتتا ھەسەن بۇغراخان دەۋرىدە ياركەنتتە تۈزۈلگەن مەھكىمە قارارلىرىنىڭمۇ شۇ ئىككى خىل يېزىقتا بولغانلىغىنى ، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرىدىكى شاھىتلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىمزا قويغانلىغىنى ، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ « دىۋانۇلۋاقت تۈرك » تە بەرگەن مەلۇماتى بويىچە ئېيتقاندا ، قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە پۈتۈن تۈرك ئۆلكىلىرىدە ھۆكۈمدار ۋە بەگلىرىنىڭ يارلىق ۋە مەكتۇپلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئىپلىپبەسى بىلەن يېزىلىپ ، ئىدارە (ھۆكۈمەت) ئىشلىرىدا بۇ يېزىقنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىغىنى ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئالتۇن ئوردى ۋە ئىراندىكى بەزى تۈركىي دولەتلەردە 17 - ئەسىرگە قەدەر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىغىنى دەلىل كەلتۈرۈپ « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان دەپ قوبۇل قىلىش ، ھازىرچە ، ھەممىدىن توغرا بولىدۇ ، دىگەن خۇلاسسىغا كېلىدۇ ① . دىمەك ، بۇ مەسىلە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ .

3. كىتاپ مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ تۇپ خۇسۇسىيىتى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ئوزىدىكى ماتېرىياللاردىن باشقا تولۇقراق مەنبە يوق :

① رىشىت رەھمىتى ئارات : « قۇتادغۇ بىلىگ » 1 - نوم ، مۇقەددىمە 32 - بەت .
1947 - يىلى ، ئىستانبۇل .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تەڭگۈردى ماڭا ئەلگىن ئەلگى ياشىم،
قوغۇ ① قىلدى قۇزغۇن تۇسى تەگ باشىم .
ئوقۇر ئەمدى ئالتىمىش ماڭار كەل تىيۇ ،
بۇ سۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ .

يەنى :

(نېرى گەر تەككۈزدى ماڭا قولىن ئەللىك يېشىم ،
قوغۇ قىلدى قۇزغۇن تۇسىدەك يېشىم .
مېنى قىچقىرىپ ئاتىمىش ئەمدى دەيدۇ كەل ،
بارۇرمەن نېرى گەر يەتەيسە ئەجەل .)

بۇ بېيىتلارغا قارىغاندا ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » نى يېزىۋاتقان چاغلىرىدا ئەللىك ياشلارغا كىرىپ قالغان ئىدى . « يىل ئالتىمىش ئىككى ئەردى تورت يۈز بىلە ... » « توكەل ئون سەكز ئايدا ئايدىم بۇ سوز ... » دىگەن قۇرلارغا قارىغاندا ، بۇ كىتاپ ھىجرىيەنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 - يىلى) جەمئى 18 ئايدا يېزىلىپ بولغان . شۇنىڭغا قاراپ ، « يۇسۇپ خاس ھاجىپنى تەخمىنەن (مىلادى) 1018 - يىلى تۇغۇلغان دىيىشكە بولىدۇ ، شائىرنىڭ تۇغۇلغان يېرى قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ دەسلەپكى پايىتەختى بالاساغۇن ئىدى ، بۇ شەھەر مىلادى 7 - ئەسىردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ ، تارىختا بالاساغۇن ، ۋالاساقۇن ، بىلادساغۇن دىگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان . ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى سوۋېت قىرغىزىستاننىڭ فزۇنزى (كونا نامى پىشپەك) ئوبلاستىدىكى « ئاق پىشىن » دىگەن جايغا توغرى كېلىدۇ . مىلادى 893 - يىلى قارا خانىلار پايىتەختنى قەشقەرگە كۆچۈرگەندىن كېيىنمۇ ، بالاساغۇن قاراخانلارنىڭ ئىككىنچى پايىتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن (ئۇ چاغدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرى قەشقەر ، سەمەرقەنت ، بۇخارا ، قاراپ ، شاش ياكى تاشكەنت ۋە بالاساغۇن ئىدى) ، « قۇتادغۇ بىلىگ » يېزىلغان زامانلاردا قەشقەر پايىتەخت ئىدى .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » نى بالاساغۇندا يېزىشقا كىرىشىپ ، 1068 يىلى

① قوغۇ — ئاققۇ .

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ، يەنە بىر زامان ئەمگەك قىلغاچ ، 1069 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن ① . ئاندىن ئۇنى قاراخانىلار خاقانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئېلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان ، ھەسەن بۇغراخان بۇ كىتاپنىڭ قەدرى - قىممىتىگە يېتىپ ، مۇئەللىپكە « خاس ھاجىپ » (بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، « ئۇلۇغ خاس ھاجىپ » لىق ②) ئۇنۋانىنى بەرگەن ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شائىر قاراخانىلار ئوردىسىدا ئەڭ نوپۇزلۇق دولەت ئەربابى سۈپىتىدە پۈتۈن ھاكىمىيەتكە تەسىر ئۆتكۈزۈلەيدىغان مەۋقەگە ئېرىشتى . شائىرنىڭ قانچىلىك ئومۇر كۆرگەنلىكى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق مەلۇمات يوق . بىراق كىتاپنى يازغان چاغلىرى (ئەللىك ياشلىرى) دىلا جىسمانى ئاجىزلىق ، قېرىلىقتىن شىكايەت قىلىپ :

تاتىغ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم
(يىگىتلىكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم ،
ئوڭا قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئېشىم .)

قادىڭىڭ بۇدۇم ئەردى ئوقتەگ كۈنى تۇز ،
ياتەگ ئەگرى بولدى ئەگىلىدىم توڭىتىم .
(قىيىندەك بويۇم ئەردى ئوقتەك دۇروست ، تۇز ،
بولۇپ ئەگرى يادەك ئىگىلىدىم ، ئىككىشىم .)

دىگىنىگە قاراپ بەزى ئالىملار شائىرغا ئۇزۇن ئومۇر نەسىپ بولمىغان بولسا كېرەك دىگەن پىكىرگە كېلىدۇ .

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيەردە ۋە قانچىلىك تەھسىل كۆرگەنلىكى ھەققىدە ، ھازىرچە ، قوللىمىزدا ئېنىق ماتېرىيال بولمىسىمۇ ، ئۇنىڭ ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى كەڭ بىلىمگە ئىگە ئالىم ، چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ ، مۇتەپەككۈر ، شائىر ئىكەنلىكىدە قىلىچە شۈبھە يوق ، « دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك » (تۈركى تىللار دىۋانى) نى ئوقىغان كىشىنىڭ كوز ئۆگىدە مەھمۇت قەشقىرى ئۇلۇغ تىلشۇناس ، ئېتنوگراف ، تارىخچى ، جۇغراپىيىچى ، خەرىتىچى ،

① ئا . دىلاچار : « قۇتادغۇ بىلىگ تەتقىقاتى » 23 - بەت ، 1972 - يىل ، ئەنقەرە .

② « خاس ھاجىپ » - (ئەرەبچە) ئارىچى ، ۋەكىل ، ۋاكالىتدار ، خاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى ، خاس مەسلىھەتچى دىگەن مەنىلەردىكى سوز بولۇپ ، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئېيتىشىچە بۇ سوزنىڭ قەدىمقى تۈركچىسى « تايانگۇ » يەنى سەلتەنەت تايانچىسى ، دولەت توۋرۇڭى ، ئەڭ ئىشەنچلىك كىشى دىمەكتۇر (« دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك » فوتونۇسخە ، 230 - بەت) .

شىنجاڭ ئىنچىنىما ئى پەنلەر تەتقىقاتى

گرامماتىكا ئالىمى، دىيالېكتىشۇناس، ۋولىكلورچى، ئەرەبىست (ئەرەپ تىلى مۇتەخەسسسى)، ھەربى - ئىستراتېگ بولۇپ گەۋدىلەنگىنىدەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» نى ئوقىغان كىشى يۇسۇپ خاس ھاجىنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دولەت، جەمئىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تىبابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل - ئەدىبىيات، شېئىرىيەت، ۋولىكلور، دىرامماتۇرگىيە، ھەربى ئىلىم قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاجايىپ يېتىك بىرزور ئالىم ئىكەنلىكىگە قايىل قالىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، توۋەندىكى مىساللارنى كەلتۈرۈش كىپايە:

ئاسمان بوشلۇقى، يۇلتۇز ۋە سەييارىلار، 12 بۇرج ۋە يۇلتۇزلارنىڭ يىل پەسىللىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئىوز دەۋرىنىڭ ئاسترونومىيىسى بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ، زۇھەل (ساتۇرىن)، مۇستىرى (يۇپىتېر)، مېرىخ (مارس)، چولپان (ۋېنېرا)، ئاتارۇت (مېركۇرى)، قۇياش ۋە ئايىنى يەتتە سەييارە دەپ ئاتاپ ئۇلارنىڭ ئورنى، ھەركەت يولى، خۇسۇسىيىتى، ھەتتا «خۇلق - مىسجەزى» نى، شۇنىڭدەك قوزى، ئۆي، جەۋزا، سەرتان، بۇغداي بېشى، ئەرسلان، قەۋس، چاپان، مېزان، ئوغلاق، سوغا ۋە بېلىقتىن ئىبارەت 12 بۇرجنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھەقتىكى ئىلمىي بايانلىرى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىگە مۇناسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن.

بۇ كوكتىكى يۇلدۇز بىر ئانچە بەزەك،
بىر ئانچە قۇلاۋۇز بىر ئانچە يەزەك.

بۇلاردا ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتىر يۇرىر
ئىكى يىل سەكز ئاي بىر ئەۋدە قالىر.

ئانىڭدا باسا بولدى ئىكىنچى ئوڭاي،
بىر ئەۋدە قالىر ئون ئادىن ئىكى ئاي.

ئۇچىنچى كۇرۇد كەلدى كوكسۇن يورىر،
قايۇقا بۇ باقسا ياشارمىش قۇرىر.

يەنى :

كوكتىكى يۇلتۇزنىڭ بەزىسى بەزەك،
بەزىسى يولباشچى، بەزىسى جىسەك.

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر ① تۇرۇر ،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرچدا قالۇر .

ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي ② ،
قالۇر بىر بۇرچدا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي .

ئۈچىنچى كۆرۈددۇر ③ ، غەزەپتە يۇرۇر ،
قايان باقسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر .

تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى تارىخىدىكى ئوتتۇكىن ياكى ئوتتۇكەن ④ بەگلىرى ،
ئۈچ ئوردا ⑤ بېگى ، ئىلى بېگى ، ياغما بېگى ، ئالىپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ) قاتارلىقلادىن
تاشقىرى ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئۆتكەن مۇسا ، ئەيسا كەبى پەيغەمبەرلەر ، ئىسكەندەر زۇلقەر -
نەيىن ، لوقمان ھېكىم ، نوشىرۋان ئادىل ، زۇھاك ، پەرىدۇن ھەققىدە ؛ رۇم (ۋىزانتىيە) ،
ئىران ، سوغداق ، ھىندى ، « چىن ۋە ماچىن » ھەققىدە ؛ « شاھنامە » ، ئىبىرانى (قەدىمقى
يەھۇدى) ئەدىبىياتى ھەققىدە ئىپتىقانلىرى ؛ جۇملىدىن قەدىمقى يۇنان ھېكىمى ھىپپوكرات
ئوتتۇرىغا قويغان توت خىلت (قان ، سەپرا ، بەلغەم ، سەۋدا) ھەققىدىكى كوز قاراشلىرى
ۋە باشقىلارمۇ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ .

مۇندىن تاشقىرى ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر مۇنچە تۈركى دىيالېكتلارنى پىششىق
بىلگەندىن باشقا ، ئەرەپ - پارىس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى . بەزى ئالىملارنىڭ ئىپتىتىشچە
« شۇ زامانلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان ئوتتۇرا ئىران تىللىرىدىن سوغداق (سوغدى) تىلىنى ،
ھەتتا خەنزۇچىنىمۇ بىلەتتى » ⑥ . ئەرەپ - پارىس ئەدىبىياتى بىلەن ، بولۇپمۇ ئۇلۇغ
پارىس شائىرى ئۇيۇلقاسىم پەردەۋىسى (مىلادى 934 - 1025 - يىللار) ۋە مىلادى 786 -

① سەكەنتىر — زۇھەل (ساتۇرىن)

② ئوڭاي — مۇشتىرى (يۇپىتېر)

③ كۆرۈد — مىرىخ (مارس) .

④ ئوتتۇكىن (ئوتتۇكەن) — كوك تۈركلەرنىڭ ئورخۇن ۋادىسىدىكى مۇقەددەس
ئانا ۋەتىنى ،

⑤ ئۈچ ئوردا — ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېنىدىكى « ئۈچ » دىگەن جاي
قەدىمقى زاماندا مۇھىم سىياسى مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى .

⑥ ئا . دىلاچار : « قۇتادغۇبىلىگ تەتقىقاتى » 22 - ۋە 148 - بەتلەر ، 1972 -
يىل ، ئەنقەرە . (دوكتور رىشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ پىكرىچە ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ
خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن بىۋاسىتە ئەمەس ، قەدىمقى ئۇيغۇرچە ئارقىلىق پايدىلانغان .)

شىنجاڭ ئىنچىماتى پەنلەر تەتقىقاتى

يىللىرىدىن بېشىغا ياشىغان بۈيۈك ئەرەپ ئالىمى خېلىل ئىبىنى ئەخمەتنىڭ «ئىلمى ئارۋى» سى بىلەن يېقىندىن تونۇش ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوز خەلقىنىڭ قەدىمقى يازما مەدىنىسى مىراسلىرىدىن مىنى، راۋايەت، چۆچەك، ماقال-تەمسىل، شېئىر، قوشاقلىرىدىن، خەلقىنىڭ جانلىق تىل بايلىقىدىن ناھايىتى كۆپ ئوزۇقلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەيلى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە تۈركى خەلقلەر ئەدىبىياتىدا ھېچقانداق ئورنىكى بولمىغان مۇشۇنداق ئەسەرنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئىدى.

ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، شائىر بۇ كىتاپنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى — ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۇنىڭغا بەزىدە مەدھىيە ئوقۇش بىلەن بىللە، قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ، قاتتىق تەلەپلەرنى قويىدۇ، ھەتتا ئەنئىنە بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئىتەڭ بەگ بولۇر ئول بۇدۇنغا ئۇلۇغ،
ئىلى يالغان ئەرسە، كور، ئېلىڭى قۇرۇغ.

(يالغانچى ۋە بېخىل كىشى قانداق قىلىپ ئەلنىڭ ئۇلۇغ بېگى بولالايدۇ.)

ئاي ئىلىگ ئوتاچى سانى سەن بۇگۈن،
بۇدۇن بارچە ئىگىلىك ساڭا مۇڭلۇغۇن.

(ئەي ھۆكۈمدار، سەن بۇگۈن بىر تىنچىپسەن، خەلقىنىڭ ھەممىسى ساڭا مۇھتاجلىق كېسىلىگە دۇچار دۇر.)

قايۇسى كوتەرمىش بولۇر كۆچ ئىرنىچ،
قايۇسى چىغا يىلىق بىلە يەرساقىنچ.

(بەزىسى زۇلۇم يۈكسىنى كوتەرمەكتە، بەزىسى يوقسۇللۇقتىن ھەسرەت چەكمەكتە.)

قايۇ ئاچ قايۇسى يالىنىمىش بولۇر،
قايۇ قادغۇ بىرلە ئۇلىنىمىش بولۇر.

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

(بەزىسى ئاچ ، بەزىسى يالاڭغاچ ، بەزىسى قايغۇ بىلەن پۇغان چەكمەكتە .)

سەنىڭدە تۇرۇر كور بولارنىڭ ئەمى ،
ئوتاغىل دارۇ بىرلە بولغىل قامى .

(ھەممىسىنىڭ داۋاسى سېنىڭدە ، سەن ئۇلارغا تېۋىپ بولۇپ دورا بەر ۋە ئىلاجىنى قىل .)

قالى قىلماسا سەن ئەمى يا ئوتى ،
بودۇنقا بولۇرسەن تىرىگلىك يۇتى .

(ئەگەرسەن ئۇلارنى داۋالاپ ، دەردىگە دەرمان بولمىساڭ ، خەلقنىڭ ھاياتىغا بالا (زامىن) بولمىسەن .)

ئاي ئىلىگ باقا كور سەن ئوزكە كوزۇن ،
بىر ئوزكە نەچە نەك تىرەر سەن ئوزۇن .

(ئەي ھوكۇمدار ، ئوزەڭگە بىر قارا ، بىر ئوزۇڭ ئۇچۇن نەقەدەر كوپ نەرسىلەرنى
توپلىدىڭ .)

تەڭىز دەكى گەۋھەر تۇكە مەز ساڭا ،
تۇپىندەكى يىنچۇ تۇيۇماز ساڭا

(دېڭىزدىكى گوھەر سېنىڭ ئۇچۇن تۇگىمەس ، تۇۋىدىكى ئۇنچە - مارچانلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەس .)

ياغىز بىر قاتىنداقى ئالتۇن كۇمۇش ،
تىرەرسەن خەزىنە ئۇرۇر سەن ئوكۇش .

(قوڭۇر يەر قېتىدىكى ئالتۇن - كۇمۇشلەرنى توپلاپ ، غەزنىلەر بەرپا قىلىسەن .)

ياغىز يەر ئوزەلە ئونۇگىلى ئەۋىن
تىرىپ سەن تولۇلار سەن قازناق ئەۋىن

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

(قوڭۇر يەر يۈزىدە تۇنگەن دانلىقلارنى توپلاپ ، ئامبار تولدىرسەن .)

ئۇچۇغلى يورىغلى سۇۋ ئىچرە بالىق ،
قۇتۇلماز سەنىڭدىن ئايا سارپ قىلىق .

(كوكتىكى قاناتلىقلار ، يەردىكى ئاياقلىقلار ۋە سۇدىكى بېلىقلارمۇ سېنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ ،
ئەي قاتتىق مەجەزلىك كىشى .)

ئاچۇن تەزگىنۇر ئىلدە ئارقىش يورپ ،
ئاغى چۇز تىپىڭ قىش ئالىرسەن تىرىپ ،

(جاھان كېزىپ يۈرگەن كارۋانلارنىڭ ئېسىل يىپەك ، تىيىن ، سەۋسەرلىرىنى سەن يىغىپ ئالىسەن .)

ياقۇزدا يورىغلى قالدىن كوپ قۇتۇز ،
ياتۇزدا يورىغلى ئۇد ئىنگەك ئوكۇز ،

(يىا تەسكەيدە توپ - توپ يۈرگەن قوتازلار ، ياتۇزدا يۈرگەن ئىنەك — ھوكۇزلەر)

قايدا يورىغلى بۇ ئىمگا تەكە ،
قۇتۇلماز سەنىڭدىن ئاي ئەرسىگ بوکە ،

(يىا قىيالاردا يۈرگەن ياۋا ئوچكە ، كىيىكلەز ، بۇلارنىڭ ھىچقايسىسى سەندىن قۇتۇلالمايدۇ)

ئۇچارىخ ئۇچۇرماز سەنىڭ قۇشلارنىڭ ،
يۇرىرىخ يورۇتماز كور ئىرسىگ ئىتىڭ .

(ئوۋ قۇشلىرىڭنىڭ دەستىدىن قاناتلىقلار ئۇچالمايدۇ . ئىتىلىرىڭنىڭ دەستىدىن ئاياقلىقلار
يۈرەلمەيدۇ .)

ئاتالىغ ئاتاسىز قالىر يالغۇزۇن ،
ئانالىغ ئاناسىز بولۇر ئوگسۇزۇن ،

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

(ئاتىلىقلار ئانىسىز بولۇپ يالغۇز قالدۇ. ئانىلىقلار ئانىسىز بولۇپ يېتىم قالدۇ.)

بۇمۇنچا ئاجۇن بارچا بۇتۇرۇ ساڭا ،
تۈكەمەز تۈكەرسەن ئاي كۈچلۈگ توڭدا .

(شۇنچە دۇنيا سېنىڭ ئۇچۇن يەتمەس ۋە تۈگمەس ، ئەمما ئوزەڭ كېتەرسەن ، ئەي كۈچلۈگ يېگىت .)

شائىر ئوزى ياشاپ تۇرغان رىيال ھاياتىنى (يەنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىيىتىنى) قاتتىق پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ :

« ئەي بىلىملىك كىشى ، ئەتراپىڭغا بىر باق ، نىمىلەرنى كۆرەرسەن . بىلىملىكلەر خارلانغان ، ئىپتىۋاردىن چۈشكەن ، چەتكە قېقىلغان ، ئېقىللىقلار تىلىسىز ، ئۇلار ئاغزىنى ئاچماس ، ھالانىڭ پەقەت ئىپتىلا قالدى ، ھەممە ياقنى ھارام قاپلىدى ، بۇنى سەزگەن كىشى يوق ... ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگەللىدى ، توغرا يولدا ماڭغان كىشى نەدە ؟ ! »
مۇشۇنداق قاتتىق نەسەت ، تەنبە ۋە تەنقىتكە قارىماي ، شائىرنى قەدىرلەپ ، خاس ھاجىپلىققا كۆتەرگەن ھەسەن بوغراخاننىڭ ئوزىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بولسا كېرەك .

دىمەك ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارغا مەدھىيە ئوقۇپ ، ئۇلارنىڭ دەستۇرخان ساقىتلىرى بىلەن قوساق تويغۇزىدىغان قەسىدىخان ساراي شائىرى ئەمەس ، ئوز زامانىسىنىڭ رىيال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىدە تۇرغان ئىلغار پىكىرلىك بۈيۈك مۇتەپەككۈر شائىر ۋە خەلقپەرۋەر ، مەرىپەتچى ، دولەت ئەربابى ئىدى . بۇ جەھەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ناۋايى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۆپ ئوخشاشلىق بار ئىدى .

شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتىرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى ، ئىچكى - تاشقى ئۇرۇشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ ، قاراخانىلار سۇلالىسى بىر قەدەر تېج مۇھىتقا كۆچكەن ، بولۇپمۇ ئىچكى - تاشقى سەۋەپلەر بىلەن ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغان ئىدى . بۇ مەدەنىيەتتە بىر تەرەپتىن ، ئەرەپ - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنساپىن كۈچىيىۋاتقان بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، شامان ، مانى ، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەدىمقى مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئوزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالماقتا ۋە بەلكى زور سالماقنى ئىگەللىمەكتە ئىدى ؛ بىر تەرەپتىن ، تىل - يېزىق ، ئەدىبىيات ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەپ ئاسسىمىلاتسىيىسى باشلىنىپ كەتكەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ ساھەلەردە ئەرەپلىشىپ كېتىشكە قارشى كەسكىن كۈرەش مەيدانغا كەلگەن ئىدى . رىشىت رەھىمىتى ئاراتنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا ، « ئۆرك يېزىق تىلى ماتىرىياللىرى

بىلەن مۇكەممەل قوراللانغان، بۇ تىلنىڭ ئىنچىكىلىكلىرىنى كامىل دەرىجىدە ئىگەللىگەن ۋە بۇ ساھەدە ئۇيغۇر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تېخى تونۇشۇپ ئۆلگۈرمىگەن زاماندىشى مەھمۇت قەشقىرى بىلەن ئەنە شۇ كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇراتتى.

ئىككىنچى تەرەپتىن، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سىياسى مەنپەئەتى، يەنى ۋېوداللىق دولەتنى تىنچىمۇ مۇستەھكەملەش، مەملىكەتنى پارچىلىنىشتىن ساقلاپ، بىرلىكنى تەمىن ئېتىش، دولەت ۋە جەمئىيەتنى ئاكتىپ تەدبىرلەر بىلەن باشقۇرۇش، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەخلاقىنى، يەنى ئىنسان قەلبىنى تۈزەش، باشقىچە ئېيتقاندا گۈللىنىۋاتقان ۋېوداللىق جەمئىيەتكە مۇناسىپ بىر مەنبۇى مەدەنىيەت يارىتىش تەقەززاسى «قۇتادغۇبىلىگ» تەك بىر ئەسەرنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە مۇھتاج ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ مەيدانغا كېلىشى تەسادىپى بولمىغىنىدەك، ھەسەن بۇغراخاننىڭ بۇ ئەسەر مۇئەللىپىنى شۇ دەرىجىدە قەدىرلىشىمۇ ھەرگىز تەسادىپى ئەمەس ئىدى.

4. «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ تەسىرى

«قۇتادغۇبىلىگ» ئۆز دەۋرىدىن باشلاپلا، ئەتراپ ئەللىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ۋە يۇقۇرى باھاغا ئېرىشكەن ئىدى. بۇ كىتاپقا شۇ زامانلاردا باشقىلار تەرىپىدىن قوشۇلغان بىر نەسىرى مۇقەددىمىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى بىلەن ھېككىملىرىنىڭ ھەممىسى بىرلىكتە شۇنداق پىكىرگە كەلدىلەركى، پۈتۈن مەشرىق ۋىلايىتى بىرلەپ پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە بۇغراخان تىلى ۋە تۈركى سۆزلەر بىلەن ھېچكىم بۇ كىتاپتىن ياخشىراق بىر كىتاپ يازغىنى يوق. بۇ كىتاپ قايسى پادىشا ياكى قايسى ئەلگە بەتسە، كىتاپنىڭ غايەت ياخشىلىقى ۋە كۆركەملىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېككىملىرى، ئالىملىرى ئۇنى قوبۇل قىلىپ، تىزىملىك ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدەبۇلمۈلۈك» (شاھلارنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرى)، ماچىن پادىشاھلىقىنىڭ ھېككىملىرى «ئايىنۇلمەملىكە» (مەملىكەت ئەيىنىكى)، مەشرىقلىقلار «زىنەتۇل ئۇمەرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)، ئىرانلىقلار «شاھنامەنى تۈركى» دەپ ئاتىسا، بەزىلىرى «پادىشالارغا نەسىھەتنامە» دەپ ئات قويدى. تۈرانلىقلار «قۇتادغۇبىلىگ» دەپ ئاتىدى» ①. بۇنىڭدىن «قۇتادغۇبىلىگ» ئۆز دەۋرىدىلا ئەنە شۇ ئەللىرىگە تارقىلىپ، ئۇلار ئايرىم.

① رىشىت زەھىبىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىگ» 1 - توم، 2 - بەت.

« قۇتادغۇبىلىگ » توغرىسىدا

ئاپىرىم ئاتلار بىلەن ئاتىغان دىگەن مەنا كېلىپ چىقىشىمۇ، ماۋزۇ جەھەتتىن « قۇتادغۇبىلىگ » كە ئوخشىغان كىتاپلارغا تىرۇرلۇك ئەلەلدە تۇرلۇك ئاتلار قويۇلغانلىغىنى ۋە « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ قانچىلىك چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە چىڭگىزخاننىڭ « قۇتادغۇبىلىگ » كە تەقدىمەن « چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىگى » ياكى « چىڭگىزخان. ياسىغى » نى يازدۇرغانلىغى ۋە ئالتۇن ئوردا دولتىنىڭ مەرگەزلىرىدىن بولغان ساراچىق شەھرى خارابىسىدىن 1909 - يىلى تېپىلغان بىر كوزىدا « قۇتادغۇبىلىگ » كە تەقدىمەن يېزىلغان بېيتلارنىڭ بولغانلىغى مۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. رۇس ئالىمى ئا. سامايلوۋىچ 1912 - يىلى بۇ بېيتلارنى ئوقۇپ، توۋەندىكىچە ئېلان قىلغان :

كىشى كوركى يۇز ئول، بۇ يۇز كوركى كوز،
بۇ ئوز ① كوركى تىل ئول، تىل كوركى سوز
بۇ بېيت « قۇتادغۇبىلىگ » تە مۇنداق :

ئۇقۇش كوركى تىل ئول بۇ تىل كوركى سوز،
كىشى كوركى يۇز ئول، بۇ يۇز كوركى كوز،

12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئەدىب ئەخمەت يۇكەننىڭ « ھىبەتۇل ھەقايق » (ھەقىقەت توھپىسى) ناملىق دىداكتىك داستانىنىڭ مەزمۇنى، ئۇسلۇپ ۋە تىل جەھەتتىن « قۇتادغۇبىلىگ » كە ئوخشايدىغانلىغى، « قۇتادغۇبىلىگ » دىن 250 يىل كېيىن، نەسىردىن رابغۇزى تەرىپىدىن يېزىلغان « قىسسەسۇل ئەنبىيا » ناملىق ئەسەردە « قۇتادغۇبىلىگ » تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلىكى (مەسىلەن : باھار توغرىسىدىكى مەدھىيە) « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ دولەت، سىياسەت ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيەلەر مەسىلىسى جەھەتتەلا ئەمەس، ئەدىبىيات جەھەتتىمۇ كېيىنكىلەرگە قانداق كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ (مىساللار قىسقارتىلدى).

II. « قۇتادغۇبىلىگ » كە ئەدىبىيات نۇقتىسىدىن بىر نەزەر

1. ئەنئەنىۋىي سىيۇزىتىمنىڭ ئالاھىدىلىكى

« قۇتادغۇبىلىگ » ئوزىنىڭ سىيۇزىت قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى يۈكسەك بەدىئىيلىكى بىلەن ئوز زامانىسى ئۇچۇنلا ئەمەس، بۈگۈنكى كۈندىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بولۇشقا تېگىشلىك، ئۇنىڭدا لىرىكا ئامىللىرى بىلەن ئىپتىخار بايان، دىراممىلىق ئىپتىخار بىلەن تەبىئەت

① ئوز - كىشى مەنىسىدە.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تەسۋىرى ، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن شەخس (ئادەم) خاراكتىرى ، پەلسەپىلىك تەپەككۈر بىلەن مەجاز (مېتافورا) ۋە يۇمۇرستىك كىنايىلار شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن جىپسىلاشتۇرۇلغانكى ، ئەسەرنى ئوقۇۋېتىپ ، گاھى شەرق داستانچىلىغى ، گاھى غەرب دىراممىچىلىغى زەۋقىغا مەپتۇن بولىسىز ، يەنى ئۆزىڭىزنى گاھىدا بىر لىرو-ئېپىك داستان ئوقۇۋاتقانداك سەزىڭىز ، گاھىدا بىر سەھنە ئەسىرىنى كورۇۋاتقانداك سېزىسىز . يۇسۇپ خاس ھاجىپ كوز ئالدىڭىزدا گاھى بىر چۇشۇن ھىسسىياتلىق شائىر ، گاھى پەيلاسوپ ناتىق بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ .

شائىر ئەسەرنى باشلاش بىلەنلا ، ئادەت بويىچە خۇدا ۋە پەيغەمبەرگە ھەمدى - سانا ئېيتىدۇ - دە ، دەرھال باھار پەسلى ، بۇغراخان مەدھىيىسى ، ئالەم بوشلىغى ، ئىنساننى ھايۋاندىن ئاچرىتىپ تۇرىدىغان تۇپ پەرقلەر - ئەقىل - پاراسەت ، بىلىم - ئەخلاق ، تىل - پەزىلەتلىرى ۋە كىتاپنى يېزىشتىكى مەقسىدىنى چۇشۇنلۇق لىرىكا بىلەن ئاڭلىتىپ ئوتىدۇ . ئاندىن ۋەقەلىككە كۆچىدۇ .

ئاساسىي ۋەقەلىكنىڭ قىسقىچە بايانى مۇنداق :

بىر زامانلاردا ، كۈنتۇغدى ناملىق بىر ھوكۇمدار كەڭ بىر مەملىكەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىپ ، ئۇنىڭ داڭقى جاھانغا يېيىلىدۇ . ئايتولدى ناملىق ياش ، ئاقىل ۋە بىلىملىك بىر كىشى كۈنتۇغدى ئىلىگ (ھوكۇمدار) نىڭ بۇ پەزىلىتىگە مەپتۇن بولۇپ ، ئۇنىڭغا خالىسى خىزمەت بىلەن ياردەم بېرىش ئۇچۇن يىراق يەردىن سەپەر قىلىپ كېلىدۇ ، بىر زامان مۇساپىرچىلىقتا يۈرۈپ ، كوسەمىش ناملىق بىر دوستى ئارقىلىق كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ ھاجىپى بىلەن ئۇچرىشىدۇ ، ھاجىپ ئۇنى كۈنتۇغدىغا ئۇچراشتۇرىدۇ . بىرقانچە قېتىملىق سوھبەت ۋە مۇنازىرىلەر جەرياندا ، كۈنتۇغدى ئىلىگ ئايتولدىنىڭ ئەقىل - پاراسەت بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىگە قايىل قىلىپ ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەكلىپ قىلىدۇ . ئايتولدىنىڭ ئادىل قانۇننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا زور ئىجتىھات بىلەن ئىشلىشى ئارقىسىدا مەملىكەت تېخىمۇ گۈللىنىپ ، خەلق تىپىچ ، پاراۋان ياشاشقا باشلاپ ، « بورى بىلەن قوزى بىللە ياشايدىغان » ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ . بىراق ، تېخىمۇ نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئايتولدىنىڭ ئومرى يار بەرمەيدۇ . ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىل - پاراسەت ، بىلىم - پەزىلەتتە دادىسىدىن قېلىشمايدىغان ئوغلى ئوگدۇلمىش باسىدۇ . ئوگدۇلمىش ئەمىلىي ئىش جەرياندا ، ھەتتا دادىسىدىن ئوشۇقراق توھپە يارىتىپ ، مەملىكەت تېخىمۇ گۈللىنىدۇ . يىللار ئۆتكەنسېرى ، ئوگدۇلمىش مەملىكەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا يالغۇزلۇق قىلىۋاتقانلىغىنى سېزىپ ، بىرەر ياردەمچى بولغاندا ، مەملىكەت ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ ئوبدان بولىدىغانلىغىنى ، بىر غاردا ھەممە جەھەتتىن ئۆزىدىن ئېشىپ چۇشىدىغان ئوگدۇلمىش ناملىق بىر زاھىتنىڭ ياشايدىغانلىغىنى كۈنتۇغدىغا ئېيتىدۇ . كۈنتۇغدى ئىلىگ ئۇ زاھىتنى ساراي خىزمىتىگە

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

تەكلىپ قىلىپ مەخسۇس نامە بىلەن ئوگدۇلمىشنى ئەۋەتىدۇ. زاھىت ئوزى كەلمەي خەت ئەۋەتىدۇ. بۇ خەت ناھايىتى قاتتىق يېزىلغانلىغىغا قارىماي، ئوزىنىڭ ئاجايىپ مەزمۇنى بىلەن كۈنتۇغدى ئىلىگنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ تېخىمۇ مەپتۇن بولۇپ، ئوگدۇلمىشنى ئىككىنچى قېتىم خەت بىلەن ئەۋەتىدۇ. بۇ جەرياندا ئوگدۇلمىش بىلەن زاھىت ئوگدۇلمىش ئارىسىدا قاتتىق مۇنازىرىلەر بولىدۇ. زاھىت يەنە كەلمەيدۇ. كۈنتۇغدى ئىلىگ « ھىچ بولمىسا دىدارىنى بىر كورەي » دەپ ئوگدۇلمىشنى 3 - قېتىم ئەۋەتكەندە، زاھىت كېلىدۇ. كۈنتۇغدىغا نۇرغۇن مەسلىلەر ھەققىدە پىكىر - مەسلىھەت ۋە نەسەھەتلىرىنى قىلىدۇ. ئەمما سارايدا قېلىشنى خالىماي، ئوز كۈلبىسىگە قايتىپ، قازا تاپىدۇ. زاھىتتىن قالغان ھاسىرىنى كۈنتۇغدى ئىلىگ، ئىۋرىقنى ئوگدۇلمىش تەۋەرۈك قىلىۋالىدۇ. ئوگدۇلمىش يەنە دولەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، پۈتۈن ئومرىنى ئىنسان بەختىگە سەرپ قىلىدۇ.

شائىر يۇقۇرىدىكى دراممىلىق ۋەقەلىكنىڭ ئاخىرىنى مۇنۇ قۇرلار بىلەن چۈشۈرىدۇ: « ئۇلار كەتتى، پەقەت ياخشى ناملىرى قالدى مەڭگۈگە! بۇ ناملار ھەر زامان - ھەر زامان چوڭقۇر ھورمەت بىلەن ياد قىلىنىۋاتىسى! مۇنداق كىشىلەر راستىنلا ئىنسان جىنىسىمىدۇر ياكى قىلغان ئىشلىرى پەرىشتىلەرنىڭ ئىشىمىدۇر؟ »

دىمەك، شائىر ئوزىنىڭ پۈتۈن ئارزۇ - غايىلىرىنى ئەنە شۇ توت پىرسۇناز سوھبىتىگە، يەنى قانۇن ۋە ئادالەت سىمۋولى كۈنتۇغدى ئىلىگ (خان)، بەخت - دولەت سىمۋولى ئايتولدى (ۋەزىر)، ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى ئوگدۇلمىش، قانائەت ياكى ئاقبۇت سىمۋولى ئوگدۇلمىشتىن ئىبارەت توت ئاللىگورىك شەخسنىڭ سوھبىتىگە سېلىۋىرىدۇ. بۇ توت شەخسنىڭ سوھبىتى درامماتىك سىپۇۋىت بىلەن داۋام قىلىش جەريانىدا، خەلق ھىمايە قىلىدىغان دولەت تەشكىلىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىغى، دولەتنى بىلىم ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندىلا ئۇنىڭ ئۇزۇن ئومۇر سۈرەلەيدىغانلىغى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىگى، ھەر ئىشتا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم - ئەخلاقنى يولباشچى قىلىش كېرەكلىگى، دولەت باشلىغى ياكى ھوكۇمدارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۈلگە بولۇشى لازىملىغى، شۇنىڭدەك، خەلقنىڭ دولەتكە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى ۋە دولەت خادىملىرىنىڭ خەلققە نىسبەتەن قانداق مۇئامىلە قىلىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىسى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەسلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ مەسلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى كورسەتىپ بېرىلىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، قانۇن - ئادالەت، بەخت - دولەت، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئاقبۇت - مانا بۇ توت نەرسە « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ مەزمۇنىدىكى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئاساسىي ئامىللاردىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە مۇئەللىپنىڭ ئۆزى « بۇ توت نەك ئۆزە سوزلەدىم سوزۇڭ » (مەن سوزۇمنى بۇ توت نەرسە توغرىسىدا ئىپتىتىم) دەيدۇ .
« قۇتادغۇبىلىگ » مەزمۇن ئىپتىۋارى بىلەن نۇرغۇن پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان لېرو - ئىپىك داستان بولسا ، شەكىل جەھەتتىن ، ئاساسەن توت پېرسۇناژنىڭ دىيالوگ ۋە مونولوگلىرىدىن تەركىپ تاپقان بىر دراممىدۇر . ئاتاقلىق نېمىس تۇركشۇناسى فون گابائىننىڭ « ئۇيغۇرچە ئەدىبىي ئەسەرلەر ئوقۇش ئۇچۇنلا ئەمەس ، بەزىلىرى ھەتتا يادلاش ۋە سەھنىگە ئېلىپ چىقىش ئۇچۇن يېزىلغان ، « ما ئىترى سىمىت » (ما ئىترى بىلەن كورۇشۇش خاتىرىسى) ① ناملىق ئەسەر بۇنىڭ بىر ئىسپاتى ، دىگەن مۇلاھىزىسىنى « قۇتادغۇبىلىگ » كەمۇ تەتبىق قىلىش مۇمكىن ، دەرۋەقە ، بەزى ئەللەردە (مەسىلەن تۇركىيىدە) بۇ ئەسەر سەھنىلەشتۈرۈلۈپمۇ بولغان ② .

2 . شائىرنىڭ ئوبراز يارىتىشى ماھارىتى

« قۇتادغۇبىلىگ » تە ئاساسەن توت بەدىئىي ئوبراز يارىتىلغان .
ھوكۇمدار كۈنتۇغدى - ھەممىدىن ئاۋال ، كۈن (قۇياش) نىڭ ئاساسى خۇسۇسىيەتلىرىنى يەنى ھەر زامان تولۇنلىقتا پارلاپ ھەمىگە تەك نۇر چاچىدىغان ، پۈتۈن جانلىقنى ئىسسىتىپ ھايات بەخش ئېتىدىغان ، ھەر زامان پاك - غۇبارسىزلىق بىلەن « تەۋرىمەي » تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكتىن ، ئۇنىڭغا ئوز تەبىئىيىتىگە لايىق « كۈنتۇغدى » دەپ ئات قويۇلغان .

ئىلىگ ئايدى بىلىگە مېنىڭ قىلىقىمى

كورۇپ مەڭزە؟ ئوردى بۇ ئاتىمى

(ئىلىگ دىدى : ئالىم قىلىقىمىنى كورۇپ ئېتىمىنى قويدى بۇ كۈنگە ئوخشىتىپ) .
شائىر بۇ ئوبراز ئارقىلىق ئەل بىلىغى بولغان كىشىنىڭ تەبىئىتى خۇددى كۈنگە ئوخشاش بولۇشى لازىملىغىنى مۇئەييەنلەشتۈردى .

① م . فون گابائىن : « ما ئىترى بىلەن كورۇشۇش خاتىرىسى » .

② ئى . كاۋسوغلىۇ : « قۇتادغۇبىلىگ ۋە ئۇنىڭ مەدىنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى » .

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

ئاندىن ، كۈنتۇغدى ئىلىگىنىڭ قولىدا خەنجەر - پىچاق ، بىر يېنىدا شېكەر ، بىر يېنىدا زەھەر قويۇقلۇق ھالدا ، چېتىقسىز ئۇچ پۈتۈلۈك كۈمۈش كۇرسىدا سۇرلۈك قىياپەتتە ئولتۇرغانلىغىنى كۆرىمىز . كۈنتۇغدى ئوزى بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : ئۇچ پۈتۈلۈك نەرسە قىنگايماي تۇر تۇرىدۇ . ئۇلار چېتىقسىز بولغىنى ئۇچۇن ، بىرى قىنگايسا ، قالغان ئىككىسى تىك تۇرالماي ، ئۈستىدىكى كىشى يىقىلىپ چۈشىدۇ . ئۆز نەرسە ئۆز بولىدۇ ، ئەگرىلىكتىن يامانلىق تۇغۇلىدۇ . قانۇن مۇشۇنداق تۈزلۈك ، توغرىلىق ئۈستىگە قۇرۇلۇشى لازىم . قانۇن ئالدىدا ھەممە باراۋەر .

كونىلىك ئۆزەلە كەسەرمەن ئىشىگ
ئادىرمازمەن بەگىگى ياقۇلىغى كىشىگ

(قىلىۋرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن ، ئايرىماي بەگ ۋە قۇل دەپ ھىچ كىشىن)
خەنجەر — ئىشىنى ئۇزارتماي تېز ۋە كەسكىن ھەل قىلىشنىڭ ئالامىتى ؛ شېكەر — زۇلۇم چەككەنلەرنىڭ دەردىگە دەرمەن ؛ زەھەر — زۇلۇم قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا .

كېرەك ئوغلۇم نەرسە ياقىن يا ياغۇق
كېرەك بارقىن نەرسە كىچىگىلى قونۇق

تورۇدە ئىككىگۇ باڭا بىر سانى
كەسەردە ئىادىن ولماغاي ئول مېنى

(مەيلى ئوغلۇم ، مەيلى يېقىنىم ياكى بات بوسۇن ۋە مەيلى يولۇچى ، ئسوتكۇنچى مۇساپىر بولسۇن ، قانۇن ئالدىدا ، مېنىڭ ئۇچۇن ھەممىسى ئوخشاش ، ھوكۇم ۋاقتىدا ھىچبىرىگە پەرقلىق قارىمايمەن) .

شۇنداق قىلىپ ، كۈنتۇغدى ئىلىگى ئارقىقى « ئادىل پادىشا ياكى ئادىل قانۇن » ئوبرازى كوز ئالدىمىزدا كەۋدىلىنىدۇ .

ئايتولىدى ھوكۇمدار كۈنتۇغدىنىڭ ھوزۇرىغا ئىرگەندە ، كورسەتىلگەن كۇرسىغا ئولتۇرماي ، يەل توپنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرىۋالىدۇ . كۈنتۇغدى گەپ بىلىۋاتقاندا ، ئۇ گاهى كوزىنى يۇمۇۋالىدۇ ، گاهى تەتۇر قارىۋالىدۇ . ئىشۇنىڭ بۇ قىلىغىغا ئىنتۇغدى كايىپ سەۋىۋىنى سورىغاندا ، ئايتولىدى « بەخت - سائادەت دېگەن مەن شۇ ، مەن ئوز تەبىئىتىم بىلەن ئايغا ئوخشىغان

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

لىغىم ئۇچۇن ھېكىمىلەر ئېتىمىنى ئايتولدى قويغان ، ئاي گاهىدا تولۇپ ، گاهىدا كىچىكلەپ ، ھەتتا يوقاپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، خۇددى مۇشۇ تىپقا ئوخشاش مېنى چاڭ بېسىپ تۇرمىسا ، بىر يەردە قارار تاپمايمەن ، مېنى تۇتۇشنى بىلمىگەن كىشىنىڭ قولىدا تۇرمايمەن ، يەنى ۋاقتى كەلسە ، ئۇنىڭدىن يۈز ئورۇنمەن . دىگەن مەزمۇندا چاۋاپ بېرىدۇ ۋە بىر شائىرنىڭ سۆزى بىلەن ئۆز پىكىرىنى ئىسپاتلايدۇ :

كەيلىك سانى دەۋلەت كىشىگە تەزىگ
قالى كەزسە بەكلە تۇش ھەم تىزىگ
تۇتا بىلسە دەۋلەت تازۇمەر تۇرۇر
قالى تەزسە تەگمەز يانا تەرك كەزىگ

(بەختنى ئىنسان ئۇچۇن ھورۇككەك كىمىك ھىساپلا ، ئەگەر قولىڭغا كەلسە ئۇنى چۈشەپ چىڭ تۇت ، ئىنسان تۇتۇشنى بىلسە ، بەخت قېچىپ كەتمەي تۇرىدۇ ، ئەگەر قاچۇرۇپ قويساڭ ، ساڭا ھەرگىز چاپسان قايتىپ كەلمەيدۇ) .
ئاندىن ، بەختنى چۈشەپ تۇتۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىللىرى كەمتەرلىك ، مۇلايىملىق ، توغرى نىيەتلىك ، يۇمشاق تىللىق ، ھوشيارلىق ، سەخىيلىق ، راستلىق ، ئۆزىدىن چوڭلارغا ھورمەت ، كىچىكلەرگە شەپقەت قىلىش ؛ ھەست ، غەپۋەت ، كىمىر - غورۇر ۋە ھاۋايى - ھەۋەستىن قاتتىق ساقلىنىش ، پىتىنە - پاماتتىن يىراق بولۇش ، يالغانچى بولماسلىق ، قۇۋلۇق - شۇملۇق قىلماسلىق ، ئىچكىلۈككە بېلىنمەسلىك ، ئىسراپخورلۇق قىلماسلىق ، ئومۇمەن كۈزەل ئەخلاقلىق بىر كىشى بولۇش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ . ئەمىلىيەتتە ئۆزى كۈنتۇغدى ئىلىگە ياردەملىشىپ ، دولەت خادىملىرى ۋە جەمئىيەت ئەزالىرى ئىچىدە شۇ ئىشلارنى جارى قىلدۇرۇشقا ئومىرنىڭ ئاخىرىغىچە تېشىدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، بىر ئالجاناپ ئىنسان ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ .
ئوڭدۇلمىشنىڭ ئوبرازى ئاتىسىنىڭ سوپرازىدىنمۇ يىراقىنراق بولۇپ ، ئۇ يۇقۇرىدىكى ئالجاناپ پەزىلەتلىرىنى تولۇق ئىگەللىگەندىن تاشقىرى ، تېخىمۇ يۇقۇرى بالداققا كوتىرىلىدۇ . يەنى ئوڭدۇلمىش ئەقىل - اراستى ، بىلىم - ئىقتىدارى ۋە جانۇ - تېنىنى ئەل بەختى ئۇچۇن پىدا قىلىدىغان ، ولەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ، ھەر قانداق مۇشكۈل ئىشنى ەقىل ۋە بىلىم بىلەن بېشەلەيدىغان ئۇلۇغ ھىممەت ، ۋە جاسارەت ساھىبى سۇپىتىدە ، چىن مەسى بىلەن ئېيتقاندا ، ئادالەتپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر ، ئاقىل - دانا ، ئالىم ، ھىممەتلىك ۋە تەدبىرلىك دولەت ئەربابى سۇپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

گەۋدىلىنىدۇ. ئوگدۇلمىشنىڭ ئوبرازىدىكى يەنە بىر نادىر ۋە ئېسىل پەزىلەت شۇكى، ئۇ بىلىم، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتتە ئۆزىدىن ئارتۇق كىشىلەرگە ھەرگىز ھەسەت قىلمايدۇ، شان - شوھرەت تالاشمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇنداق كىشىلەرنى ئۇچراتقان ھامان خوشال بولۇپ، ئۇنى دولەت خىزمىتىگە دەۋەت قىلىدۇ. ئۆزى بولسا، ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشنى ئۆز بۇرچى ھېسابلايدۇ. بۇنىڭغا ئوگدۇلمىشنىڭ زاھىت ئودغۇرمىشىنى كۈنتۇغدىغا تونۇشتۇرغانلىغى، ئۇنى « مىنىڭدىن ئارتۇق » دەپ ماسخىتغانلىغى؛ كۈنتۇغدى ئىلىگ ئودغۇرمىشىنى كورۇپ، ئۇنىڭ بىلىم ۋە قابىلىيىتى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن، « ھەقىقەتەن مېنىڭ يېنىمدا سېنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىغان پەزىلەتلىك كىشى يوق ئىكەن، سەن سارايدا قېلىپ، مېنى خوشال قىل » دەپ ئودغۇرمىشىنى يۈزمۇ - يۈز ماسخىتغاندا، ئوگدۇلمىشنىڭ تارلىق قىلماي، چىن كوڭلىدىن سۇيۇنگەنلىكى ئېنىق مېسال بولالايدۇ. ئوگدۇلمىش ئوبرازىدىن زوقلانغان كىستاپخان ئوگدۇلمىش دەل يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوزغۇ دىگەن پىكىرگە كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، ھەقىقەتەنمۇ شائىر ئۆزىنىڭ ھەممە ئۇلۇغ غايىلىرىنى دىگىدەك ئوگدۇلمىش ئوبرازىغا سېڭدۈرگەن .

توتىنچى پىرسۇناژ ئودغۇرمىش، ھەممىدىن مۇرەككەپ شەخس . ئۇ زور ئالىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ، لىپكىن، رىيال دۇنادىن قول ئۇزگەن زاھىت، ئۇ، بۇ دۇنيانى پەقەت بىر قونالغۇ (ئوتەك)، كىشى ئۇچۇن ئازغىنا يېمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقىدەك بىر پارچە لاتا كىپايە، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىتھۇدە ئاۋارىگەرچىلىك دەپ قارايدۇ. كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ ساراي خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ يازغان خېتىگە « ماڭا ئۇنداق يۇقۇرى مەنسەپ ۋە دەبدەبىلىك ھاياتنىڭ نەمە كېرەكى ؟ بەندىنىڭ - بەندىگە خىزمەت قىلىشى نىمە دىگەن بىمەنا ئىش » دەپ ساتتىق جاۋاپ قايتۇرىدۇ. لىكىن، ئاخىرىدا ئوگدۇلمىش بىلەن كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ « خەلققە بايدىلىق بولۇش كېرەك، خەلققە بايدىلىق ئىش قىلغان كىشىلەرلا ھەقىقىي بەختكە ئېرىشىدۇ، خەلققە خىزمەت قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىر ئىبادەت » دىگەن گەپلىرىگە قايىل بولىدۇ ۋە ئوگدۇلمىشكە « سېنىڭ ماڭغان يولۇڭ توغرا . سەن شۇ يولدا داۋام ئەت » دەيدۇ ۋە كۈنتۇغدى ئىلىگە مەملىكەتنى باشقۇرۇش ئىشىغا دائىر بىر مۇنچە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ .

شائىر بۇ ئودغۇرمىش ئوبرازى ئارقىلىق كۈنتۇغدى ئىلىگ بىلەن ئوگدۇلمىشنىڭ ئوبرازىنى، توغرىسى ئۆزىنىڭ ئالجاناپ غايىلىنى تېخىمۇ يورۇتىپ بېرىدۇ .

3. « قۇتادغۇ بىلىگ » ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

« قۇتادغۇ بىلىگ » شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى نىسۋىتىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇيغۇر شېئىرىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن ئورنىگى، شۇنداقلا ئۇيغۇر شېئىرىيەتنىڭ

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

11 - ئەسردىلا خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە ئىرىشكەنلىكىنىڭ جانلىق ئىسپاتى ھىساپلىنىدۇ .
بۇنى تىۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن :

A ، ئوبرازلىق تەپەككۈر ياكى بەدىئى تەسەۋۋۇر ئۇنچىلىرى
مەلۇمكى ، بەدىئى ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى ،
ئوبرازلىق تەپەككۈر ياكى بەدىئى تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت . بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت
ژانىرى شائىرنىڭ رىيال ھاياتنى ئوبرازلىق تەپەككۈر ياكى بەدىئى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق
ئىپادىلەپ بېرىشى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، شائىر رىيال
ھاياتتىن ھاسىل قىلغان ئىدراكى (ئەقلىي) تونۇش ۋە بىلىمىنى ھىس - تۇيغۇ تىلى
بىلەن ، يەنى بەدىئى تەسەۋۋۇر بىلەن ئىپادىلەپ بەرگۈچى سەنئەتكاردۇر .

« قۇتادغۇبىلىگ » ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە تېماتېكىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۆز
مۇئەللىپىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۈر ، پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا ، تىل ۋە ئۇسلۇب
جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆز مۇئەللىپىنىڭ باي تەسەۋۋۇرلۇق بۇيۇك شائىر ، سەنئەتكار
ئىكەنلىكىدىن دالەت بېرىدۇ . تارىختىكى بىر مۇنچە ئۇلۇغ شائىرلارغا ئوخشاش يۇسۇپ خاس
ھاجىمۇ ئۆز داستانىنىڭ نۇرغۇن بۆلەكلىرىنى ئوبرازلىق تەپەككۈر ياكى بەدىئى تەسەۋۋۇر
ئۇنچىلىرى بىلەن شۇنداق ماھىرانە بېزىگەنكى ، بۇ بۆلەكلەرنى ئوقۇۋېتىپ ، 18 - ئەسىردە
ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى زەلىلىنىڭ :

« ئەي زەلىلى ، بۇ نە سوزدۇر دەپ مېنى ئەيىپ ئەتمىگىل ،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ ماجازى بولمىسا ، »

دىگەن مەسىرالىرىنى ئىسختىيارسىز ئەسلىەيدۇ كىشى ، مەسىلەن : ئەسكەر باشلىغى
يۈرەكلىك ۋە جەسۇر بولۇشى لازىم ، شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ جەڭچىلىرىمۇ جاسارەتلىك بولالايدۇ
دىگەن پىكىرنى مۇنداق گەۋدىلەندۈرگەن :

كۆر ئارسلان بولۇ بىرسە ئىتقا باشى
بۇ ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى

قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقىشى

(كۆرگىنكى ، ئارسلان ئىتلارغا باش بولسا ، ھەممە ئىت ئارسلانغا ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ .

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

بەگەر ئارسلانغا ئىت باشلىق بولۇپ قالسا ، بۇ ئارسلانمۇ ئىتنىڭ قاتارىغا ئوتتۇپ قالىدۇ .
يەنە بىر مىسال :

بودۇم ئوقتەگ ئىزدى كوكۇل ئىزدى يا
كوكۇل قىلغۇ ئوقتەگ بودۇم بولدى يا .

(بويۇم ئوقيانىڭ ئوقىدەك تىزۇ چاغدا ، كوكۇلۇم يادەك ئىگىرى ئىدى ، كوكۇلنى ئوقتەك
ئۆزلەپ بولغىچە ، بويۇم يادەك ئىگىلىپ كەتتى .)
شائىر ياشلىق باھارىنىڭ ئوتتۇپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەيدۇ :

يورىغلى بولۇتتەگ يىگىتلىكىنى ئىدىتىم
تويى يىل كىچەر تەگ تىرىگىلىك تۈكەتتىم

تەمام ئەرغۇۋانتەگ قىزىل مەڭزىم ئىزدى
بۇكۇن زەفران ئورغىن ئىككە تارتتىم

يېپارسىغ قارا باشقا كافۇر ئاشۇ دۇم
تولۇنتەگ تولۇ يۇز قايۇقا ئىلمەتتىم

يارۇق ياز تەگ ئىزدىم تۇمەن تۇ چىچەك
خازانمۇ نۇشۇتتۇم قامۇغىنى قۇرۇتتىم .

(ياشلىغىمنى ئۇزگەن بولۇتتەك ئوتكىزىۋەتتىم ، ئومرۇمنى بوران - شامال تېزلىگىدە
تۇگىتىۋەتتىم ، مەڭزىلىرىم قىيىپ - قىزىل ، دەل ئازغىۋاندەك ئىدى ، بۇكۇن يۇزۇمگە زەپران
ئورۇغىنى چاچتىم ، ئىپاردەك قارا بېشىمغا كافۇر پۇركىدىم ، تۇلۇن ئايدەك تولىغۇن يۇزۇمنى
نەلەرگە كەتكۈزۋەتتىم ، رەڭگا - رەڭ چىچەكلەر بىلەن تولغان پارلاق باھار كەبى ئىدىم ،
خازان ۋاقتىغا دۇچار بولدۇممىكىن ھەممىسىنى قۇرۇتتۇم .)
تاك تەسۋىرىگە مىسال :

قالىق يىرتتى كەدمىش قارا كوكۇلەكىن
ئاچىلدى يارۇق يۇز كوتۇردى ئىگىن

شىنجاڭ ئىنژىنېرلىق پەنلەر تەتقىقاتى

كۈلە باقتى ئورلەپ تالۇ قىز يۇزى
يارۇدى بۇ دۇنيا ئىرى ھەم قۇزى

(ئاسمان ئۇستىگە كىيگەن قارا كوڭلىگىنى يىرتتى، پەرەنجىسىنى كوتىرىش بىلەن پارلاق يۇزى ئېچىلدى، ئورلەپ چىققان كۈزەل قىزنىڭ يۇزى كسۇلۇپ بېقىش بىلەن بۇ دۇنيانىڭ ھەممە ۋادى ۋە دەريالىرى يورۇپ كەتتى)

B. «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ۋەزنى ۋە قاپىيىسى

ۋەزىن ۋە قاپىيە شېئىرنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئادەتتە ۋەزىن ۋە قاپىيىسىز ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شېئىر ھىساپلانمايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئاددى ساۋات (نەسرىي شېئىر بۇنىڭ سىرتىدا). شېئىرىيەتتە ۋەزىن ۋە قاپىيىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ئومۇمەن شەرق خەلقلەرىدە، جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردا كونا بىر مىللى مەدەنىي ئەنئەنە دىيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، خەلق قوشاقلىرىدىن تارتىپ شېئىر ۋە داستانلارغىچە ۋەزىن ۋە قاپىيىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ۋەزىن ۋە قاپىيە تۈرلىرىمۇ ناھايىتى تەرەققى قىلغان، ئىدىئىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيەتتە ھەتتا باش قاپىيە شەكلىمۇ مەۋجۇت ئىدى، قاراخانلار دەۋرىدە بولسا، ئەرەپ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە يەنە بىر مۇنچە يېڭىلىقلار مەيدانغا كەلدى. جۇملىدىن، مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئاساسدا ئارۇز ۋەزنى تېخىمۇ ئومۇملاشتى.

«قۇتادغۇبىلىگ» 11 - ئەسىردە ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئارۇز ۋەزىندە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى ئىدى. بۇ ئەسەر باشتىن - ئاياق ئارۇز ۋەزىنىنىڭ مۇتاقارپ بەھرىدە يېزىلغان. شائىرنىڭ ۋەزىن جەھەتتىكى ماھارىتى شۇ قەدەر ئۇستۇنكى، 6645 بېيىت ئىچىدە ۋەزىندە بۇزۇلۇش ھادىسىسى كورۇلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئارۇز ۋەزىندە يېزىلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنى ئالاھىدە قەيىت قىلىپ ئوتتۇرىشى لازىمكى، ئارۇز ۋەزنى پۈتۈنلەي ئەرەپ شېئىرىيىتىگە خاس ۋەزىن بولماي، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ ئورتاق بايلىغىدۇر. بۇكەمگىچە، بىرمۇنچە كىشىلەر ئارۇز ۋەزنى ئەرەپ تىلىگىلا خاس، ئارۇز ۋەزنى ئەرەپلەردىن تارقالغان، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ۋەزىن بىلەن ياخشى شېئىر يازغىلى بولمايدۇ، دىگەن قاراشتا بولۇپ كەلمەكتە. «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئوزى ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى بىر قىسىم قەدىمكى

« قۇتادغۇ بىلىگ » توغرىسىدا

قوشاقلارمۇ مۇنداق قاراشلارنىڭ تېخى ئەمەلىيەت سىنىغىدىن تولۇق ئۆتمىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭ دېلىلى شۇكى، بىرىنچىدىن، 13 مىڭ نەچچە يۈز مىرادىن تەركىپ تاپقان « قۇتادغۇ بىلىگ » تە ئەرەپ — پارس سوزلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇشىغا قارىماي، ۋەزىن چاقىدىغان ھالەتلەر ئۇچرىمايدۇ. بۇھال، بىرتەرەپتىن، ساپ ئۇيغۇر تىلىدا ئارۇز ۋەزنى بىلەن يېزىشنىڭ تامامەن مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئارۇز ۋەزنىنىڭ پەقەت ئەرەپ تىلىگىلا خاس ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككىنچىدىن، مىلادى 8 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىغان ئەرەپ ئالىمى خېلىمى ئىبنى ئەخمەت « ئارۇز ئىلمى » نى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلىقلەرنىڭ شېئىر — قوشاقلارىدا ئارۇز ۋەزنى بار ئىدى. بۇنىڭغا « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » تىكى قەدىمقى قوشاقلار دەلىل بولالايدۇ، بۇ ھەقتە « ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسى » (« شىنجاڭ ئەدىبىيات — سەنئىتى » 1979 — يىل، 12 — سان) دىگەن ماقالەمدە بەزى مىساللار كۆرسىتىلگەن. « قۇتادغۇ بىلىگ » تە نەقىل قىلىنغان بەزى قەدىمقى ماقال — تەمسىللەرمۇ بۇنىڭ دەلىلى. مەسىلەن :

ئوقۇش كوركى تىلدۇر، بۇ تىل كوركى سوز،
بۇ ئوز كوركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كوركى كوز.

بۇ بېيت ماقال — تەمسىل ئىكەن، دىمەك، ئۇنىڭ تارىخى شائىر ياشىغان دەۋردىن كۆپ بۇرۇنقى يىللارغا توغرى كېلىدىغانلىقى تەبىئىدۇر.

« قۇتادغۇ بىلىگ » ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەزى ئادىر ژانىرلىرى

« قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يەنە بىر مۇھىم تىۋىپىسى شۇكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان بەزى ئادىر ژانىرلارغا پۇختا ئاساس سېلىنغان. چاغاتاي ئەدىبىياتى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر داۋام قىلىپ، ئىسجاسى رول ئوينىپ كېلىۋاتقان بەزى ئادىر شېئىرىي ژانىرلارنىڭ « قۇتادغۇ بىلىگ » تىن بىزگە قالغان قىممەتلىك ئەدىبىي مىراسلار ئىكەنلىكى توۋەندىكى مىساللاردىن روشەن بىلىنىدۇ :

رۇبائى

شېئىرىيەتنىڭ رۇبائى ژانىرى ھازىرغا قەدەر پارسى ئەدىبىياتىغا مەنسۇپ ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغۇچى ئومەر ھەبىيادۇر، دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ھەقىقەتەنمۇ،

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەلەر تەتقىقاتى

رۇبائى پارس خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى ئومەر ھەبىيىمنىڭ نامى بىلەن مەھكەم باغلانغان. بىراق «قۇتادغۇبىلىگ» تىكى نەچچە ئىسولمىغان رۇبائىلار يۇقۇرىدىكى قاراشلار ھەققىدە قايتىدىن ئويلىنىپ ۋە ئىزدىنىپ كورۇش لازىملىغىنى يېڭى مەسىلە سۈپىتىدە ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى ئالدىغا قويدى، دەپ قاراشقا توغرى كېلىدۇ. چۈنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» نى يازغان زامانلاردا ئومەر ھەبىيىم تېخى ياش يىگىت بولۇپ، رۇبائىچىلىقتا ئىوز تەسىرىنى يىراق ئەللەرگىچە كورسىتەلەيدىغان دەرىجىگە يەتمىگەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر قىسىم بېيتلارنى «رۇبائى» دەپ ئاتىمىغان ۋە كېيىنكى تەتقىقاتچىلار بۇ بېيتلارنى «توتۇلۇكلەر» دەپ ئاتاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ بېيتلار ئىوزنىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن دەل رۇبائىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئورنەكلىرىدۇر. مەسىلەن :

نەگۇ ئەر بولۇر كور، مىڭەر دۇشمانى،
مىڭەر سوزلەمەسە كۇنىگە ئانى،
بورسۇ بولۇر كورگىل ئىتتە قايار،
ئۇ دۇلا ئىشىتسە مىڭ ئىتىلەر ئۇنى.

(نىچۇك ئەرسانالۇر مىڭەر دۇشمىنى -
مىڭ غەبۇەت قىلىمىسا ئۇنى ھەر كۇنى،
كور، ئىتتىن قاچقان ئۇ بورى بولۇرمۇ،
ئاڭلانسى كەينىدىن مىڭ ئىتتىڭ ئۇنى.)

كەيىك سانى دەۋلەت كىشىگە ئەزىگ،
قالى كەلسە بەكلە تۇشا ھەم تىزىگ،
تۇتا بىلسە دەۋلەت تەزۇمەز تۇرۇر،
قالى تەزسە تەكەمەز يانا تەرك كەزىگ.

(سائادەت كىشىگە ھۇرككەك كىيىكتەك،
ئەگەر كەلسە ساڭلا چۇشەپ تېز ۋە بەك،
تۇتۇشنى بىلسە دەۋلەت قاچماي تۇرۇر،
قېچىپ كەتسە كەلمەس يېنىپ تېز گېزەك.)

« قۇتادغۇ بىلىگى » توغرىسىدا

قۇت ئول بەگ بۇ دۇنقا قۇتادغۇ كەرەك،
قۇتادسا بۇدۇن قارنى تودغۇ كەرەك،
بۇ بەگلەر تېڭىز ئول تۇپى يىنچۇلۇگ،
تېڭىز كە يا غۇغلى بايۇغۇ كەرەك.

(بەگدۇر بەخت ، ئەلگە بەخت بەخش قىلماق كېرەك ،
بەخت بەرسە ، ئەل قارنىن توپدۇرماق كېرەك ،
بۇ بەگلەر دېڭىزدۇر ، تىسۇۋى ئۇنچىلىك ،
دېڭىزگە يېقىنلار بېيىماق كېرەك .)

مانا بۇ كۇبىلىتلاردا رۇبا ئىنىڭ ھەممە ئالاھىدىلىكلىرى ، يەنى چوڭقۇر پەلسەپىلىك
پىكىر ، مەنا جەھەتتىن مۇستەقىللىق ۋە تولغۇنلۇق ، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن پىششىق
ھەم ئىخچاملىق ، شەكىل جەھەتتىن تولۇق بولۇش خىسۇسىيەتلىرى تىسولۇق ئىپادىلەنگەن .

تەجىس ۋە تۇيۇقلار

تەجىس ۋە تۇيۇق — ئومۇنم سوزلەردىن پايدىلىنىپ يېزىلغان بىر خىل شېئىر شەكلى
بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقللىرى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار شېئىرىيەتتە كەڭ تارقالغان بىرخىل
نادىر سوز سەنئىتىدۇر . بوخىل شېئىر شەكلى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ياشاپ ، بەلكى
تەرەققى قىلماقتا . « قۇتادغۇ بىلىگى » تە مانا شۇ سوز سەنئىتىگىمۇ ئاللىقاچان ئاساس
سېلىنغانلىغىنى كورىمىز .
مەسىلەن : « قىز » دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ھازىرقى مەنىسىدىن تاشقىرى ،
« قىس » ، « كەم » ، « نادىر » دىگەن مەنىلەرنى بېرەتتى . شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ
مۇنداق يازغان :

بۇ مۇنداغ كىشىلەر بولۇر ئىزى قىز ،
بۇ قىز قىزلىقى قىلدى قىز ئاتى قىز .

« ھىساپ » دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا « ساقىش » دىيىلەتتى . « ساقىش »
سوزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىپ چىقىشى) « ساق ئىش » بولغاچقا شائىر بۇنىڭدىن
پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان :

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ساقىش ساقلىقىن بولدى ئاتى ساقىش ،
كورۇ بارسا ساقىش ئىزى ئوك ساق ئىش.
(ھېساپ ساقلىغىدىن ئاتالدى « ساقىش » ،
كورەرسەن ھېساپ ئۇ ئوزى بەك ساق ئىش .)

« قەسىر » ، « ساراي » ، « ئوردا » سوزلىرى قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا « قارشى » دىيىلەتتى
« قارشى » سوزى يەنە ھازىرقى مەنىسىدىنمۇ ئىشلىتىلەتتى . شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ،
مۇنداق يازغان :

بۇ بەگلەر ئەۋى ئاتى قارشى تۇرۇر ،
بۇ قارشى ئىچىندەكى قارشى تۇرۇر .

(بۇ بەگلەر ئويىنىڭ ئىپتى « قارشى » دۇر ،
بۇ « قارشى » ئەھلى ئوز ئارا قارشىدۇر .)

« ئوگ » دىگەن سوز قەدىمقى زاماندا ئەقىل - ئىدىراك ، ماختىماق ، چوڭ ياكى
بۇيۇك دىگەن مەنىلەردە قوللىنىلاتتى ، شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ناھايتى ئىسپات
« تۇيۇق » (مۇختە مىلات) يازغان :

قايۇ ئەردە بولسا ئۇقۇش بىرلە ئوگ ،
ئانى ئەر ئاتاغىل نەچە ئوگسە ئوگ ،
ئۇقۇش ئوگ بىلىگ كىمدە بولسا تۇگەل ،
ياۋۇز ئەرسە كەدتي كىچىك بولسا ئوگ .

(ئەگەر كىمدە بولسا ئاڭ - ئىدرەك ۋە ئوگ ،
ئۇنى ئەر ساناپ سەن قانچە ئوگسەڭ ئوگ ،
ئەقىل ، ئاڭ ، بىلىم كىمدە بولسا تولۇق ،
يامان بولسا خوپ دەپ ، كىچىك بولسا ئوگ .)

بۇ يەردە « ئوگ » سوزى بىرىنچى مىسىرادا ئەقىل ، ئىككىنچى مىسىرادا ماختىماق ،
توتىنچى مىسىرادا چوڭ مەنىلەردە كەلگەن .

«قۇتادغۇ بىلىگ» توغرىسىدا

خۇلاسە قىلىپ ئىسپاتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىگ» مەزمۇن جەھەتتىن قارا خانىلار دەۋرىنىڭ ئادىل قانۇن ۋە ئەقىل - بىلىم بىلەن دولەتنى تەرتىپكە سېلىش پروگراممىسى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ قەلبى ۋە پېيىل - ئەتىۋارىنى ئەخلاق بىلەن تۈزىتىش دەستۇرى، ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ ھايات پەلسەپەسى بولسا، شەكىل جەھەتتىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ ئەڭ گۈزەل قامۇسى، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىياتىنىڭ ئەڭ نادىر نامايەندىسىدۇر. بۇ ئەسەر مەزمۇن ۋە شەكىل ئېتىۋارى بىلەن تۈركى تىلدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئۆزىدىن بۇرۇن ھىچبىر ئورنىكى بولمىغىنىدەك، ئۆز دەۋرىدە ھېچقانداق تەڭدىشى كورۇلمىگەن ئەسەر بولغانلىغى ئۈچۈن، جاھان كىلاسسىك ئەدىبىياتى سەھنىسىدىكى نادىر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلقى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت غەزنىسىگە قوشقان بۇ قىممەتلىك توھپىسى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

تەخمىنەن بىر ئەسىردىن بۇيان، بىر قانچە ئەللەر ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» تەتقىقاتىدا زور نەتىجىلەرنى ياراتتى. بۇ ساھەدىكى تەتقىقات يەنىلا كۇنساين چوڭقۇرلاشماقتا. بىزنىڭ ئېلىمىزدىمۇ كەڭ تەتقىقات باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسىغا ماركسىزىم نۇقتىسى نەزىرى بىلەن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، قەدىمقىنى بۇگۈنكى كۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى كەڭ قانات يايدۇرۇش - ئىلىم - پەن خادىملىرى ئالدىدا تۇرغان ئاكتۇئال ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى. شۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىگ» تەتقىقاتى بۇ كىتاپنىڭ ئۆزى ۋە تىنىدە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرىنىڭ تىرىشچانلىغى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، يېڭى - يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغۇسىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى

قانۇن، بىلىم، ئەخلاق پەلسەپىسى توغرىسىدا

مەمەتتىن يۇسۇپ

11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئۇيغۇر شائىرى پەيلاسوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى پەلسەپىۋى ئىدىيە بىلەن ئېتىتىك سەنئەت زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدىبىيات تارىخىدا ئەمەس، بەلكى، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدا دەۋر بولگۇچ نامايەندە سۈپىتىدە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا قاراخانىلار دەۋرىدىكى دولەتنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمىيەتنىڭ ھەتتا ھەر بىر ئادەم ئەخلاق، ئادەتلىرىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە قەدەر ئەتراپلىق ھالدا توختالغان بولۇپ، پۈتكۈل جەمىيەتنىڭ، ھەر بىر شەخسنىڭ قانداق قىلغاندا بەخت - سائادەتكە ئىگە بولالايدىغانلىقى ئۈستىدە توختالغان، داستاننىڭ پۈتكۈل قۇرۇلمىسىدا بىر يۇرۇش پەلسەپە سېستىمىسى بار. مەن بۇ ماقالەمدە پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن، بىلىم، ئەخلاق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسلىرى ئۈستىدە توختىلىمەن.

1

بىر پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە ئوخشىمىغان ھادىسىلەر كۆپ بولۇپ، بۇ ھادىسىلەر ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن، بىرى ماددى ھادىسە، بىرى روھىي ھادىسە، بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەممە ساھەگە سىڭگەن ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بۇخىل ھادىسىگە يولۇققان بولۇپ، شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپ يولۇققان ھادىسىلەرمۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ماددى ھادىسە، بىرى روھىي ھادىسە، بۇ ئىككى خىل ھادىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەممە ساھەگە سىڭگەن ئەڭ ئومۇمىي مەسىلە بولغان. لىغىغا ئوخشاش، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھەممە ساھەگە سىڭگەن ئەڭ ئومۇمىي مەسىلىلەردۇر. ئادەملەر ماددى دۇنيانىڭ بىر قىسمى، يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش تەپەككۇر قىلغۇچى ئادەملەرنى شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ گۈللىرى دېيىشكە بولىدۇ. يەككە - يىگانە ئادەم بولمايدۇ.

« تۇتادغۇ بىلىگ » دىكى قانۇن ، بىلىم ، ئەخلاق ئىدىيىسى

جەمئىيەت ئەزاسى بولغان ئادەم ماددى دۇنياغا نىسبەتەن سۈبېكتىپ ھېساپلىنىدۇ. ماددى دۇنيا ئادەملەر بىلىشىنىڭ ئوبېكتى ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئادەم دۇنيادا پەقەت ئىككىلا ئىش قىلىدۇ: بىرى، دۇنيانى بىلىش؛ بىرى، دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. بۇ ھەر ئىككى ئىشتا تەپەككۈر دېڭىزىنى ئۇزۇپ چىققان يۇسۇپ خاس ھاجىپ ماددى دۇنيا بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان. ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتنى بىلىشتە سۈبېكتىپنىڭ ئوبېكتىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىغى، ئۆزى ياشىغان شۇ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشتە سۈبېكتىپنى ئەمەلىيەتتە كورسەتتىنىڭ زورۇرىيىتىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چۈشەنگەن، شۇڭا، كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى جەريانىدىكى تەپەككۈرنىڭ مەۋجۇد بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر قىسىم مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ دۇنيادا پەقەت ئىككىلا ئىش قىلىدىغانلىغىدىن ئىبارەت بۇ پەلسەپە تەلىماتى بويىچە، قاراخانىلار دەۋرىنى دۇنيانى بىلىش ئوبېكتى قىلغان. بۇ دەۋردىكى ئادەملەر بىلەن بىلىمنىڭ، بىلىم بىلەن دولەتنىڭ، قانۇن بىلەن دولەتنىڭ، خەلق بىلەن قانۇننىڭ، خان بىلەن پۇخرانىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ساددا دىيالىكتىكا ئۇسۇلى بويىچە يېشىپ بەرگەن. بىزگە مەلۇم، دىيالىكتىك ماتېرىيالىزىمدىن ئىبارەت بۇ بىر پۈتۈن ئىلمىي نەزىرىيە سېستىمىسى بىردىنلا پەيدا بولغان ئەمەس، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك بىلىش تارىخى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. ماددى دۇنياغا قارىشى ئاڭلىق دەرىجىگە كوتۈرىلىش ئارقىلىق، تەدرىجى رەۋىشتە سېستىمىلىشىشقا باشلىغان، دىيالىكتىكا تەرەققىياتى ساددا دىيالىكتىكىدىن مېتافىزىكىغا، ئۇنىڭدىن ھازىرقى زامان دىيالىكتىكىسىغا يېتىشتەك تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقۇرقىدەك بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قارمۇ - قارشى تەرەپلەرنىڭ ئىچىدە ئادەم ئامىلىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان، بۇنى « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ

- ، 3247 ، 2790 ، 1991 ، 2498 ، 2603 ، 208 ، 2605 ، 4075 ،
- ، 2490 ، 3107 ، 3108 ، 2499 ، 2165 ، 2782 ، 2783 ، 2784 ،
- ، 2787 ، 2597 ، 2664 ، 2600 ، 2601 ، 2602 ، 2621 ، 2629 ،
- ، 2663 ، 2631 ، 2635 ، 2637 ، 3165 ، 3166 ،
- ، 2506 ، 2514 ، 972 ، 973 ، 975 ، 999 ، 1028 ، 1738 ،
- 1750 ، 1739 قاتارلىق بېيىتلىرىدىن كورۇۋالالايمىز .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى بويىچە بىرمۇنچە بېيىتلاردا ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ھەرخىل ئادەملەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ھەرخىل خاراكتىرلىك ئادەملەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدىغانلىغىنى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئورتاقلىقنىڭ خاسلىغىنىمۇ ئەكس

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئەتتۇرىدىغانلىغىنى، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ ھامان قارىمۇ - قارشى ئورۇندا تۇرىدىغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دولەت، قانۇن توغرىسىدىكى پەلسەپە ئىدىيىسى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھىسىدىكى ئاساسىي مەسىلىلەردىن بولۇپ كەلگەن، شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىگ» قانۇن ۋە دولەت شۇناسلىق ئىلمى بولۇپ، دولەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇشنىڭ تەلىماتى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپلا ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مۇتەپەككۈرلەرنىڭ سەردارى سۈپىتىدە (1) «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دىگەن ھۆكۈمنى تەننەنە بىلەن چاكانلىغان. (2) ئىلىم - پەننىڭ، دولەت ۋە جەمئىيەتنىڭ بەخت - سائادەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يېشىش ئارقىلىق، دولەتنى پەقەتلا بىلىملىك ئادەملەر روشەن قانۇن ماددىلىرى ئارقىلىق باشقۇرۇشى كېرەك، بىلىمسىز ئادەملەر دولەت باشقۇرسا ئادالەت، ھەقىقەت ئۈستىدە توغرا ئۇقۇم ھاسىل قىلالمايدۇ - دە، مەنتىقىلىق پەرەز، ئەتراپلىق ئانالىز ئارقىلىق ئىلمىي قائىدىگە ياتىدىغان بىرەر ئەقلىي خۇلاسىغا كېلەلمەيدۇ. مۇشۇنداق بولغىنى ئۈچۈن ئۆپكەتچى ئەمىلىيەتتىكى قىسمەنلىك بىلەن ئومۇمىيلىقنى، ھەق بىلەن ناھەقنى، قانۇن بىلەن شەخسى تەلەپلەرنى پەرقلىنىدۇرەلمەي، مۇقەررەر ھالدا خەلققە، دولەتكە بەختسىزلىك كەلتۈرىدۇ، دەپ ھىساپلاپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى ئەقىدىلىرى ئاساسىدا ئادىل قانۇننى توغرا ئىجرا قىلىشنىڭ ياخشىلىغى، قانۇننى توغرا ئىجرا قىلماي كېلىپ چىققان قانۇنسىزلىقنىڭ جەمئىيەتتىكى يامان ئاقىۋەتلىرىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن شەرھىلەپ بەرگەن. (3) خاقان، پادىشاھلاردا، بەگلەردە، ئەمەلدارلاردا بولىدىغان ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەت ئەدەپ - ئەخلاق، ئادەتلىرىنىڭ دولەت قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ياكى بۇزۇلىشىغا بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن زور ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىستىسار ماھارىتى بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەن ھەمدە بۇ ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەتنىڭ بىر - بىرىگە بولغان پەلسەپىۋى باغلىنىشىنى بىر گەۋدە قىلىپ كۆرسەتكەن. لېكىن تارىختا ئۆتكەن بۈيۈك پەيلاسوپلاردىن ئەپلاتون، ئارستوتېل، فارابى قاتارلىق ئالىملارمۇ بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ ئۇچ مەسىلىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش دولەت شۇناسلىق ئىلمى سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ قويالمىغان، بۇ ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەتنى «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دىگەن ئىلمىي ھۆكۈم بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويالمىغان ئەمەس. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئارتۇقچىلىغىنى بىلىش ئۈچۈن، توۋەندىكى بىر نەچچە مىساللارنى كۆرسىتىپ ئوتتۇرىغا، مەسىلەن:

- 2490 تورۇ ھەم توقۇ ئوڭدى يىنچكە ئاپۇغ ،
ئۇلۇغ ھاجىپ ئېيتسە ئاچار يول قاپۇغ .
- (نازۇك ئىش ئىرۇر ئورپ - قاغۇن ۋە ئۇسۇل ،
بۇنى رەتلەپ ھاجىپ ئاچار ئىشك - يول .) *
- 310 تورۇ تۇز يۇرتنىڭ ئىتىلىدى ئازۇن ،
كىم ئېرسە كۇچىك ئېلىدە كورمە كوزىن .
- (ھەق قانۇن يۇرگۇزسەك تۇزۇلەر جاھان ،
زۇلۇم كورمەس ئەلدە ھىچكىم بۇ زامان .)
- 3107 تورۇ سۇۋ تەگ ئول كۇچ كور ئوت تەگ يودۇغ ،
سۇزۇك سۇۋ ئاقتىنىڭ ئۇدۇنتى ئونۇغ
- (قانۇن سۇ كەبىدۇر ، زۇلۇم ئوت - بالا ،
ئېقتىنىڭ سۇزۇك سۇ ، ئوچتى ئوت مانا .)
- 2498 چىغاي تۇل يەتم قىسسە بېرسە ئوتۇگ ،
ئانى بارچە تىڭلاپ ئوتۇنسە ئوتۇگ .
- (ھال ئېيتسا پېقىر ئوتۇنۇپ ،
ئۇنى بەگكە يەتكۇزسۇن ئۇ دەرھال بېرىپ .)
- 2499 مەزالىم ئودىنىدە ئوتۇگچىلەرگ ،
كورۇ ئالسا يول قىلسا بولسا ئېرىگ .
- (زۇلۇم كورگۇچىنى ئۇ ئەيلەپ قوبۇل ،
سوراپ ئەھۋالنى ئۇ كورسەتسۇن **يول** .)

* تىرناق ( ) ئىچىدىكى « قۇتادغۇ بىلىگ » نىڭ ھازىرقى زامان شېئىرىيىتى بويىچە ئىپادىلىنىشى، توۋەندىكىلىرىدىمۇ شۇنداق .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

- 2497 يول ئاغزىدا نەرسە كىشى باشلاغۇ،
تورۇسىن توقۇسىن يازم قىلماغۇ.
- (يول ئاغزىدا تېرسا كىشى باشلىسۇن،
قانۇن، ئورپ - ئادەتتە خاتالاشمىسۇن.)
- 3463 بۇ كوك تېرگۈكى ئول كونسلىك تورۇ،
تورۇ ئارتاسا كوك تۇرۇماز ئورۇ.
- (ئادىل قانۇن كوككە بىر تۇرۇك ئېرۇر،
يۇزۇلسا ئۇ قانۇن، ئاسمان يېقىلىۇر.)
- 2506 ئورۇنچ ئولماسا قىلسا بارچە ئىشىگ،
ياغۇتسا بەگىگە يىرامىش كىشىگ.
- (پۇتۇن ئىشنى قىلسۇن، پارا ئالمىسۇن،
يېراقلار نە بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن.)
- 811 بىچەك تەگ بىچارمەن كەسەرمەن ئىشىگ،
ئۇزاتمازمەن دەئوى قىلىغلى كىشىگ.
- (بىچاقتەك كېسىپ بىچمەن ئىشلىنى،
سوزالتمايىمەن داۋا، سوراق ئىشلىنى.)
- 812 شېكەر ئول كىشى بىر ئاڭار كۈچ تەگىپ
تۇرۇ بولسا مېنىدىن قاپۇغقا كەگىپ
- (شېكەر شۇكى كىم زۇلۇم يەتسە ئاڭا،
ئادالەت تىلەپ كەلسە ھەر ۋاقت ماڭا.)

• 813 شېكەر تەگ سۇ چېيۇ بارىر ئول كىشى،
سەۋىنچىلىگ بولۇر ئاندا يازلۇر قاشى.

(شېكەردەك لەززەت بىلەن يانغاي كىشى،
سويۇنچىلىك بولۇر ھەم ئېچىلغاي قېشى.)

• 817 كەرەك ئوغلۇم ئەرەسە ياقىن يا ياغۇق،
كېرەك بارقىن ئەرەسە كەچىگلى قونۇق .

(كەرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يىراق يا يېقىن،
يولاۋچى ۋە مېھمان يا ئوتە كۈنچىدىن.)

• 818 تورۇدە ئىككىگۇ ماڭا بىر سانى ،
كەسەردە ئادىن بولماغاي ئول مېنى.

(ماڭا تەڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا،
بولەكچە بولماسەن ھوكۇم ۋاقتىدا.)

• 809 كونىلىك ئوزەلە كەسەرمەن ئىشىگ ،
ئادىرمازمەن بەگىگ يا قۇلىنىغ كىشىگ.

(قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ئىشنى ھەل،
دىمەيمەن كىشىنى بەگ، قۇل، كەمبىغەل.)

• 816 بۇ قاشم تۇگۇكى بۇ كوركىسوزلۇكۇم،
كۈچەمچى كەلىركە بۇ يۈز سۈزلۈكۇم .

(بۇ قاشم تۇرۇكى بۇ كورۇمىسىزلىگىم،
زالىملار ئۇچۇندۇر بۇ رەھىمىسىزلىگىم.)

• 2507 ئىككى نەكە كىشىدە بولۇنسا ئېلىڭ،
ئاڭدار بېر مەگىل ئىش ئۇزاتما ئەلىڭ.

(بۇ ئىككى نەرسە كىمدە بولسا ئەي خان،
ئاڭا بەرمە ئىش قول تۇتقۇزما ھامان.)

• 2508 بىرى تىلدە يالغان چىقارسا سوزىن،
بىرى ئەگرىلىك ئول سىكرتسە ئوزىن.

(بىرىدۇر: سوزىدە ئېيتسا يالغان،
بىرى: ئەگرىلىكلەر ئازدۇرسا ئىنسان.)

بۇ قۇرقى بېيىتلاردىن مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كىشىنى قايىل قىلىدىغان قانۇن ئىدىيىسىنىڭ بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىكى شۇ تارىخىي شارائىتتىكى ئىنسانىيەتنىڭ ھەقىقىي ئارزۇ - ئۇمىتلىرىنى قاندىرۇش ئۈچۈن، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دىگەن ھۆكۈمنى ئوز خاقانى ئالدىدا، خەلق - ئالەم ئالدىدا تەنتەنە بىلەن چاكالغانلىغىنى كورىمىز. قانۇن - ئەلۋەتتە، بىر دولەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىلىم مەھسۇلىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغان ئامىل ئادالەتنى، ئىنسان كۆزەللىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى ئادىل قانۇن بىلەن ئوزگەرتىپ ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت.

قەدىمقى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ كوپى دىگىدەك، مەسىلەن: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-6 - ئەسىرلەردە ياشىغان قەدىمقى جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن كۇڭزى، قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارستوتېل، «ئوتتۇرا ئەسىر ئارستوتېلى» دەپ شوھرەت قازانغان ئەبۇناسىر فارابى، ئىبىن سىنا ۋە باشقىلارمۇ بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قارىغان ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان ئىدى. بۇنىڭغا ئارستوتېلنىڭ «پولىتىكا»، فارابىنىڭ «ئەس - سىياسىيەت ئىلمى» (دولەت سىياسىتى ھەققىدە)، ئىبىن سىنانىڭ «كىتاب بۇس سىياسى» ناملىق ئەسەرلىرىنى كورسىتىپ ئوتۇش كىپايە، لېكىن مەيلى ئارستوتېل ۋە مەيلى فارابى بولسۇن، دولەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بىر «غايىۋى دولەت» سىخىمىسىدا ئەكس ئەتتۈرگەن يەنى ئوزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى دولەت توغرىسىدا ئەمەس،

« قۇتادغۇبىلىگ » دىكى قانۇن ، بىلىم ، ئەخلاق ئىدىيىسى

بەلكى ئارزۇ قىلغان « غايىۋى دولەت » توغرىسىدا يۈكسەك تەسەۋۋۇر قىلىشقان، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا توغرىدىن - توغرى قاراخانلار دولىتىنى، شۇ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش، ياخشىلاش مەقسىدىدە مەۋجۇت دولەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۇنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ « قۇتادغۇ بىلىگ » نى قاراخانلار ھۆكۈمرانى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشتىكى مەقسىدىمۇ شۇ ئىدى. مۇشۇنداق قانۇن پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى كۈتكۈزۈلۈپ مەقسىدى - ئىسلاھ تېپەرۋەر بولۇش، خەلققە ياخشىلىق قىلىش، خەلق پايىدىنىنى كۈزلەش، باراۋەرلىك، ئىنسانلىق بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قانۇن ھۆكۈمدارلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن ئۇلۇغى قانۇننىڭ ئادىل تەدبىقى قىلىنىشىدۇر » دەيدۇ. « قۇتادغۇ بىلىگ » دولەتنىڭ ھۇلى - ئىسلاھات، قانۇننى ئادىل يۈرگۈزگەن ھۆكۈمدار پۈتۈن تىلەكلەرگە ئېرىشىدۇ... خەلقنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، بىرىنىڭ يەنە بىرىگە زورلۇق قىلىشىغا يول قويما، قانۇن قۇياش پۈتۈن ئىنسانلارغا يېتىشىسۇن، پۈتۈن جاھان يورسۇن، قانۇن ئىنسانلىقنى قانچىلىك دەرىجىدە يولغا قويما، خەلق شۇ دەرىجىدە بەختلىك بولۇپ، دولەت مۇستەھكەملىنىدۇ، دىگەن مەسىلىنى نۇقتىلىق شەرھىلەيدۇ. لېكىن تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن ئەپلاتون، ئارستوتېل، فارابى قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى كۆز قاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىغا زىتتۇر. ئەپلاتون: « تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر... ئادالەت - سىزلىك قىلىش ھور (ئازات) ئادەمگە تېخىمۇ كۆپرەك يارىشىدۇ، بۇ سۈرەت بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۈچلۈك خوجايسىن بولالايدۇ، ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزۈلگەنلەر جەمئىيەتنى قولغا ئالالايدىغان ئەڭ ئەقلىلىق كىشىلەر ھىساپلىنىدۇ » دەيدۇ (ئەپلاتون: « دولەت »، تۈركچە تەرجىمىسى، 1 - توم 31 - بەت). ئارستوتېل: « قۇللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىسىنىڭمۇ جىسمانى كۈچىدىنلا پايدىلىنىدۇ... قۇللار مال - مۈلۈكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خوجايسىننىڭ مۈلكى ھىساۋىغا كىرىدۇ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبىئىي ھال. بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان » دەيدۇ (ئاشىنېل: « قەدىمقى يۇناندا سىياسى چۈشەنچىلەر »، تۈركچە تەرجىمىسى، 163 - بەت). فارابى بۇ مەسىلىدە ئەپلاتون بىلەن ئارستوتېل قاراشلىرىنى تەكرارلاپ « پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە » دىگەن كىتابىدا: « پازىل شەھەر رەئىسى » نىڭ يارىتىلىشتىن تۇغما ھالدا شۇنىڭغا لايىق شەرتلىرى بولۇشى كېرەكلىكىنى، يەنى، بىرىنچىدىن، تەبىئىي ۋە يارىتىلىشى ئېتىۋارى بىلەن رەئىسلىككە لايىق بولۇشى، ئىككىنچىدىن، ئۆزىدە رەئىسلىك ئىرادىسى ۋە

مەلىكىسى بولۇشى لازىملىغىنى ئالغا سۇرىدۇ (پروفېسور كاپسۇغلۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دىگەن ئەسىرىگە قاراڭ). بۇ مىساللاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن، ئادالەت، ھەقىقەت ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دىگەن تۇپ مەسىلىلەردە ھەرگىزمۇ قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەسلىكىنى كورۇۋالالايمىز. شۇنىڭدەك يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە چۇڭخۇئا مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدىن چىققان بۇيۇك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنىمۇ كورۇۋالالايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دىگەن ئىدىيىسىنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە رىيال قانۇن ئىدىيىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر پەيلاسوپلىرىنىڭ دانىشمەنلەر، خان-پادىشاھلار، نوپۇزلۇق موتىۋەلەرنىڭ سوزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى قىلىۋېلىشتەك ئىلاھلاشتۇرۇش پەلسەپىسىنى رەت قىلغان. ئۇلار «ئىنجىل» نى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى كېرەك» دىگەننى ئولچەم قىلغان؛ ئۇلار پادىشاھ-خانلارنىڭ سوزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھوكۇمدارمۇ قانۇنغا بويسۇنۇشى كېرەك، دىگەننى ئولچەم قىلغان؛ ئۇلار نوپۇزلۇق موتىۋەلەرنىڭ سوزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئالدىدا بەگ، قۇل، كەمبەغەل دەپمۇ ئادالەت قىلىشنى ئولچەم قىلغان؛ ئۇلار ئوردىدىكى كويچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدارلارنىڭ سوزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوردىدىكى كويچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدارلارنىڭ «ھەممە سوزلىرىنىڭ ھەقىقەت بولۇشى مۇتلەق ئەمەس» دەپ، بىرىنچى - ئادالەت، ئىككىنچى - خەلققە ياخشىلىق قىلماق، ئۈچىنچى - باراۋەرلىك، تۆتىنچى - ئىنسانىيلىق بولۇشىنى ئولچەم قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە دائىر ئىدىيىسىنى تارىختىن بېرى ھەرخىل قانۇن پەلسەپە، لىرىنى يازغان پەيلاسوپلارنىڭ بەزى ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كورسەك تېخىمۇ تىپىگرەك سېلىشتۇرما بولىدۇ.

مەسىلەن: گېگېلنىڭ 1821 - يىلى نەشر قىلىنغان «قانۇن پەلسەپىسى» دىگەن كىتابى ئۇنىڭ: «روھ پەلسەپىسى» نىڭ ئىككىنچى قىسمى يەنى «ئوبېكتىپ روھ» دىگەن قىسمىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا گېگېل ئۆز پەلسەپىسىنىڭ ئالى پىرىنسىپى يەنى «مۇتلەق ئىدىيە» پىرۇسپىيە پادىشاھى فرېدرىخ ۋېلگلىم III ۋەدە قىلغان دەرىجە تۈزۈمىدىكى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۇرغۇزۇش تۈزۈمىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇ-

« قۇتا دغۇبىلىگ » دىكى قانۇن ، بىلىم ، ئەخلاق ئىدىيىسى

لىشى كېرەك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئەسىر دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تونىنى كەيگۈزگەن. پادىشالىق ھاكىمىيەتكە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خوشامەت قىلىپ، پادىشانى « ھەقىقى ئەۋلىيا »، پادىشالىق تۈزۈمىنى « دولەت تۈزۈمىنىڭ ئالى شەكلى » دەۋالغان. دىمەك، گېگېلمۇ « ھەقىقى ئەۋلىيا » — پادىشالارنىڭ سوزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئالى پىرىنسىپى قىلىۋالغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ: « ھوكۇمدارلار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، قانۇن ئوزىدىنىڭ ئۇلۇغلىغى بىلەن ھوكۇمداردىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك » دىگەننى ئولچەم قىلغان. قىسقىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىملىك ئادەملەرنىڭ دولەت باشقۇرۇشى بىلەن بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ دولەت باشقۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، پەرقلەرنى ئەمىلىي ھادىسىلەر بىلەن باغلاپ تەپسىلى چۈشەندۈرگىنىگە قارىغاندا، ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئولچىمى مەسئۇلىنى قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، ئوبىكتىپ ئەمىلىيەتكە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تەلۋىگە يارىشا توغرا ھەل قىلالىغان. بۇنداق ھەل قىلالىشنىڭ ئەڭ تۈپ سەۋىيى شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئەدەم باراۋەر » دىگەن قانۇنچىلىق ئىدىيىسى پەلسەپىدىكى تۈپ مەسئۇلىنى ئاساس قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئالەم بىر پۈتۈن، ئالەمدىكى پۈتكۈل زىددىيەتلەر بىرلىكنى نېگىز قىلىدۇ، مەسلەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

• 143 ئۇچى ئوت ئۇچى سۇۋ ئۇچى بولدى يەل،

ئۇچى بولدى توپراق ئازۇن بولدى ئېل.

(ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،

ئۇچى تۇپراق بۇلاردىن دۇنيادۇر مەۋجۇت.)

• 145 كورۇشمەز ياغلار كوتۇردى ئوچىن،

قارشىماز ياغلار ياراشتى ئىچىن .

(ئۇرۇشما، بۇ ياۋلار ياراشقان ئۇچۇن ،

كورەشمە، بۇ ياۋلار كوتەرگەچ ئۇچىن .)

دىگەن بېيىتلىرىدە سۇ، ھاۋا، ئوت، تۇپراق گەرچە بىر - بىرىگە زىت بولسىمۇ، بىرلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كورسىتىش ئارقىلىق ھەممە زىددىيەتلىك نەرسىلەرنىڭ، زىددىيەتلىك

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تەرەپلەرنىڭ بىر - بىرىگە باغلانغانلىغىنى، تەقەززالىغىنى، بىر - بىرىگە مۇھتاجلىغىنى، مانا مۇشۇنداق مۇھتاجلىق، تەقەززالىق جەمئىيەتتىمۇ، ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئادەملەرنىڭ تەڭ - باراۋەر بولۇشى كېرەكلىكىنىڭ ئوبىيكتىپ ئاساسى بولىدىغانلىغىنى شەرھىلەپ، مۇشۇ پەلسەپىۋى بىرلىك توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئۆزىنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىلمىي ئاساسى قىلغان.

ماركسىزم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، سىنىپىي جەمئىيەتتە دولت - ھامان سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەھسۇلى بولىدۇ. ئۇ ھامان ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ. بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دەپ چاكالماغان نۇقتىئىنەزىرىنىڭ قوپۇلۇشى بىر مەسىلە، شۇ تارىخىي دەۋردە ھەقىقىي ئەمەلگە ئېشىشى باشقا بىر مەسىلە، چۈنكى قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ ھەقىقىي باراۋەر بولۇش مەسىلىسى پەقەتلا خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئۇلۇغ ۋە تىنىمىز جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «قسۇتادغۇ بىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «جاڭخىر»، «ماناس» لارغا ئوخشاش پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىغا دائىر تېخى تەتقىق قىلىنمىغان ۋە ئېچىلمىغان تارىخىي مەنبەلىرى ئاز ئەمەس، مۇنداق نەمۇنىلىك مەنبەلەرنى ئېچىشىمىز كېرەك.

II

ئىلىم - پەنگە مۇھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى زامان ئەللىرى 20 - ئەسىرگە كەلگەندە ئۆز دۆلەتلىرىنى بىلىملىك كىشىلەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى بىلىم ئۈستىگە قويماقتا، شۇڭا، بۇنداق سوزلەرنىڭ ھازىر ئېيتىلىشى ئانچە ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، ئەمما بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بۇنداق ھەقىقەتكە ئىگە ئىلمىي سوزلەرنىڭ ئېيتىلىشى كىشىلەرنى بەختىيار تەپەككۈر قىلىشقا باشلايدۇ. چۈنكى ئۇزۇن زامانلار داۋامىدا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدىنىي، ئىدىيىۋى تەربىيە جەھەتتىن دۇچ كەلگەن بوران - بوھرانلار نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى، جۈملىدىن تارىخىي، ئىلمىي، مەدىنىي ھىراسلىرىنى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا قالدۇرۇشنىڭ يولىنى بىلىم ۋە بىلىم بىلەن دولت باشقۇرۇشتىن تاپقان. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ۋە دۆلەتنىڭ قۇدرەتلىك بولۇشى ئۈچۈن زورۇر بولغان سەۋەپلەرنى بىلىم - مەدە

« قۇتادغۇ بىلىگ » دىكى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق ئىدىيىسى

نىيەت دەپ ھىساپلىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر ئادەمنىڭ كۈچلۈك - قۇدرەتلىك بولۇشى، بەخت - سائادەتلىك بولۇشى ئىلىم - مەرىپەتتىن، دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز خەلقىگە بىلىملىك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، دولەت باشقۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ بىلىملىك ئىچىدە ھەندىسە (گومپىتىرىيە)، ئىلىم - نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ماساھە (يەر يۈزىنى ئۆلچەش ئىلىمى)، ھىساپ ئىلىمى، ئەدەبىيات ئىلىمى ۋە باشقا ئەللەرنىڭ ھەر خىل تىل ئىلىمى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشى شەرت، ئەگەر بۇ ئىلىملەرنى ئۆگەنمىسە، بىلىملىك بولمىسا دولەتنى ئادىل باشقۇرالمايدۇ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ، دىگەن رىيال ئۇقۇمنى ماھىيەتلىك قائىدىلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. شۇڭا « قۇتادغۇ بىلىگ » تىن ئىبارەت ئىلىم - مەرىپەتنىڭ بۇلىمىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پەلسەپىلىك تەپەككۈرلەرنىڭ بىرى - ئىلىم - بىلىم ۋە ئۇنىڭ قەدەر - قىممىتى ھەققىدىكى پىكىرلەر بولۇپ ئۇ توۋەندىكى بېيىتلەردە نۇر چاچىدۇ:

• 2603 ئوكۇشتە تالۇ ئەر ئۇقۇشلۇغنى بىل،
بۇدۇندا بەدۇكى بىلىگلىگنى قىل.

(ئەي ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكىنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.)

• 2605 قايۇ ئىشكە بىلىگە بېتۇردى بىلىگ،
ئانى يېتىتى تۇتتى تەگۇردى ئەدىگ.

(ئىشلەتسە ھەر، ئىشتا بىلىمىنى ئالىم،
ئېرىشكەي ئۇ ئىشقا ئۇتۇقلار دائىم.)

• 2790 ئۇقۇش بولماسا ئەر ئوزىن توتنوماز،
بىلىگ بولماسا ئەر ئىشىن ئېتىنۇمەز.

(تۇتالماس ئوزىنى ئەر ئەقىل بولمىسا،
قىلالماس ئەر ئىشىنى بىلىم بولمىسا.)

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

- 2782 ئەلىگ ساقىشىن بىلسە ئارتۇق يېتە ،
بىشۇرسا ئوگى كوگلى ساقىش تۇتا .
- (كاتىپ بىلسە ئارتۇق ھىساپ ئىلىمىنى ،
ھىساۋاتقا بەرسە كوگۇل ئەقلىنى .)
- 2783 ئەلىگ ساقىشىندا كېچەر ئېرسە سەن ،
كېرەك ھەندەسە ساقىشى تۇتسا سەن .
- (ھىساپتا توت ئەمەل ئۇققاچ قىيىن سەن ،
شۇغۇللان يانا ئۇ ھەندەسە بىلەن .)
- 2784 كورۇ بارسا يېنىچىكە ساقىش ھەندەسە ،
مۇنى بىرلە يېرىكوك بولۇر ئول ساسا .
- (بۇ ئىلمى ھەندەسە ئىنچىكە ئىشتۇر ،
يەر - ئاسمان ھىساۋى شۇ بىلەن بولۇر .)
- 2786 ئىدى مەباتىخ ھەندەسە ساقىشى ،
ئانىن تەز گىنۇر كورەكسىلەر باشى .
- (بۇ ئىلمى ھەندەسە ئېرۇر بەك چوڭقۇر ،
ئۇنىڭدا ھېكىمىلەر بېشىمۇ قايۇر .)
- 2887 ئېۋىن تېگ يارىر بۇيىتى قات كوگۇگ ،
ئادىرتتى سېچىم تېگ يىر ئېرسە قاشى .
- (ئۇ يەتتە قات كوگى داندەك يارۇر ،
چوڭقۇر - دوڭنى ئۇششاق قىلىپ ئاجىر تۇر .)

« قۇتادغۇبىلىگ » دىكى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق ئىدىيىسى

- 2633 بىلىم ئەرەسە ساقىش يېمە ھەندىسە ،
ئەدەد جەزى قىلسا مىساھەت باسا .
- (ئۇ بىلسۇن ھىساپ ھەم گىئومېتىرنى ،
كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلىملىرىنى .)
- 208 قامۇغ ئەزگۈلۈكلەر بىلىگ ئاسخى ئول ،
بىلىگ بىرلە بۇلدى مەسەل كوككە يول .
- (پۇتۇن ياخشىلىق ئىلىم پايدىسى ئول ،
بىلىم بىرلە مىسالى كوككە سالۇر يول .)
- 1678 ئانادىنىمۇ بىلگە توغار بۇ كىشى ،
ئازۇ ئۆكرە نۇرمۇ يېتىلسە ياشى .
- (بىلىملىك تۇغۇلامدۇ ئانىدىن كىشى ،
ۋەيا ئۆگىنەمدۇ يېتىلسە يېشى .)
- 1681 ئانادىن توغۇغلى بىلىگىز توغار ،
بىلىگ ئۆكرە نۇر ئوتتۇ قامۇغ ئىش ئۇنۇر .
- (ئانىدىن تۇغۇلغان بىلىمىز توغار ،
بىلىمنى ئۆگىنىپ ئۇ تورگە چىقار .)
- 262 بىلىگىزگە توردە ئورۇن بولسا كور ،
بۇ تور ئېلىكە ساندى ئېلىگ بولدى تور .
- (بىلىمىزگە توردە ئورۇن بولسا كور ،
بۇ تور بولدى پەگا ، پەگا بولدى تور .)

• 263 قالى بىلگەكە تەگسە ئېلدە ئورۇن،

ئول ئەل بولدى توردە تاقى كەد بۇرۇن.

(بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،

بۇ پەگا بولۇر تور ھەممىدىن بورۇن.)

• 320 ئۇقۇشلۇغ كىشىكە ئىشى تاپ ئوقۇش،

بىلىگىز كىشىكە ئاتى تاپ سوکۇش.

(ئەقىللىق كىشىگە ئەقىل بولدىشى،

ھاقارەت ئاتالماق بىلىمىز كىشى.)

• 4075 تاقى مۇندا يىگرەك ئاپۇر بۇ بىلىگ،

بىلىگىز كە بېرمە ئايا بەگ ئەلىگ

(تېخى ياخشى بۇندىنمۇ، دەپتۇ بىلىم،

بىلىمىزنىڭ قولىنى تۇتما بېگىم.)

• 4073 قالى ئورناسا بۇ ئوتۇن ئەر ئېلى،

ئىدى ئوك ئۇلۇغ ياس قىلۇر بۇ قۇلى.

(ئەگەر گۇستاق ① ئەر چىقسا بۇ دەرىجىگە،

ناھايەت، زىيان يەتكۈزەر ئېلىگە.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقۇرقى بېيىتلار ئارقىلىق ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقۇرى پەللىسى بولغان ئىلىم - پەننىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىگە يۈكسەك باھا بېرىپ، بىلىم ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ رىيال ئەھمىيىتى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەپەككۈرنىڭ لوگىكىلىق سەۋىيىسىگە كۆتىرىپ نەزمىلەشتۈرگەن. شائىر بارلىق قەدىر - قىممەت، ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ بىلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى،

① گۇستاق - بىلىمىز زومىگەر.

« قۇتا دغۇبىلىگ » دىكى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق ئىدىيىسى

ئابدانلىقنىڭ، بىلىمىسىزلىكنىڭ كىشىلەر يىرگىنىدىغان قەبىھ نەرسە ئىكەنلىكىنى، بىلىمنى جەمئىيەت ۋە خەلق ئۈچۈن ئىشلەتمەسە، خۇددى ساي تېشىغا ئوخشاش، بۇنداق بىلىمنىڭمۇ قەدىرلەنمەيدىغانلىقىنى، گويا ئىپار ئوزى تاراتقان خۇشپۇراق بىلەن يوشۇرۇش ئىمكانىيىتىدىن تاشقىرى بولغىنىدەك، بىلىممۇ ئوزىگە خاس ھىد بىلەن نۇر چېچىپ شۇنداق بىر بايلىقى بىلەن يەنى ئەل بەختىنىڭ مېھرىۋانلىقى بىلەن توشقان، تىرەن مەناغا ئىگە ئەقىل دېڭىزى ئىكەنلىكىنى لوگىكىلىق ئۇقۇم بىلەن شەرھىلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ دولەت ئىشىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان دىپلومات خادىملارنىڭ بىلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، دىپلوماتىك ئەلچىلەرنىڭ دولەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە بولغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى توۋەندىكى بېيىتلار ئارقىلىق ئىزاھلىغان:

• 2597 قامۇغ ئەردە ئودرۇم يالاۋاچ كېرەك.
بىلىگىلىك ئۇقۇشلۇغ تالۇ كەد يۈرەك،

(بۇ ئەلچى بولۇشقا سەرخىل ئەر كېرەك،
بىلىملىك، ئەقىللىق، جەسۇر، تاغ يۈرەك.)

• 2600 ئۇقۇشلۇغ كېرەك كەد يالاۋاچ ئورۇگ،
بىلىگىلىك كېرەك سوزكە بىلسە يورۇگ.

(ئۇ بولغاي ئەقىللىق ھەر ئىشتا تەمكىن،
بىلىم لازىم بىلىشكە سوزنىڭ يولىن.)

• 2601 يانا بىلسە سۇزئۇك ئىچى ھەم تاشى،
ئېتىلسە ئانىڭ ئوترۇ توزمىش ئىشى.

(ئۇتۇقلۇق ئورۇنداي دىسە ئوز ئىشىن،
تۈزۈك ئۇقماق كېرەك سوزنىڭ ئىچ، تېشىن.)

• 2621 ئۇۋۇتلۇغ كېرەك كەد ئامۇل ھەم سىلىگ،
سىلىگىلىك بىلسە بىلسە تۈرلۈك بىلىگ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

(بۇ ئەلچى ئۇياتچان، سىلىق بولسۇن ئۇ،
ۋە تەمكىن، نەچچە خىل بىلىم بىلىسۇن ئۇ.)

• 2636 قامۇغ تىل بىلىم ئېرسە ئاچسا تىلىگ،
قامۇغ خەتنى بىلسە بىتىسە ئەلىگ.

(پۇتۇن تىلدا سوزلەشنى بىلىسۇن تىلى،
پۇتۇن خەتنى ئوقۇسۇن، پۇتۇن قولى.)

• 2635 چوگەنكە كەد ئەرسە ئاتار ئەرسە ئوق،
بېمە قۇشچى ئاۋچى ئازۇندا ئوزۇق.

(ئۇ بىلىسۇن چەۋگەننى ① ئاتار بولسۇن ئوق،
يانا قۇشچى ۋە ئوۋدا تەگدىشى يوق.)

• 2663 يۇزى كوركى كوركلۇگ كېرەك ھەم بودى،
يۇلۇغ بولسا بودىسىن كىشىدە كەدى.

(گۈزەل يۇز، بويى ھەم بولسۇن چىرايلىق،
ساقال - ساچ، تۇرقى ھەم ئوزگىچە پەرقلق.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ بېيىتلار ئارقىلىق باشقا ئەللەرگە ئوز ئېلىنىڭ بىلىم ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ قانچىلىك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى دىپلومات ئەلچىلەرنىڭ ئەمىلىيىتى ئارقىلىق كورسەتتىنىڭ لازىملىغىنى، شۇنداق قىلىشنىڭ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » تە دولەتنى بىلىم بىلەن ئىدارە قىلىش توغرىلۇق رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك پىكىر ۋە چارە - تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق خاننى « قىلالمايمەن يىالغۇز پۇتۇن ئەل ئىشىن، كېرەكتۇر ماڭا ئەر بىلىگىچى ئەل ئىشىن » دەپ سوزلىتىپ، دولەتنى ئىدارە قىلىش ئۇچۇن بىلىملىك كىشىلەرنى تاللاش ۋە ئىشلىتىش دەرىجىسىگە يەتكۈزگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپتا « قۇتادغۇ بىلىگ »

① چەۋگەن - ئات ئۇستىدە ئويىنايدىغان توپ.

« قۇتا دغۇبىلىگ » دىكى قانۇن ، بىلىم ، ئەخلاق ئىدىيىسى

تەك ئادىر ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ پەلسەپە غەزىنىسىگە ئايلاندۇرۇش تۇيغۇسىنى ئويغا تاقان نەرسە نىمە ؟

شۇبھىسىزكى ، ئالدى بىلەن ، ئۇنىڭ ھەرخىل بىلىملەر بىلەن شۇ ئەدىبىيات ، تىل ئىلمى ، گىئومېترىيە ، يەر ئۆلچەش قاتارلىق بىلىملەر ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە شۇغۇللىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىقى ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى ، سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ مەھسۇلى بولغان دولەت ئىچىدىكى كېلىشتۈرۈپ بولمايدىغان قارشى - قارشىلىقلارنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ھەر بىر شەيئىنىڭ ماھىيىتىنى ئىنسانى تەسەۋۋۇر بىلەن تەپەككۈر قىلالىغانلىقى ، تەپەككۈر ئارقىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ پەلسەپىسىنى تونىيالىغانلىقى ، ئوتتۇرىدا دەۋرلەردىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى ، ھەر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدىن كېلىپ چىققان پەلسەپىۋى كوز قاراشلىرىدۇر .

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇنداق تىرەن رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى چوڭ يۈرەك بىلەن جامائەت ئالدىغا قويالىشى ، ئۇنىڭ ئويىكتىپ ئەمىلىيەتنى ئاساس قىلىپ بەزى پاكىتلارغا قارىتا لوگىكىلىق ئاساسىدا بىستىراكىيە يۈرگۈزۈپ ئۆزىنىڭ بىلىشىنى بىر قەدەر ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە قىلالىغاچ ، مەسىلىلەرنى سېستىمىلاشتۇرۇپ قويۇش ئۇسۇلى نىسبەتەن مۇۋاپىق بولغان ، ھەتتا بىلىم بىلەن دولەت ، قانۇن بىلەن ئادەم ، سىياسەت بىلەن دىپلوماتىيە قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى نەزىرىيەۋى تەپەككۈر باسقۇچىغا كۆتىرىپ ، ئۇقۇمدىن ھۆكۈمگە بارىدىغان ئەقلىي خۇلاسىغا كېلەلگەن .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى ئىسلام دىنىنىڭ خىرىستىيان ، كاتولىك دىنىلىرىنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى « مەدرىس پەلسەپىسى » نىڭ ، چاكىنىلاشقان يۇنان پەلسەپىسىنىڭ ھەر خىل پەلسەپىۋى ئەقىدىلىرىدىكى « خۇدادىن بى تەقدىر قىل تەۋرىمەيدۇ » ، « ئىنساننىڭ ئالىم ياكى زالىم بولۇشى ، ھاكىم ياكى مەھكۇم بولۇشى پېشانىسىگە يېزىلغان ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق » دىگەن ئەقىدىسى بويىچە ھەل قىلماستىن ، بەلكى بۇ مەسىلىنى ئويىكتىپ دۇنيا ، تەبىئەت بولسۇن ئۆزگەرمەي تۇرىۋاتىدۇ ، بەلكى مەڭگۈ ئۆزلىۋىكىز ئوسۇش ، تەرەققى قىلىش ، يوقۇلۇشتەك ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرىدۇ ، شۇڭا كىشىلەرنىڭ بىلىشىمۇ ئۆزلىۋىكىز تەرەققى قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، دىگەن ماتىرىيالىستىك پەلسەپە كوز قارىشى بويىچە ھەل قىلغان ، يەنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىملىك بولۇش تەقدىرگە باغلىق ئەمەس ، بىلىمنىڭ ئۆزىمۇ تەقدىر ئەمەس ، ئادەم ئانىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ ، قوساقتىن بىلىملىك قىلىپ بالا تۇغىدىغان ئانىمۇ مەۋجۇت ئەمەس ، ئادەم تۇغۇلۇپ ، ئوسۇپ تەپەككۈر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتى بويىچە بىلىملىك بولۇپ

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

يېتىشىدۇ ، بىلىمنى ئۇزلۇقسىز ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىگەللىگىلى بولىدۇ ، دەپ ئۆزىنىڭ ئەقلىي خۇلاسىسىنى ئېنىق ، ئۇزۇل - كېسىل ئوتتۇرىغا قويغان .

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئالىجاناپ كوز قارىشى 11 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينى

ئىدىكى بەزى پەيلاسوپلارنىڭ كوز قارىشىغا ناھامەن زىت بولغان بولسا ، بەزى پەيلاسوپلارنىڭ كوز قارىشىغا يېقىنلىشىدۇ . مەسىلەن :

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان 11 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە ، پەلسەپە ساھەسىدە ئىككى مەزھەپ كۆرىشى داۋام قىلغان . بىرى - « نام ئەلاچىلىقى » ، بىرى - « چىن ئەلاچىلىقى » (چىنلىق نەزىرىيىسى تەرەپدارلىرى) . « نام ئەلاچىلىقى » ئېقىمىدىكىلەرنىڭ پەلسەپىۋى كوز قارىشى : « ئايرىم شەيئەلەر ئۇقۇمدىن ئاۋال دەيدۇ . بۇنىڭدا ماتېرىيالزىملىق خاھىش بار . « چىن ئەلاچىلىقى » ئېقىمىدىكىلەرنىڭ پەلسەپىۋى كوز قارىشى : ئالدى بىلەن ئومۇمىي ئۇقۇم مەۋجۇت ، شەيئەلەر كېيىن ، دەيدۇ (« لىۋدۇڭ فېيپېر باخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى » نى ئۆگىنىشتىكى پايدىلىنىش ماتېرىيالىنىڭ 85 - بېتىگە قارالسۇن) . يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ مەسىلىدىكى كوز قارىشى « نام ئەلاچىلىقى » ئېقىمىدىكىلەرنىڭ كوز قارىشىغا ئوخشايدۇ . لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن : « ئوتتۇرا ئەسىردىكى « نام ئەلاچىلىقى » تەرەپدارلىرى بىلەن « چىنلىق نەزىرىيىسى » تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ماتېرىيالزىمچىلار بىلەن ئىدىئالزىمچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشكە ئوخشاپ كېتىدىغان جايلىرى بار . » (لېنىن ئەسەرلىرى » 20 - توم غەنزۇچە نەشرى ، 185 - بەت) . بىز « قۇتادغۇ بىلىگ » تەك پەلسەپە غەزەبىنى كورۇپ چىقىش ئارقىلىق مۇندىن 10 ئەسىر ئىلگىرىكى مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم - پەن ۋە كىشىلىككە قاراشتىكى پەلسەپە گۈھەزلىرىنى كورگەندە ، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان كوز قارىشىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ھىس قىلالايمىز .

بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى پەلسەپە غەزەبىدىكى گۈھەر دەپ شەرھىلىشىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلىم - پەننىڭ كىشىلىك ھاياتىنىڭ پارلاق مەنزىرىسى ئۇچۇن بېرىدىغان قۇدرەت كۈچىنى ، بىلىم ئارقىلىق ئاسمان جىسىملىرىنى ، تاغ - دېڭىز ، ئېدىرلارنى گىئومېتىرىيە ھىساۋى بويىچە زەررىلەرگىچە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى بىلىپ چىقىشقا بولىدىغانلىغىنى كۆزەتكەنلىكى ئۇچۇن ، بىلىم - پەن ئارقىلىق ئاسمانغا چىقىشقا بولىدىغانلىغىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئېلان قىلغان ، يەنى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن بىلىم ئارقىلىق ئاسمانغا چىقىشقا بولىدىغانلىغىنى پەرز ئارقىلىق ھوكۇم قىلغان . يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەرز ئارقىلىق قىلغان بۇ ھوكىمى ھەرگىزمۇ ئاساسسىز تەسەۋۋۇر بولماستىن ، بەلكى

« قۇتادغۇبىلىگ » دىكى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق ئىدىيىسى

ئۆزى كۈزەتكەن بەزى ئوبېكتىپ ئەمىلىيەت ئارقىسىدا بولغان، بۇ يەردىكى تەسەۋۋۇر بىلەن مولچەرلەشنى ئالماق، تەسەۋۋۇر بىرەر پاكىتقا ئاساسەن قىلىنىپ تېخى ئەمىلىيەت سىنىغىدىن ئۆتمىگەن بولغاچقا، ئۇ تەسەۋۋۇر دىيىلىدۇ. ئۆتمۈشتىكى بەزى پەيلاسوپلار پەرەزگە قارشى چىقىپ، ئۇنىڭ چوقۇم يېتەرلىك پاكىت ئاساسى بولۇشى كېرەك، پەرەز دىگەن ئوقۇل پانتازىم يىگە مەنسۇپ، ئىلمىي ساھەگە مەنسۇپ ئەمەس، پەن — قىياس، مولچەر ئەمەس، پەقەت ماتىرىيالغىلا ئاساسلىنىشى لازىم، دەپ پەرەزنىڭ رولىنى ئىنكار قىلغان، ماركسىزم مۇنداق كۆز قاراشقا قوشۇلمايدۇ. لېنىن تەسەۋۋۇرنىڭ پەندىكى مۇھىم رولىغا يۈكسەك باھا بەرگەن، لېنىن مۇنداق دىگەن: « پانتازىم — ئىنتايىن قەدرلىك خىسلىت »، « بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، پەقەت ئەدىپلەرلا پانتازىمىگە مۇھتاج ئىمىش. بۇ، ئاساسسىز. بۇ، ئەخمىقانە بىر تەرەپلىمە قاراش، ھەتتا ماتىماتىكىمۇ پانتازىمىگە مۇھتاج، ھەتتا ئۇنىڭسىز دىپىرىنسىيالىنى، ئىنشىپىگىرنى كەشپ قىلىش مۇمكىن ئەمەس » (لېنىن ئەسەرلىرى 33 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 282 - بەت). پەلسەپە نۇقتىسىنى زىددىيەتتىن ئېيتقاندا، پەرەز كېيىنكى ئەمىلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلانسا ھەقىقەتكە ئايلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىم ئارقىلىق ئاسمانغا چىقىشقا بولىدىغانلىقى توغرىدا سىدىكى تەسەۋۋۇر — پەرەزلىرى 18 - 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئۆزىنىڭ ھەقىقەتكە ئايلانغان ئەمىلىي قىممىتىنى كۆرسەتتى. دىمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ 11 - ئەسىردىنلا بىلىم ئارقىلىق ئاسمانغا چىقىشقا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا قىلغان ئاساسلىق پەرەز تەسەۋۋۇرلىرى خۇددى ئېپىگېلىس ئېيتقاندىك، تەبىئىي ئىلىم — پەن تەسەۋۋۇر قىلىنىۋاتقان ئىكەن، ئۇ پەرەزدىن ئايرىلمايدۇ، بىز تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ بولۇشىغا مۇھتاجمىز، ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىمىزنى بىرلەشتۈرگەندە ئاندىن پەننىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز، دىگەن روھقا ئۇيغۇن .

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقۇردا ئېيتىپ ئۆتكەن بېيىتلاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىگ » تەسەۋۋۇپ، نەتىجە، ئەمىلىيەت، دىئالېكتىكىلىق تەسەۋۋۇر ئۇسۇلى، ماتىرىيالىستىك ئىنكاس نەزىرىيىسىنىڭ ئالامەتلىرى، لوگىكا بىلەن ئوبېكتىپ چىنىلىق تەرەققىياتىنىڭ بىردەكلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئەقلىي خۇلاسە قىلىشتا تارىخىلىققا، لوگىكا قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلغانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. بۇنىڭدىن « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ يېزىلىشىنىڭ ئابىستىراكت مەسىلىلەردىن كونكرىت مەسىلىلەرگە ئۆتۈش جەريانى ئىكەنلىكىنى، بۇ جەرياننىڭ « قۇتادغۇبىلىگ » نىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىغا ئاساسەن ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈپ ئالالايمىز. دىمەك، « قۇتادغۇبىلىگ » تەسەۋۋۇلغان بىر قىسىم مەسىلىلەر تارىخىلىق بىلەن لوگىكىلىقنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. مۇنداق دىيىشىمىز لوگىكا — ئوبېكتىپ رىئالىتىنى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئەكس ئەتتۇرىدۇ. تارىخ — لوگىكىنىڭ ئاساسىدۇر. چۈنكى لوگىكا بىلەن تارىخنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكى ئۆزىگە ئوبېكتىپ تارىخنى، ئىنسانلار بىلىشىنىڭ تارىخىنى ئاساس قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز يۇقۇرقىدەك بىر قاتار پەلسەپە قائىدىلىرىگە ئاساسەن، «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى لوگىكىلىق بىلەن تارىخىلىقنىڭ بىرلىكىگە ئۇيغۇن دەيمىز.

III

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ھوقۇقى مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەخلاق — ئىنسان كۈزەللىكىنىڭ پەزىلىتىدۇر، دىگەن مەسىلىگە دائىر پەلسەپە كوز قارشى «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى 13290 مىڭ مىسالىق بۇ بېيىتتا خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىرچە بۇ ھەقتە تەپسىلى توختالماقچى ئەمەسمەن، پەقەت مىسال ئۇچۇنلا بىرنەچچە بېيىتنى ئوقۇپ ئوتۇشنىڭ ئوزىلا بىز سوزلىمەكچى بولغان مەنزىلنىڭ كىرىش قىسمىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

2514 باشىڭ قولىسا بېگىلەر سوزىن سوزلەمە،
يانا ئېلىكە يازما باشىڭنى يېمە.

(بېشىڭ خالىساڭ بەگ سوزىنى دىمە،
جىنايەت قىلىپ ئەلگە باشىڭ يېمە.)

1991 • كوڭۇل بولماسا ئەر كوزى ئاسغى يوق،
ئوڭى بولماسا ئەر كوڭۇل ئۇسغى يوق.

(ئېرۇر پايدىسىز كوز كوڭۇل بولمىسا،
كوڭۇل پايدىسىزدۇر ئەقىل بولمىسا.)

371 • بودۇم ئېردى ئوق تېگ كوڭۇل ئېردى يا
كوڭۇل قىلغۇ ئوق تېگ بودۇم بولدى يا

(بويۇم ئىدى ئوقتەك كوڭۇل ئەردى يا ،

كوڭۇل قىلغۇئوقتەك بويۇم بولدى يا) ①

• 858 ئوز ئاسغىن تىلەمەز كىشىكە ئاسىغ .

بىرۇر ئول ئاسغىدىن بۇقولماس يانىغ .

(تىلەر نەپ ئۇ ئەلگە ئوز نەپى دىمەس ،

يەتكۈزگەن نەپىچۈن بەدەل كوزلىمەس .)

• 229 ئوزۇك مەڭگۈ ئېرمەز ئاتىك مەڭگۈ ئول .

ئاتىك مەڭگۈ ئولسا ئوزۇك مەڭگۈ ئول .

(ئوزۇك مەڭگۈ ئەمەس ، ئېتىك مەڭگۈ ئول ،

ئېتىك مەڭگۈ ئولسا ، ئوزۇك مەڭگۈ ئول .)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ھەقتىكى پەلسەپە ئىدىيىسىگە دائىر « قۇتادغۇ بىلىگ » تىن

كەلتۈرىدىغان بېيىتلارنى تۆۋەندىكى ئىككى بېيىت بىلەن توختىتىمەن :

• 863 تاشى تېگ ئىچى ئول تېگ تاشى ،

بۇ ياكىلىغ بولۇ ئول كونى چىن كىشى .

(تېشىدەك ئىچى ئول ئىچىدەك تېشى ،

مۇشۇنداق بولۇر ئۇ دۇرۇس چىن كىشى .)

• 864 كوڭۇلىن چىقارسا ئايدا دۇرۇپ ،

يورسا ئۇ يادماسا يالغۇق كورۇپ .

(يۇرىگىنى چىقىرىپ ئالغاندا تۇتۇپ ،

ئۇيالماي يۈرەلسە ئەلنى كورۇپ .)

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

بۇ بېيىتلاردىن ئىنسان ھاياتىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىزلىكى ۋە قارىمۇ - قارشىلىقىنىڭ بىردەكلىكىدىن ئىبارەت دىئالېكتىكىلىق ئۇسۇلنىڭ سىڭدۈرۈلۈشىگە ئىلگىرى كۆرۈپ ئاللايمىز، يەنى كىشى شۇنداق توغرا بولۇشى كېرەككى، ئىچى - تېشى ئوخشاش بولۇپ مۇناپىقلىق قىلمىسا، خەلققە خىيانەت قىلماي يامان ئىشلاردىن يىراق، ئاق كوڭۇل بولسا، خەلق ئالدىدا يۈرگىنى ئالغىنىدا تۇتۇپ، مانا مېنىڭ يۈرگىم، دەپ خەلققە كۆرسىتەلسە؟! يەنى ئەل ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ، پاك يۈرگىنىنى خەلققە كۆرسىتەلسەك، ئۇ چاغدا سەن ئەخلاقلىق ھەقىقىي ئادەم! ... ھەقىقىي ئەخلاق چوڭقۇر ئەقىلدىن كېلىپ چىقىدۇ، ئەخلاق - ئەقىلنىڭ ئىجتىمائىي فورمىسى، ئەخلاق - ئەقىلنىڭ ئىجتىمائىي ئۆلچىمى، بىر كىشىنىڭ ياكى بىر خەلقنىڭ ئومۇمىي ئەخلاق دەرىجىسى شۇ شەخسنىڭ ياكى خەلقنىڭ ئومۇمىي ئورتاق ئەقىلىنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلىك ھاياتىنى گۈللەندۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى ئەقىل، ئىنساننىڭ گۈزەل ئەخلاقى پەزىلىتى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ - بىلىگ» تە قوللانغان «ئەقىل» ئاتالغۇسى پەلسەپىۋى مەناغا ئىگە بولۇپ، «ئەمىلىيەتچىلىك» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ يەردە مۇنداق ئالاھىدە مەسىلىگە توختىلىپ ئوتتۇش زورۇر .
بىز «قۇتادغۇ بىلىگ» تە يەنە ھىس، بىلىم، ئەقىل ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا «ھىس» ئاتالغۇسىنىڭ «روھ» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى، «ئەقىل» ئاتالغۇسىنىڭ ئەمىلىيەتچىلىك مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز. مەسىلەن، بىز:

• 3166 بىلىگلىك ئۇقۇشلۇغ بىلىم بىلىسە ئىش،

بىلىگلىك ئۇقۇشلۇغ قىلۇر قىلسا ئىش .

(ئىش بىلىسە بىلىملىك، ئەقىللىق بىلۇر،

توغرا قىلسا بىلىملىك، ئەقىللىق قىلۇر.)

دىگەن بېيىتتىن ئەمىلىيەتنى بىلىپ ئۇنىڭدىن ھاسىل قىلىنغان بىلىمنىڭ ئەقىل بولسىدىغانلىقىنى، شۇ بىلىمنىڭ ئەمەلدە توغرىلىقى ئىسپاتلانسا ھەقىقەت ھېساپلىنىدىغانلىقىنى كۆردۈمىز. بۇ بىزگە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىكى مۇنداق ئالاھىدىلىكىنى - «ھىس» ئۇقۇمىنىڭ دەل ئىدىيالىستىك مېتافىزىكىلىق ئىدىيىگە، «ئەقىل» ئۇقۇمىنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا ئىدىيىسىگە ۋاكالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

« قۇتادغۇبىلىگ » دىكى قانۇن ، بىلىم ، ئەخلاق ئىدىيىسى

دىمەك ، « قۇتادغۇ بىلىگ » تىن ئىبارەت بۇ نادىر ئەسەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادى بولۇش بىلەن مۇشۇ تىۋىپراقتا ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ نىمە ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولۇشنى ، ئۇنى تەتقىق قىلىشنى ئىستەيدىغان كىشىلەرنىڭ تەپەككۈر قۇشلىرى ئۈچۈن چەكسىز بوشلۇقتۇر. چۈنكى شىنجاڭ ئۈز بېشىدىن مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنى لىرىنى كەچۈرگەن ، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ مەشھۇلى بولۇپ كەلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » نى مۇشۇ مەشھۇل ئىچىدە ھىجرىيىنىڭ 642 - يىلى (مىلادىنىڭ 1069 - 1070 - يىللىرى) قەشقەردە 18 ئاي ئىچىدە خاقانىيە تىلى بىلەن يېزىپ پۈتتۈرگەن ، شائىر بۇ ئەسەرنى تاماملاپ ، ئۇنى سۇلايمان ئارسلان قاراخاننىڭ ئوغلى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئالدىدا ئوقىغان بولسىمۇ ، خاقاندىن ئىنئام ، ئەھسانغا ئىگە بولۇش نىيىتىدە ئەمەس ، بەلكى خاقاننى غەپلەتتىن ئويغىتىش ، يامانلىقتىن توساپ ياخشىلىققا ئۇندەش ، ھوقۇق يالغۇز خاقاندىلا ئەمەس ، خەلقنىڭ خان ئۈستىدەمۇ گەپ قىلىش ھوقۇقى بارلىغىنى خاقاننىڭ ئېسىگە سېلىشنى ، شۇ ئارقىلىق دولەت ، قانۇن - تۈزۈم - لىرىنى بىلىم ئارقىلىق باشقۇرۇشقا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلغان. تاۋغاچ بۇغرا قاراخان بۇ ئەسەردىكى قىممەتلىك تەپەككۈرلەرنىڭ پەلسەپىلىك جەۋھەرلىرىنىڭ يۈكسەك ماھارەت بىلەن بەدىئى ئۇسلۇپتا نەزمى رىشتىسىگە تىزىلغان ، كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەللىكىگە ، ئىلىملىكىگە قايىل بولۇپ ، ئالى ئىپتىرام يۈزىدىن شائىرغا يېقىن كىشىسى ، مۇشا - ۋىرى ، نەسبەتچىسى - «خاس ھاجىپلىق» ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەردىكى ئىلىملىككە ئىگە بىباھا ، ئالى غايىلەر ئېپتۋارى بىلەن جاھان جامائەتچىلىكى بۇنى . قەدىرلەپ ، ئۆزلىرىچە بۇ ئەسەرگە ئات قويۇشقان .

مەسىلەن ، شۇ تارىخىي شارائىتتىكى چىنىلىقلار «ئەدە بۇلمولۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەپ - قانۇنلىرى) ، ماچىنىلىقلار « ئايىنۇلمەلىكە » (مەلىكەت ئەينىكى) ، شەرق مەلىكەتلىرىدە « زىننە تىۋىپرا » (ئەمىرلەر زىننىتى) ، ئىرانلىقلار « شاھنامەئى تۈركى » (تۈركلەرنىڭ شاھ نامىسى) ياكى « پەند نامەئى مولۇك » (شاھلارغا نەسبەتنامە) ، تورانىلىقلار ئۆز ئېتى بىلەن « قۇتادغۇ بىلىگ » (بەخت - سائادەت بەزگۈچى بىلىم) دەپ ئاتاشقان « قۇ - تادغۇ بىلىگ » پەرغانە نۇسخىسىنىڭ باش قىسمى ۋە ئادىل ئاچارنىڭ « قۇتادغۇ بىلىگ » تەتقىقاتى كىتابى 158 - بەت) .

بىزنىڭ بىرلا ئورتاق مەقسىدىمىز بار . ئۇ بولسىمۇ ئۇلۇغ ۋە تىنىمىز جۇڭگونىڭ پەلسەپە ، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئېلىگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت . مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەممىمىزدە تارىخىي ماتېرىيالنىڭ كوز قاراشتىن ئىبارەت ئورتاق پوزىتسىيە بولۇشى لازىم .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمى بايان

ئابدۇشۇكۇر تۇردى

ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي جەرياننى بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا بىرەر ماقالا، ھەتتا بىرەر ئەسەردە تولۇق مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈش خېلى قىيىن بىر مەسىلە. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بەزى بىر تەرەققىيات جەريانىلىرى، خېلى مۇھىم ئەھمىيەت ئىگەللەيدىغان ئەدەبىي ھادىسىلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەرلىرى تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىپ، تولۇقى بىلەن يورۇتۇپ بېرىلمىگەچكە، بۇنداق بىر قىسقا ماقالىدا مول بىر بايلىقنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى جەريانىنى بايان قىلىپ بېرىش تېخىمۇ قىيىن، شۇڭا بۇ ماقالىمىزدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇھىم پەيتلەر، ئاساسلىق مەسىلىلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى قىسقىچە يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشىمىز.

ئۇيغۇرلار — مەملىكىتىمىزدە ياشىغۇچى تۈركى تىل سېستىمىسىدىكى ئەڭ قەدىمىي ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا، مەملىكىتىمىز تارىخىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش، چېگرا رايونى قۇرۇش ھەمدە ئۇنى گۈللەندۈرۈش، كۆپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزنىڭ ماددى مەدەنىيەت بايلىغىنى بەرپا قىلىش ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەنبۇى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، قىسقىسى، كۆپ مىللەتلىك ۋەتەننىمىزنىڭ شەرقتە بۇگۈن كىدەك مەزمۇت قەد كۆتىرىپ تۇرۇشىدا، مۇناسىپ تۆھپە قوشقان. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقى مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن بىر قاتاردا، مەملىكىتىمىز تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇرۇق — قەبىلىدىن قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ، قەبىلە ئىتتىپاقلىرىدىن خەلق، خەلقىتىن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەچكە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ھەمدە مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنى، زور — زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇنداق ئۇزۇن ھەم مۇرەككەپ جەريان ئۇلارنىڭ

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي ھاياتى ، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ، تۇرمۇش ئورۇپ - ئادەتلىرى ، ئېتنوگرافىيىسى ۋە تىل تەرەققىياتىغا ، ئومۇمەن ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئېتنىك تەشكىل تېپىشىغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسىتىپ قالماي ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدىمۇ باشتىن - ئاخىر چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان . شۇڭا ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ، ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇنداق مۇھىم پەيتلەرگە مۇنەزەر سېلىپ ئوتۇشكە توغرى كېلىدۇ .

I

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كىرگەن ئەڭ قەدىمىي قەبىلىلەر ، دەسلەپتە ، يەنى ئىرادىن ئاۋالقى 3 - ئەسىرلەردىن باشلاپ ھۇن قەبىلە ئىتتىپاقىدا بولغان . ۋە خەنزۇ تارىخلىرىدا دىڭلىك (丁零) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان . ئىرانىڭ 4 - ئەسىرى - لىرىگە كەلگەندە يۇەنخې (袁纥) دىگەن نام بىلەن ، 5 - ئەسىرلەردە گاۋچې (高车) ، ئۇنىڭدىن كېيىن تېلې (铁勒) ، ۋېيخې (韦纥) ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خۇيخې (回纥) ، 788 - يىلىدىن كېيىن خۇيگۇ (回鹘) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى - ئۇيغۇرلار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھەر خىل دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى ① . ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى 9 قەبىلىدىن (بەزىدە 10 قەبىلىدىن) تەشكىل تاپقاچقا ، ئۇلار بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە « توققۇز ئوغۇزلار » ، خەنزۇ مەنبەلىرىدە بولسا « توققۇز تۈركلەر » (九姓铁勒) دەپ ئاتالغان . « ئۇيغۇر » دىگەن بۇ نام تۈركچە يازما تېكىستلاردا 8 - ئەسىردىلا ئۇچرايدۇ ② . ئۇيغۇرلار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى راۋايەت خاراكتېرىدىكى ۋەقەلەر بەزى تارىخىي كىتابلاردا مۇنچايدۇ ③ . بۇنداق راۋايەتلەرنى خۇلاسى قىلىپ ، ج . دېگىن ئۆز كىتابىدا مۇنداق يازغان : « قەدىمكى زامانلاردا ، يەنى ئىرادىن بىر ئاز ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا ، ئۇيغۇرلار ئىككى ئاساسىي ئوردۇغا بۆلۈنۈپ ، ئىككى خانلىق تەشكىل قىلغان ..... بىرىنچىسى ، ئون ئۇيغۇر ، يەنى ئون دەريا بويىدىكى ئۇيغۇرلار ، ئىككىنچىسى بولسا ، توققۇز دەريا بويىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلار ؛ دەسلەپتە بۇلار بىر خانلىق بولۇپ ، كېيىن ئۇلار ئارىسىدا بۆلۈنۈش پەيدا بولۇپ ، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىككى خان سايلىغان » ④ .

ئىرانىڭ 6 - ئەسىر ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ، ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغۇچى قەبىلىلەر كوك تۈرك خانلىغى (552 - 744 - يىللار) دولتىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ۋە ئەينى زاماندا كوك تۈرك مەدەنىيىتى يەنى ئورخۇن - يەنسەي مەدەنىيىتىنى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

يارىتىشتا توھپە قوشقان. كوك تۇرك خانلىغى ئاجىزلىشىپ ئىككىگە بولۇنگەندىن كېيىن، 744 - يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈپ ئۇيغۇر خانلىغىنى (744 - 840) قۇرغان، بۇ ئىككى خانلىق تۇرك قەبىلىلىرىنى نىسبەتەن كەڭ بىرلەشتۈرگەن ۋېودالىق خاندانلىغى بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن چوڭ ۋېودال دولتى ۋە بىر قەدەر يۈكسەك مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىمۇ مۇشۇ خانلىقلار بىلەن باغلىنىدۇ.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بىر مۇنچە تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەپلەر (ئىجتىمائىي ئىختىلاپلار، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى، ئەبى ئاپەت ۋە باشقىلار.....) تۇپەيلىدىن، ھازىرقى موڭغۇلىيە زىمىنىدىكى ئوتۇكەننى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر خاندانلىغى ئاجىزلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسى ۋە مەدەنىيەت مەركىزىنى غەربكە، يەنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولدى. تارىختا «غەربكە كۆچۈش» دەپ نام ئالغان 840 - يىلدىكى بۇ يۆتكىلىشتىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنسۇ خېشى كارىندورىغا ماكانلىشىپ، دۇنخۇاڭ بۇددا مەدەنىيىتى ۋە مىڭئوي سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توھپە قوشقان، قالغان كۆپ قىسمى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئىككى چوڭ ۋېودال خانلىغى - «قوچو (تۇرپان) ئۇيغۇر خاندانلىغى» (850 - 1250) بىلەن «قارا خانىلار خاندانلىغى» (992 - 1212) نىڭ قۇرۇلۇشىدا ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالدۇ.

بۇ ئىككى خاندانلىق ئۇيغۇرلار تارىخى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان، ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەھكەم ھۆلىنى قۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىگەن. تۇرپان ۋە بەشبالىقنى پايتەخت قىلغان «قوچو - تۇرپان ئۇيغۇر خاندانلىغى» شىمالدا بەشبالىق (جىمىسار) رايونىدىن، جەنۇبتا كۇچار ۋە ئاقسۇ رايونلىرىغىچە بولغان شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمىنى قول ئاستىغا بىرلەشتۈرۈگەن. بۇ خاندانلىقنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى زىچ، مەدەنىي ئالاقىسى قويۇق بولۇپ، بۇ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى ۋە باسما سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئالاھىدە رول ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يۈكسەك بۇددا مەدەنىيىتى ۋە بۇ مەدەنىيەتكە باغلىق بولغان كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئەنە شۇ دەۋردە مۇشۇ خاندانلىق دائىرىسىدە مەيدانغا كەلگەن، تۇرپان، كۇچارلار بولسا بۇنداق مەدەنىيەتنىڭ ئوچاقلارغا ئايلانغان.

قەشقەر ۋە بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان «قارا خانىلار خاندانلىغى» نىڭ تېرىتورىيىسى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇ ئاخىرقى ھىساپتا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ، يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمىنى بىرلەشتۈرگەن ئىدى. بۇ خاندانلىقنىڭ ئىسلام دىنىنى دولەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى، خاندانلىق دائىرىسىدە ئىسلام دىنىنى مەۋقەسىنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەردە ئىسلام دىنى تەسىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى مەيدانغا كېلىدۇ. قەشقەر بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى.

12 - ئەسىردە يۈز بەرگەن قاراخانىيلار (كىدانلار) نىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۇرۇشلىرى، بولۇپمۇ 13 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلانغان چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى ئۇيغۇر ئېتىكى تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلقلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى؛ ھەممىدىن ئاۋال، موڭغۇل ياپىلىغىدىن تارتىپ كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ زىمىنلارنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى نامى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، بۇ كەڭ رايوندىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى قويۇقلاشتۇردى. كەڭ دائىرىدە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنداق بىرلىشىشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بۇ رايونلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن خۇلاسەلەندى، شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا «چاغاتاي ئەدەبىيات دەۋرى» دىگەن ئالاھىدە بىر دەۋر ۋۇجۇتقا كەلدى.

15 - ئەسىردە چىڭگىز مىراسخورلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوز ئارا نىزا ۋە تالاش - تارتىشلار نەتىجىسىدە، چىڭگىز ئىستىلاسى ئاستىدىكى زىمىنلاردا بىر مەزگىل بولۇنۇش ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ رايونىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىكى ۋە مەمۇرىي بىرلىكى ئۆز پۈتۈنلۈكىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالدى.

1513 - يىلىدىن 1678 - يىلىغىچە بولغان خېلى بىر ئۇزۇن مۇددەت ئىچىدە يەركەننى پايتەخت قىلغان يەركەن - سەئىدىيە خانلىقى شىنجاڭ رايونىنى خېلى كەڭ دەرىجىدە بىرلەشتۈردى. بۇ دەۋردە ئوز ئارا نىزا، تۇراقسىز ۋەزىيەتكە بىر قەدەر ئۈنۈملۈك خاتىمە بېرىلگەنلىكتىن، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات يۈكسەلدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىمۇ گۈللىنىپ يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى. 18 - ئەسىردىن كېيىن، چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭنى ئاخىرقى ھىساپتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتىكى بىرلىكى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.

يۇقۇرقى مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلاردىن كورۇشكە بولىدۇكى، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتىكى تەركىبىگە قەدەمى ئۇيغۇر قەبىلىە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغۇچى قەبىلىلەردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە تۈركى قەبىلىلەر، ئىران تىل سېستىمىسىدىكى سۇغدىلار،

توخار، ئېفىتالىتلار ھەمدە تۈركلەشكەن قاراخىتاي ۋە موڭغۇللارمۇ كىرگەن، ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە يۇغۇرۇلۇپ، بىر گەۋدىنى تەشكىل قىلغان، بۇنداق بىر ھالەت ئۇيغۇر مەدەنىيەتىنىڭ تەشكىل تېپىشى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى قالدۇرغان.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى يۇقۇرقى تارىخىي جەريانلاردا ھەر قايسى تارىخىي باسقۇچلارغا ماس ھالدا، مەزكۇر تارىخىي دەۋرنىڭ تەلۋى بويىچە دەۋر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ھەر قايسى دەۋردىن ئۆزىگە خاس ئوزۇق ئېلىپ، ئالاھىدە بىر مىللى شەكىل بىلەن بېيىپ، تەرەققى قىلىپ بارغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى گەۋدىسى ئىككى ئاساسىي قىسمىدىن تەشكىل تاپىدۇ: ئۇنىڭ بىرى، ئەسىرلەر داۋامىدا جۇغلىنىپ ناھايىتى مەسۇل بايلىققا ۋە قەيۇق مىللى تۈسكە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا، يەنە بىر قىسمى ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىدۇر، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئىككى قىسمى بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. بۇنداق مۇناسىۋەت - يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى زىمىنىدە تۇغۇلغانلىقىدا ۋە ھەر دائىم ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇق ئېلىپ، ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقلىرى ھىساۋغا يېڭى - يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدە، شۇنداقلا كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئۆز نوۋىتىدە ئېغىز ئەدەبىيات تەرەققىياتىمۇ تەسىر كۆرسىتىشىدە مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۇ ئىككى قىسمىدا، مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا بىر - بىرىگە ئوتۇشۇش ھالىتىمۇ يۈز بېرىپ تۇرغان. مەسىلەن: خەلق ئەدەبىياتى سېۋىزىتىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن كىلاسسىك داستانلار ۋە كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ خەلق ئېغىزىغا كۆچۈشكە ئوخشاشلار. شۇنداق بولغانلىقتىن، بىر خەلقنىڭ بىر پۈتۈن ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى ئىزاھلىغاندا، ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئىككى قىسمىنى كەسكىن ئايرىپ تاشلاشقا بولمىسەمۇ، لېكىن ماقالىمىزنىڭ ئالدىنغا قويغان ۋەزىپە دائىرىسى ۋە ھەجىم چەكلىمىسى مۇناسىۋىتى بىلەن، ئاساسلىق ھالدا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، يەنى يازما ئەدەبىياتقا تەئەللۇق ماتېرىياللار ئۇستىدىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

II

بىرەر خەلقنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەزكۇر خەلقنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ خېلى يۈكسەلگەن بىر باسقۇچى بىلەن باغلىق بولىدۇ. يازما ئەدەبىياتىنىڭ

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇنداق بىر مەدەنىيەت تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ بەلگىسى، ئەڭ ئاۋال، ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغان يېزىقنىڭ بولۇشى ۋە شۇ يېزىق ئاساسىدا يازما ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىنى شەرت قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئەدەبىياتىنىڭمۇ بىر قەدەر يۇقىرى تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولۇشى، بىر قەدەر مۇكەممەل ئەدەبىي تىرادىتسىيەنىڭ بارلىققا كېلىشىنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قاچان يېزىق قوللانغانلىقى مەسىلىسىدە، ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر بولسىمۇ، ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان ئېنىق پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىرامىزنىڭ 5 - ئەسىرلىرىدىلا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بارلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ ⑤. لېكىن دەل شۇ دەۋرگە يەنى 5 - ئەسىرگە ئائىت يازما ئەدەبىي ئەسەرگە تېخى ئىگە بولمىغانلىقىمىز ئىچىمىز، شۇ دەۋردە يازما ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق پىكىر ئېيتىش قىيىن.

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن زورۇر بولغان شەرتلەر، پەقەت «كوك تۇرك خانىدانلىقى» (552 - 744 - يىللار) ۋە «ئۇيغۇر خانىدانلىقى» (774 - 840 - يىللار) دەۋرىدىلا ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلانغان، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرىنى «ئورخۇن - يەنسەي» يېزىقى ياكى «تۇرك - رۇنىك» يېزىقى يادىكارلىقلىرى تەشكىل قىلىدۇ.

تارىختا بىرسىنىڭ ئورنىنى بىرسى باسقان ۋە بىر - بىرسىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بۇ ئىككى خانىدانلىق ئەينى زاماندىكى تۈركى خەلقلەرنى بىر قەدەر كەڭ بىرلەشتۈرۈلگەن، نىسبەتەن مۇقىم ۋەزىيەت يارىتىلغان چوڭ فېودال خانىدانلىقى ئىدى. گەرچە، بۇ خانىدانلىقلار دائىرىسىدە قىسمەن ئىچكى نىزالار ۋە ئۇرۇشلار بولسىمۇ، بۇ، خانىدانلىق زىمىنىنى كېڭەيتىش ۋە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى ھەرىكەتلەر بولۇپ، چوڭ ۋەزىيەتكە ئانچە سەلبى تەسىر كۆرسىتمەيگەن ئىدى. بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن قەبىلىلەردىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا، پارچە بەگلىكلەردىن چوڭ فېودال دولىتىگە يۈزلىنىش - فېودالىزم تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجى سۈپىتىدە، بۇ دولەتلەرنىڭ ئىچكى تەرەققىياتىنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكى بولغان ئىدى. بۇ دەۋردە سىياسى جەھەتتىكى تەرەققىياتنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە بىر قەدەر چوڭ بىرلىشىش ۋە تاڭ خانىدانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلەر بارلىققا كەلگەن بولسا، ئىقتىسادىي جەھەتتىن، مىللى ئىقتىسادات ۋە غەرب - شەرق بىلەن بولغان سودا ئالاقىلىرى كۈچەيگەن ئىدى، بۇنداق تەرەققىياتنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىپادىلىرى ئەڭ ئاۋال، 6 - ئەسىردىلا ئومۇميۈزلۈك يېزىق

قوللىنىلغانلىقتا ⑥، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يۇكسىلىپ، داستان ۋە ئېپوس دەۋرىگە قەدەم قويغانلىغىدا كورۇلىدۇ. ئەلۋەتتە، چوڭ - چوڭ مۇكەممەل داستانلار بىرلا دەۋرنىڭ ياكى بىرەر خەلق شائىرىنىڭ بىر مەزگىلدىكى ئىجادىيەتىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە بارلىققا كېلىدۇ. بىرەر خەلق ئەدەبىياتىدا داستاندىن ئىبارەت بىر شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن، شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى خېلى يۇكسەك دەرىجىدە بولۇشىنى شەرت قىلغاندىن سىرت، مەزكۇر خەلق ئۇزۇن بىر تارىخىي جەريانى، مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن، زور - زور تارىخىي ۋەقەلەرگە دۇچ كەلگەن، نەتىجىدە خېلى مول ھايات تەجرىبىسى توپلىغان بولۇشى لازىمدۇر. شۇنداق بولغاندىلا، داستاننىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى زورۇرىي شەرتلەرنى تەمىن ئەتكىلى - يەنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئايرىم ۋەقە، كىچىك ئىپىزوتلارنى دەۋر تەلۋى بويىچە بىر يىپقا تېزىپ، بىرەر دائىرىگە ياكى قەھرىمان ئەتىراپىغا توپىلاپ، داستان ئۇچۇن زورۇر بولغان ۋەقەلەر زەنجىرىنى ھاسىل قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ - دە، ئاندىن خەلق داستانلىرى مەيدانغا كېلىدۇ، ھازىرغىچە خەلق ئەدەبىياتىدا ۋە ئېتنوگرافىيىسىدە ئىزلىرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، خەنزۇچە يازما ماتېرىياللار ۋە تارىخىي كىتاپلاردا قالدۇقلىرى، پارچىلىرى ياكى سېۋىزىت تەپسىلاتى خاتىرىلىنىپ قالدۇرۇلغان راۋايەت تۈسۈندىكى قەھرىمانلىق داستانلىرى - «ئەركىنە قۇن»، «بورى توتېمى، بوگۇخان راۋايىتى، ئوغۇز ھەققىدىكى قىسسە، قاتارلىقلارنى مۇشۇ دەۋردە داستان شەكلىنى ئېلىپ مۇكەممەللەشكەن، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

بىزگىچە بىر قەدەر مۇكەممەل نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن «ئوغۇزنامە» داستانى بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ «ئوغۇز نامە» نىڭ يازما نۇسخىسى 13 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولسىمۇ، ئۇ داستان شەكلىنى ئالغىچە ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكى، ئاخىرى 6 - 8 - ئەسىرلەردىلا مۇكەممەل داستان تۈسۈگە كىرگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ، داستاندىكى قەدىمقى مىغلارغا باغلىنىغان قىسىملار، كوك بورى توتېمىغا ئائىت ئىپىزوتلار، شامان دىنى ئادەتلىرى، قەبىلە ناملىرىنىڭ خەلق راۋايەتلىرىگە خاس ئېتىمولوگىيىسى ۋە باشقىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى تۇرمۇش ئورپ - ئادەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، داستان مەيدانغا كېلىشتىكى بەك ئۇزۇن بىر جەريانى كۆرسەتسە، داستاننىڭ قەھرىمانلىق قىسمىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى - بىرلەشكەن فېوداللىق ئىمپېرىيە قۇرۇشقا بولغان ئىنتىلىشىنى ئىدىيىۋى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ دەل 5 - ئەسىردىن كېيىن، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ بىرلىشىش تەلۋىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئوغۇز نامە» داستانى،

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

بىر تەرەپتىن ، ئۆزىدىن ئۇزۇن بىر دەۋردە ھۆكۈم سۈرگەن خەلق مىفلىرى ، راۋايەت - چۆچەكلىرىنىڭ داستانىي شەكىلدە ئىخچام ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان كورۇنۇشى بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئەينى دەۋر ئەلۋىنىڭ يەنى بىرلەشكەن چوڭ فېودال ئېمپېرىيىسى قۇرۇش ئەلۋىنىڭ مەھسۇلىدۇر . « ئوغۇزنامە » داستانىي بەدىئىي جەھەتتىن ئۇزۇن يىللىق تەجرىبە ۋە تىرادىتسىيىنىڭ خۇلاسىسى دېيىشكە ھەقىقەتتە مۇمكىن . بۇ داستان مەزمۇنىنىڭ باي ، ئىدىيىۋى خاھىشنىڭ ئېنىقلىغى ، سېمبولىنىڭ ئىخچام ۋە جانلىقلىغى ، تىلنىڭ رەڭدار ئوبرازلىقلىغى ، بەدىئىي ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى بىلەن ئەينى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ خېلى يۈكسەك سەۋىيىدە بولغانلىغى ، مۇكەممەل داستانلار دەۋرىگە كىرگەنلىكى ھەمدە بىر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا ھامىلدارلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مۇشۇنداق بىر ئەدەبىي سەۋىيە ، تىرادىتسىيىدىن تۇغۇلغان ئەڭ قەدىمقى يازما ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىمىز ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى بولۇپ ، بۇ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى دەۋرىنى تەشكىل قىلىدۇ .

ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۇ دەسلەپكى دەۋرىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بىر پال كىتاۋى - « ئىرىق بىتىك » تىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى تاش پۇتۇك يەنى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت . مەڭگۈ تاشلار ئىككى خىل بولۇپ ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى - قىسقا تارىخىي خاتىرىلەر ، ئىككىنچى قىسمى - خېلى مۇكەممەل ئەدەبىي تۇس ۋە داستانىي خاراكتىر ئالغان قەۋرە ياكى خاتىرە تاشلىرىدۇر . ئۇنىڭ كېيىنكى قىسمى ئەڭ دەسلەپكى يازما ئەدەبىياتىمىزغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ، بۇلار « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » (732 - يىلى تىكلەنگەن) ، « بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » (735 - يىلى) ، « تونپۇقۇق مەڭگۈ تېشى » (تەخمىنەن 712 - 716 - يىللار) ، « ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » (تەخمىنەن 759 - يىلى) ۋە يېڭىدىن تېپىلغان « تېرخىن » يەنى « ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » (تەخمىنەن 753 - يىلى) بولۇپ ، بۇ مەڭگۈ تاشلار سان جەھەتتىن كۆپ بولمىسىمۇ ، بىزگە پۈتۈن بىر دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرەلەيدۇ . بۇ مەڭگۈ تاشلار ھەر قايسى ئايرىم - ئايرىم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانلىغى ، ئەكس ئەتتۈرگەن كۆنكىرت تارىخىي ۋەقەلەر ۋە سەرگۈزەشتىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىغى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنمىسىمۇ ، ئىدىيىۋى خاھىش ، بەدىئىي ئۇسلۇپ ، ئەدەبىي تىل ۋە تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر جەھەتتىن ئومۇمىيلىققا ئىگە . بۇلارنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك بىرلەشكەن ، مۇستەھكەم فېودال دولتى قۇرۇش ئارقىلىق ئىچكى نىزا ۋە ئوز - ئارا ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىپ ، « خەلقنى باي ، پاراۋان قىلىش » يولىدىكى ئىستىك ۋە خاھىشلا ئىدىيىۋى مەزمۇن قىلىنىپ ، ئەنە شۇنداق ئىستىك يولىدا كۆرسىتىلگەن

قەھرىمانلىققا مەدھىيە ئوقۇلغان . ئەينى زاماندىكى تارىخىي شارائىت ئاستىدا ، كوپلىگەن قەبىلىلەرنى بىر خانلىق ئاستىغا بىرلەشتۈرۈپ ، بىرلىككە كەلگەن چوڭ دولەت قۇرۇش — ئەلۋەتتە كەسكىن كۈرەش ، جاپالىق جەڭلەر ۋاستىسى بىلەن ۋۇجۇتقا كېلەتتى ، بۇ مەسىلە تەبىئىي ھالدا ئەدىبىياتنىڭ ئالدىغا قەھرىمانلىق تېمىسىنى ۋەزىپە قىلىپ قويغان ئىدى . بىزگىچە يېتىپ كەلگەن « مەڭگۈ تاشلار » نى دەۋرنىڭ ئەشۇ تەلۋى ئاستىدا خەلق قەھرىمانلىق ئېپوس — داستانلىرىنىڭ ئىزىدىن مەيدانغا كەلگەن شۇ دەۋر ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ تاشقا ئويۇشقا ماسلاشقان ئىخچام بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ* . « مەڭگۈ تاش » تېكىستلىرىنىڭ تىلى ئوبرازلىق ، پىكىرى ئىخچام ، لىرىك ھىسسىيات چوڭقۇر بولۇپ ، بۇ بىر پىشقان ئەدىبىي ئۇسلۇبقا ۋە خېلى مۇكەممەل بەدىئىي تىلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . « مەڭگۈ تاش » تېكىستلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا كەلسەك ، ئۇ نەسرى بىلەن نەزىم بىرلەشتۈرۈلگەن داستانىي شەكىل ، بۇنىڭدىكى نەزىم — سىنتاكتىك پاراللىزىم — يەنى سىنۇنىم ، ئانتونىم ، ياردەمچى سوز ۋە ياردەمچى پىسىللارنىڭ تەكرارلىنىشى ئارقىسىدا مەيدانغا كېلىدىغان بىر خىل شېئىرىي رېتىمنى ئاساس قىلغان ، بۇ تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ شېئىرىي شەكلىدىن ئېلىنغان .

« مەڭگۈ تاش » تېكىستلىرىنىڭ ئاپتورلىرى يۇلىغ تېكىن ، تونۇقۇق ، قۇتلىغۇ تارخان سەنگۈنلەر شۇ دەۋرنىڭ خېلى پىشقان ئەدىپلىرى ۋە ئۇيغۇر يازما ئەدىبىياتىدىكى بىرىنچى ئەۋلات يازغۇچى — شائىرلاردۇر .

ئومۇمەن « مەڭگۈ تاش » لارنىڭ ئەدىبىيات تارىخىمىزدا ئوينىغان رولى ۋە ئەھمىيىتىنى ئىزگىچە بولغان خەلق قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ۋە تەتبىق قىلىپ ، يازما ئەدىبىياتىمىز ئۈچۈن دەسلەپكى ئاساسنى قۇرغان ھەمدە يازما ئەدىبىياتىمىزدا قەدىمقى ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ، نەزىم بىلەن نەسرى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر داستانىي شەكىل ياراتقان ، دەپ قىسقىچە خۇلاسە قىلىشقا بولىدۇ . شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، بۇ تاش يازمىلارنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەيدانغا كەلگەن لىرۇ — ئېپىك ۋە روماننىڭ داستانلارنىڭ قەدىم زاماندىكى تۈرەلمىسى ، دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز .

* بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇشكە بولىدۇكى ، مۇنداق داستانلارنىڭ كىتاپىي شەكلىمۇ مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ، بىراق ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىغى تۈپەيلىدىن ئۇلار بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن .

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەدىبىي قىممىتىدىن تاشقىرى ، ئۇلار بىزنى مول تارىخىي مەلۇمات ۋە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتىرىياللار ۋە تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن بىرىنچى قول ماتىرىياللار بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ ؛ « مەڭگۈ تاشلار » مەيلى ئەدىبىي ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى تىلى جەھەتتىن بولسۇن ، ئۇيغۇرلار ئۇچۇنلا ئەمەس ، بەلكى شۇ دەۋردە بىللە ھايات كەچۈرگەن تۈركى تىل سېستىمىسىدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئۇچۇنمۇ ئورتاق پايدىلىنىش ئەھمىيىتىگە ئىگە .

III

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ، ئۇيغۇرلار تارىخىدا يۈز بەرگەن ئالاھىدە ۋەقەلەر ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ ئۈزۈلگەن خاس يېڭى بىر دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈردى . ئەدىبىياتىمىزنىڭ 7 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان بۇ دەۋرى ئۈزۈلگەن خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىنىدىن تاشقىرى ، بىرمۇنچە مۇرەككەپلىككە ئىگە . چۈنكى يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ، بۇ دەۋرگە كەلگەندە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلقلەر بىر مەزگىل ئۈز ئارا مۇستەقىل ھالەتتە تۇرغان ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن ھەمدە بۇ ئىككى خانلىقنىڭ تارىخىي - ئىجتىمائىي شارائىتلىرى ئوخشىمىغان ھالەتتە تۇرغان ئىدى . بۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدىمۇ ئىككى خىل ھالەت بارلىققا كەلدى ، يەنى ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئالاھىدە ئىككى قىسىمدىن - بۇددا ۋە مانى دىنى ، خەنزۇ ئەدىبىياتى تەسىرىدىكى تۇرپان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدىبىياتى ھەمدە ئىسلام دىنى ۋە ئىرەپ - پارىس ئەدىبىياتى تەسىرىدىكى قەشقەرنى ئاساس قىلغان قارا خانلار ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدىن تەشكىل تاپتى .

قوچو تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ، ئۇيغۇر يازما ئەدىبىياتى خېلى گۈللەنگەن بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى ، تۇرپان مەشھۇر يىپەك يولى بويىغا جايلاشقان بولغاچقا ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى بىر تۈگۈن بولۇپ كەلگەن ، بۇ يەردە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ باي مەدەنىيىتى بىلەن رىم ، ئىران ، ھىندىستانغا ئوخشاش قەدىمىي ئەللەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۈز - ئارا ئالمىشىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ، پارلاق بىر مەدەنىيەت ئوچىقى بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، بۇ ، ئەسلىدە خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدىبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان . شۇنداقلا ، بۇ خاندانلىق دائىرىسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇددا ، مانى ، خىرىستىيان قاتارلىق بىر مۇنچە دىنلار تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا ،

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

بۇ يەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى رەڭمۇ - رەڭ تۇس ئېلىپ، كەڭ بىر مەزمۇننى تەشكىل قىلغان ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەر قايسى ساھىلىرىدىكى ئورنىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى يازما ئەدەبىي تىلنىڭ مۇكەممەللىنىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. شۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، تۇرپان دائىرىسىدە يازما ھالەتتە نۇرغۇن شېئىرلار، داستان، دىرامىلار مەيدانغا كېلىشتىن باشقا، «ئوغۇز نامە» دەك قەدىمقى داستانلارنىڭمۇ يازما نۇسخىسى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەنزۇ، سانسكىرىت (قەدىمقى ھىندى تىلى)، توخار (قەدىمقى كۇچار)، تىبەت تىللىرىدىكى كۆپلىگەن بۇددا نوملىرى، راۋايەتلىرى ۋە مانى، خىرىستىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەرمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالدى. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن (يەنى ھازىرغىچە تېپىلىپ نەشر قىلىنغانلىرى): «ئوغۇز نامە» نىڭ يازما نۇسخىسى؛ «تۇرپان شېئىر - قوشاقلرى»، «مانى ۋە بۇددا شېئىرلار توپلاملىرى»، بۇددا راۋايىتى ئاساسىدىكى «چاشتانى ئەلىگ بەگ» قىسسىسى، تەرجىمە قىلىنغان ياكى ئۆزلىشىشتۈرۈپ ئىشلىنىگەن بۇددا مۇقەددەس كىتابى (سۇترا)، تەۋسىر (شاستىرا) ۋە باشقا راۋايەتلەردىن «ئالىستۇن يارۇق»، «شاھزادە قالىماقارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە راۋايەت» (ياكى ئىككى تىكىن ھىكايىسى)، «مۇقەددەس توشقان ھىكايىسى»، «چوڭ مايەۋن ۋە پارماۋاتى قىز قىسسىسى»، «دانى پالا»، «توشقان ھەققىدە تېپىشماق» ۋە كۆپ كۆرۈنۈشلۈك دىراما «مائىتىرى سىمىت» نى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت خانلىقى مۇھىتىدا كۆپلىگەن يازغۇچى - شائىرلار، ئەدەبىي تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىر قىسمى قوليازما ھالەتتە، بەزىلىرى ياغاچ - تاختا باسما شەكىلدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ھازىر بىزگە ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى مەلۇم بولغان شائىرلارنىڭ مۇھىملىرىدىن توۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ئاپرىنچۇرتىگىن - مانى مۇھىتىدا شېئىر يازغان شائىرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى بولۇپ شائىرنىڭ بىزگىچە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مەرسىيە». «نەزم» ناملىق ئىككى ئەسىرى يېتىپ كەلگەن (جەمى 32 مىسرا) مىسال:

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازىن

ياۋاش بىرلە

ياقشېبان ئادىلناما.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

تەرجىمىسى :
(يورۇقلۇق تەڭرىلەر يارىلىقاسۇن
ياۋاش (يار) بىلە
يېقىن بولۇپ ، ئايرىلمايلى)

كۈچلۈك پىرىشتەلەر كۈچ بېرزۇن
كوزى قارام بىرلە
كۈلۈشۈگىن ئولۇرالسىم .

تەرجىمىسى :
(كۈچلۈك پىرىشتەلەر كۈچ بەرسۇن
قارا كۈزۈم بىلەن
كۈلۈشۈپ ئولتۇرايلى) .

چىسۇيا توتۇك — شائىر بۇددا مۇھىتىدا ئىجات قىلغان بولۇپ ، بېرىلىدىكى تۇرپان ھوججەتلىرى ئىچىدە شائىرنىڭ « ياڭشاماقلىق بۇدۇغى » (تەكەببۇرلۇق بوپىغى) نامىدىكى 16 تورتلۇكتىن ئىبارەت 60 مىسرا شېئىرى يېتىپ كەلگەن .
پىراتىياشسىرى — بىزگىچە ئىجادىي مىراسى ئەڭ كۆپ يېتىپ كەلگەن شائىرلارنىڭ بىرسىدۇر . شائىرنىڭ بىزگە ھەرخىل مەزمۇندىكى ۋە شېئىرىدىن تەشكىل تاپقان ئىككى تۈركۈم شېئىرى پارچىلىرى بىلەن « ھىكمەت پەزىلىتى » ناملىق ئۇزۇن شېئىرى مەلۇم . بۇلار جەمئى 293 مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ ، ئاساسەن قەدىمىي ئۇيغۇر شېئىر شەكلى يەنى مىسرا بېشىنى قاپىيەلەش ئۇسۇلىدا يېزىلغان .
كى كى — بۇ شائىرنىڭ بىزگىچە بۇددىزىم شارائىتىدا يېزىلغان ئىستىغپار مەزمۇنىدىكى 7 شېئىرى (جەمئى 240 مىسرا) ۋە ئاپىتا تەڭرىگە بېغىشلانغان ئىككى شېئىرى (20 مىسرا) يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، بۇ شېئىرلار شائىرنىڭ شېئىرىي ماھارىتىنىلا ئەمەس ، بەلكى چوڭقۇر پىكىرلىك ئەدەبىي ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ .
قالىم كەيشى — شائىرنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت « قۇت قۇلماق » (بەخت تىلىمەك) دىگەن 29 كۈبلىت (جەمئى 116 مىسرا) شېئىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، شېئىر باش قاپىيە ۋە ئاياق قاپىيە ئۇسۇلىدا يېزىلغان .
سنىقۇسىنى توتۇك — يىرىك تەرجىمان ۋە شائىرلارنىڭ بىرسى بولۇپ ، مەشھۇر « ئالتۇن يارۇق » ئەسىرىنى ۋە « شۇەنچاڭنىڭ تەرجىمىھالى » نى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئايرىم ئورۇنلاردا ئىسمى زىكرى قىلىنغان كىۈل تارقان ، ئاسىخ توتۇڭ ، قارۇناداز ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن .

ئومۇمەن ، تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەر ئىچىدە ئەدىبىي ئەسەرلەر خېلى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ . بىزگە يېتىپ كەلگەن نەسرىي پارچىلار ياكى شېئىرلار بولسۇن ، بۇلارنى بەختكە يارىشا ساقلىنىپ قالغان ئومۇمىي ئەدىبىياتىمىزنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ھىساپلايمىز . شۇنداق بولسىمۇ ، خۇددى تامچىدا قۇياش ئەتكىنىدەك ، بۇ بىر قىسىم ئەدىبىي ئەسەرلەردىن ، بولۇپمۇ زور بىر تۈركۈم شېئىرلاردىن بۇ دەۋر ئەدىبىياتىمىزنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز . بۇ شېئىرلار مەزمۇنى خېلى كەڭ ، ھىساپاتى چوڭقۇر ، بەدىئىي شەكلى بىر قەدەر مۇكەممەل بولۇپ ، بۇ ، قەدىمقى ئەنئەنىلەرنىڭ يېڭى تارىخىي ۋەزىيەتتە يەنىمۇ بىر باسقۇچ راۋاجلانغانلىغىدىن ، ئومۇمىي ئەدىبىياتىمىزنىڭ يۈكسەلگەن بىر ۋەزىيەتتىن گۈۋالىق بېرىدۇ .

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئوتۇش كېرەككى ، ئىدىقۇت خانلىقى دائىرىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى مانى ۋە بۇددا دىنلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بىر ۋەزىيەتتە يېزىلغاچقا ، ئۇلار تەبىئىي ھالدا ئەينى دىنلارنىڭ بەزى بىر ئەقىدىلىرىگە باغلانماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى . مەلۇمكى ، ئەدىبىيات — رىيال ھاياتنىڭ روھىي دۇنياسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەھسۇلى ، شۇڭا ، بىرەر خەلقنىڭ بىر دەۋرىدىكى ئەدىبىياتى ئەينى جەمئىيەتنىڭ رىيال تۇرمۇشى ، روھىي دۇنياسى ۋە دىنىي قاراشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ . بۇنداق ھالەت تۇرپان — ئىدىقۇت خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى تەبىئىي ھال ئىدى . لېكىن بىر پۈتۈن ھىلىلەت ئەدىبىياتى ئۈچۈن ئىپتىقاد ، دىن بىلەن باغلىق ئەقىدىلەر پەقەت بىر رامكىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئەدىبىياتنىڭ رىيال ئەھمىيىتى يەنىلا ئۇستۇنلۇقنى ئىگەللەيدۇ . بۇ ئەسەرلەر ئەينى زامان رىياللىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىي ھاياتىنى ، ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىنى ، تۇرمۇش شەكلى ۋە ئارزۇ — تىلەك ، ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى ھەمدە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بەدىئىي تەلۋىنى قاندۇرغانلىقى بىلەن مۇھىم تارىخىي ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە ، بۇلار مەلۇم دەرىجىدە ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئەينىكى رولىنىمۇ ئوتتەيدۇ .

تۇرپان — ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدىبىياتىنىڭ بىر قىسمىنى بۇددا راۋايەتلىرىگە ئاساسەن ئۈزلۈكسىز شۇرۇلگەن ، قايتا ئىشلەنگەن ياكى تەرجىمە قىلىنغان نەسرىي ئەسەرلەر — ھىكايە ، قىسسە ، دىرامىلار تەشكىل قىلىدۇ . بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ مەشھۇر بولغانلىرى « چاشتانى ئەلگ بەگ » ، « ئالتۇن يارۇق » . « مائىتىرى سىمىت » لاردۇر . ئۇيغۇر تىلىدىكى « چاشتانى ئەلگ بەگ » راۋايىتى 1914 — يىلى تۇرپاندىن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

تېپىلغان ۋە 1931 - يىلى بىرىنچى قېتىم گېرمانىيىدە ئېلان قىلىنغان . ئەسەرنىڭ بەزى قىسىملىرى بۇزۇلغان بولسىمۇ ، ئومۇمى مەزمۇنىغا ئانچە تەسىر يەتمىگەن . ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بۇددا راۋايىتىگە ئائىت بولۇپ ، ئۇنىڭدا چايان بالىق شەھىرىدىكى خەلقلەر بېشىغا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بالايى - ئاپەت كەلتۈرۈپ ، ئاغرىق - سىلاق تارقاقانلىغى ، خەلقنى خالىغانچە قىرغانلىغى بايان قىلىنىپ ، بودساتۋا نەسلىدىن بولغان چاشتانى ئەلىگ بەگنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ ، جىن - ئالۋاستىلارنى يەڭگەنلىكى ۋە خەلقنى ئاپەتتىن قۇتۇل-دۇرغانلىغى تەسۋىرلىنىدۇ . ئەسەرنىڭ مەركىزىدە چاشتانى ئەلىگ بەگنىڭ قەھرىمانلىق جاسارتى تۇرىدۇ . چاشتانى قەتئى نىيەتكە كېلىپ ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ ۋەھشى ، ھىلىگەر كاتتىۋاشلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ ، بارلىق جىنلارنى ئۈزىگە بوي سۇندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ ۋەھشى كۈچلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلىش روھى ۋە تىنچ - ئاسايىش ياشاش ئىستىگى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . بالايى - ئاپەتلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلىۋېتىپ قەھرىمانغا مەدھىيە ئوقۇلىدۇ ، ئەسەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، سەلبى كۈچلەرنىڭ قورقۇنۇشلۇق ياۋۇز قىياپىتىنى يۇقۇرى دەرىجىدە مۇبالغە قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىجابى قەھرىمان رولىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ . بۇنداق بىر سېلىشتۇرما بۇ ئەسەردە قەھرىمان رولىنى ئۈنۈملۈك كۈچەيتىش ۋاستىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلدۇرۇلغان .

« چاشتانى ئەلىگ بەگ » نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ ئاپتورى كىم ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم بولمىسىمۇ ، ھەر ھالدا بۇ شەخسنىڭ ئۆز تىلىغا پېشىق ، بەدىئى تەسەۋۋۇرى كۈچلۈك ، يۇقۇرى سەۋىيىلىك بىر ئەدىب ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەسىرى بىر قەدەر زور بولغان ، ھازىرقى تەتقىقات مەزىمىمۇ ئەھمىيىتى چوڭقۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرسى « ئالتۇن يارۇق » كىتابى بولۇپ ، بۇ ، ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىب سىنقۇسېلى توتۇڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئېلىپ كىرگەن نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر . « ئالتۇن يارۇق » تا بۇددا ئەقىدىلىرى ۋە شۇنىڭغا باغلىق ۋەقەلەر سۆزلەنسىمۇ ، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئومۇمى ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن تەسىرى خېلى زور بولغان . بۇ ئەسەر ئۆز ئىچىگە ئالغان شېئىرىي مەرسىيىلەر 7 بوغۇملۇق قەدىمقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شەكلىدە زور بىر ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ ، بۇ شۇ دەۋردىكى تەرجىمە سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس ، بەلكى يازما ئەدەبىياتىمىز يۇقۇرى بىر تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ ، « ئالتۇن يارۇق » كىتابىنىڭ بۇددا دىنغا ئىشەنگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تەسىرى خېلى چوڭ بولۇپ ، ئەدەبىياتنىڭ نەسرىي ژانىرنىڭ تەرقىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان ، بۇ ئەسەرنىڭ

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

10 - ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت بىر نەچچە نۇسخىسى تېپىلغانلىغىدىن تاشقىرى، كاڭشىنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1687 - يىلى)، گەنسۇدا بېسىلغان ياغاچ ئويما باسما نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقتا.

توخرى (توخار) تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان كوپ كورۇنۇشلۇك دراما « مائىتىرى سىمىت » ئەينى دەۋر ئەدىبىياتىنىڭ پارلاق بىر سەھىپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تۇرپان - ئىدىقۇت ئەدىبىياتى شېئىرىيەت ۋە نەسرىي ژانىرلار جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى دراماتورگىيە ساھىسىدىمۇ خېلى يۈكسەلگەن بىر باسقۇچقا قەدەم قوياغانلىغىنى، بۇ درامىنىڭ 10 - ئەسىرلەرگە ئائىت بىر قانچە ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىنىڭ تېپىلغانلىغى بولسا، دراما ۋە سەنئەتنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 981 - 983 - يىللىرى تۇرپانغا كەلگەن خەنزۇ سەيياھى ۋاڭ يەندىنىڭ تۇرپانغا كەلگەندە دراما كورگەنلىكى توغرىسىدىكى ئەسلىمىلىرىمۇ بۇ مەسىلە توغرىسىدا گۇۋالىق بېرەلەيدۇ.

ئومۇمەن 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە، تۇرپان - ئىدىقۇت خاندانلىغى دائىرىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدىبىيات - سەنئەت ۋە ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نەمۇنىلىرى خەلقارا تۇركشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مەخسۇس بىر ساھىسىنى تەشكىل قىلغىنىدەك، ئۇيغۇر ئەدىبىيات تارىخىنىڭمۇ پارلاق بىر بابىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن مەيلى يادىكارلىقلارنى قېزىپ رەتلەپ ئېلان قىلىش جەھەتتە بولسۇن، مەيلى تەتقىق قىلىش جەھەتتە بولسۇن، بۇ تېخى ئاجىز بىر ساھە بولۇپ تۇرماقتا. بۇ، ھازىر كىلاسسىك ئەدىبىيات تەتقىقاتى ئالدىدىكى مۇھىم، شۇنداقلا جاپالىق ۋەزىپە بولۇپ، بىزنىڭ يەنىمۇ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىزنى كۈتمەكتە.

×

×

×

قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبىياتى - ئەدىبىيات تارىخىمىزنىڭ يەنە بىر پارلاق بابىدۇر. بۇ ئەدىبىيات « خاقانىيە » ئەدىبىي تىلى بىلەن باغلىق بولغاچقا، « خاقانىيە ئەدىبىياتى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبىياتى بىلەن بىر دەۋردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۇرپان - ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ ھەم ئورتاقلىغى، ھەم پەرقى بار. ئۇلارنىڭ ئورتاقلىغى، ھەممىدىن ئاۋال، ھەر ئىككىسى بىر پۈتۈن بىلىمى (ئېتنىك) تەركىپتىكى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

بىر خەلقنىڭ ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن ئوسۇپ چىققانلىغى، ھەر ئىككىسىنىڭ ئورتاق مىللى ئەنئەنىگە، شۇنداقلا، بىر خىل تىل ئاساسىغا ئىگە ئىكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىككى خىل دىننىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق تەسىرلەر ئەدەبىياتقا ئوخشىمىغان تۇس بەرگەن ئىدى. ئەمما مەلۇم جەھەتلەردە ۋاقىتلىق پەرقلىنىپ تۇرغان بۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات، ئاخىرقى ھىساپتا يەنە قايتا بىرلىشىپ، بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلدى. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بىر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم مەزگىل بۇنداق بولۇنۇپ تۇرغانلىغى، كورۇنۇشتە بىر خىل سەلبى ھادىسىدەك بىلىنىشىمۇ، ئەمىلىيەتتە، بۇ خىل ھالەت بىر پۈتۈن گەۋدىدىن ئىبارەت ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ تەرەپلىملىك ئامىللارنىڭ تەسىرى بىلەن خىلمۇ - خىل تۇس ئېلىپ، مەزمۇن ۋە شەكىل، ژانىر، ئۇسلۇب ھەمدە باشقا جەھەتلەردىن كۆپ دەرىجىدە بېيىشىغا سەۋەپ بولدى.

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قارا خانىلار خاندانلىغىنىڭ پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ، يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ بىر تېرىتورىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى، شەھەرلەردىكى يەرلىك سانائەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىگىنىڭ گۈللىنىشى، شەھەرلەر ئارا بولغان ئىقتىسادىي - سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قويدۇقلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان ۋېوداللىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرمۇ راۋاجلاندى ۋە بۇنداق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە ماس ھالدا، قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەندگە ئوخشاش چوڭ شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان شەھەر مەدەنىيىتى يۈكسەلىشكە باشلىدى. بۇنداق بىر ئىجتىمائىي يۈكسەلىش ئەينى تېرىتورىيىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە كىرىشىگە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئىككىنچى جەھەتتىن، قارا خانىلار خاندانلىغىنىڭ ئىسلام دىنىنى دولەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى پۈتۈن ئىجتىمائىي ھايات، جۇملىسىدىن، ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسى تەسىرى ئاستىغا ئالدى، نەتىجىدە، بۇ خاندانلىق دائىرىسىدە قەدىمقى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى، ئىسلام دىنى ۋە پەلسەپىسىنىڭ رامكىسى ھەمدە ئەرەپ - پارىس ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم ئىجابىي تەسىرى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ بۈيۈك ۋەكىللىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى خەلىقلىرى مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭ رول ئوينىغان پەيلاسوپ ئەبۇ ناسىر فارابى (870 - 950 - يىللار) نى،

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تارىخچىلاردىن ئابدۇجەپپار بىن ھۈسەيىن ئالمايى، جامال قارشى، ئەدىپلەردىن مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يەسەۋى ۋە ئەخمەت يۈگۈنەكىلەرنى كورسەتىش مۇمكىن.

ئەبۇناسر فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىلىم جەۋھەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى راۋاجلاندۇرغان ئۇلۇغ ئالىم سۈپىتىدە ئىسلام دۇنياسىدا شوھرەت قازانغان، تۈركى خەلقلەر بىلەن ئەرەپ دۇنياسى ئوتتۇرىسىدا كۆرۈكلۈك رولىنى ئويناپ، بۇ مەشھۇر ئالىم ھەر ئىككى خەلق مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى ئۇچۇن زور تەسىر كورسەتكەن، فارابى ئىجتىمائىي پەننىڭ ھەر قايسى ساھەسىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى بىلەن ئۆز ئالدىغا بىر فارابى مەكتىۋى — يېڭى بىر پەلسەپە ئېقىمى ياراتقان ئالىم بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى ئەشۇ دەۋر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

قارا خانىلار دەۋرى ئەدەبىياتىدىن بىزگەچە يېتىپ كەلگەن يېرىك ئەدەبىي يادىكارلىقلار — مەھمۇت قەشقەرنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتى تۈرك» («تۈركى تىللار دىۋانى») ئەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى، ئەخمەت يۈگۈنەكىنىڭ «ئەتە بەتۇل ھاقايىق» ۋە ئەخمەت يەسەۋىنىڭ ھىكمەتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۈچ يۈز يىلدىن كۆپرەك بىر جەرياننىڭ ئەدەبىياتىدا يۈز بەرگەن ھالەتلەر، مەيدانغا كەلگەن ئۇتۇقلارغا مەركەزلىك ھالدا ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

مەھمۇت بىن ھۈسەيىن بىن ھۈسەيىن قەشقەرى ئۇيغۇر تارىخىدا ئۇلۇغ ئالىم، بۈيۈك تىلشۇناس، تارىخچى ۋە ئېتنوگرافىيە مۇتەخەسسسى سۈپىتىدەلا مەشھۇر بولۇپ قالماي، بەلكى ئەينى دەۋرنىڭ يۈكسەك سەۋىيىلىك پېشقان بىر ئەدەبىي سۈپىتىدە مەخسۇس ئورۇن تۇتىدۇ.

يېقىندا مەھمۇت قەشقەرنىڭ بۈيۈك قامۇسى «دىۋانۇ لۇغاتى تۈرك» 1 - تومىنىڭ نەشرىدىن چىقىپ، كەڭ ئۇيغۇر كىتاپخانىلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكەنلىكى ۋە بۇ توغرىدىكى تونۇشتۇرۇش ماقالىلىرىنىڭ ئېلان قىلىنغانلىغى بىزنى ئاپتور ۋە ئەسەر توغرىسىدىكى كۆپلىگەن تەپسىلاتلار ئۈستىدە توختىلىپ ئوتتۇرىش زورۇبىيىتىدىن ئازات قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھىم پاكىتلار، بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتى ئۈستىدە قىسقىچە بايانات بېرىپ ئوتتۇرىش توغرى كېلىدۇ.

ھازىرغىچە ئېنىقلانغان تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى قارا خانىلارنىڭ ئەڭ شوھرەتلىك خانلىرىدىن بولغان يۈسۈپ قادىرخان (ۋاپاتى مىلادى 1032 -

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

يىلى) نىڭ چەۋرىسى بولۇپ ، ئۇ قەشقەر ئوبالنىڭ ئازىق يېزىسىدا تۇغۇلغان ، ئۇنىڭ بوۋىسى مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ قەشقەردە چوڭ خاقان ، ئاتىسى ھۈسەيىن بارساغاندا ئەمىر بولغان ، كېيىن (1058 - يىلى) ھۈسەيىن ئوز دادىسىنىڭ ئورنىغا چىققان . دەل شۇ چاغدا مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپنىڭ باشقا خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم تەخت تالىشىپ ، ئانىسى بىلەن بىرلىشىپ ئوردىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ۋە قەسەسنى پەيدا قىلدۇ ، مەھمۇت قەشقەرى بەختكە يارىشا بۇ پاجەدىن ئامان قۇتۇلۇپ قالدۇ ، گەرچە بۇ ئوردا تارىخىغا ئائىت ۋەقە بولسىمۇ ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تۈركى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان كوپىلىگەن يەرلەرنى كەزگەنلىكى ، زور ماتىرىيال بايلىقى توپلىغانلىقى ۋە ئاخىرىدا باغداتقا بېرىپ ، 1072 - 1074 - يىللاردا ئەسەر يازغانلىغىنى ئىزاھلاشتا ، ئاپتۇرنىڭ قەلبىگە يۈككەن ئىلمىي مەقسەتلىرى بىلەن بىر قاتاردىكى خېلى مۇھىم پاكىتلارنىڭ بىرسىدۇر .

مەھمۇت قەشقەرى « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » ئەسىرىدە ناھايىتى مول تىل ماتىرىياللىرىنى توپلىغان ۋە ئۇلارنى ئىزاھلىغاندىن تاشقىرى ، ئەينى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخى ، ئېتنوگرافىيىسى ، جۇغراپىيىسى ئورۇنلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ، ئورپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ئىنتايىن كەڭ ۋە قىممەتلىك مەلۇماتلار بىلەن بۇ ئەسەرنى بېيىتقان ، شۇڭا بۇ ئەسەر 11 - ئەسىردىكى تۈركى خەلقلەر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ئېنىسكلوپېدىيىسى بولۇش بىلەن بىللە ، ئاپتۇر بۇ ئەسەرنى ئەينى زامان ۋىولىكلورى ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بىلەن بېزەپ « يېڭىلىقلارنى بېرىشتە قىيامغا ، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانغا يەتكۈزگەن » لىكى ئۇچۇن ، بۇ ئەسەر قارا خانلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا بىر قەدەر تولۇق ۋە ئومۇمىي مەلۇمات بېرىدىغان بىردىن - بىر ئانتالوگىيە بولۇپمۇ ھىساپلىنىدۇ .

« دىۋان » دا نەقىل قىلىنغان ئەدەبىي پارچىلار ئاساسەن ئىككى قىسىمدىن ، يەنى ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەت . كىتاپتا بۇنداق نەمۇنىلەر تارقاق ھالدا بېرىلگەن بولسىمۇ ، ئۇلارنى مەزمۇن ، شەكىل ۋە قاپىيە سېستىمىسى بويىچە رەتلىگەندە ، مەرسىيە قىسمى ئېلىنغان ئىككى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانىنىڭ پارچىلىرىدىن باشقا ، ئەمگەك ۋە ئوۋ قوشاقلىرى ، جەڭ قوشاقلىرى ، تەبىئەت ھادىسىلىرى - باھار ، ياز ھەققىدىكى قوشاقلار ، ئورپ - ئادەت ، بايرام - مۇراسىم قوشاقلىرى ، مۇھەببەت قوشاقلىرى ، ئەدەپ - ئەخلاق ، مىللى ئەنئەنە توغرىسىدىكى دىداكتىك شېئىرىي پارچىلارغا ئوخشاش قىسىملارغا ئاجرىتىش مۇمكىن . دىۋاندا نەقىل قىلىنغان ئەدەبىي پارچىلارنىڭ مەزمۇنى كەڭ ، شەكلى خىلمۇ - خىل بولۇپ ، ئۇلار ساپ ، پىشقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ۋە كىلىك قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى

مەدەنىيەتنىڭ رىياسەتلىكىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ، چوڭقۇر ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

دىۋاندىكى ئەمگەك ۋە ئوۋ قوشاقلىرىدا ئەينى زامان تۇرمۇشىنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرى يەنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى يېڭىپ ماددىي بايلىق يارىتىش يولىدا ئىستىپا قىلىشىپ ، ئوۋ-سۈڭۈكتە كۈرەش قىلغانلىغىنى ۋە ئۇ جەرياندىكى غەلبە شاتلىغى ، خوشال كەيپىيات ، سەممى ھەسىياتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ، ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى ئىپادىلەپ بېرىلگەن ، ئالايلى :

يېڭىتلەرنىڭ ئىشلەتۈ ،
يىغاچ ، يېمىش ئىرغاق تۇ ،
قۇلان ، كىيىك ئاۋلاتۇ ،
بادرام قىلىپ ئاۋناليم .

[مەنبەسى : يېڭىتلەرنى ئىشلىتىپ ، ياغاچ ، يېمىش ئىرغىتىپ ، قۇلان - كىيىك ئوۋلىتىپ ، بايرام قىلىپ ئوينايمىز]

توسۇن مۇنۇپ سەكرەتسۇن ،
ئەسىزلىكىن ئامۇرتسۇن ،
ئىتقا كىيىك قايتارتسۇن ،
تۇتمۇش سانى ئۇمناليم ،

[مەنبەسى : توسۇن (ئات) مىنىپ سەكرەتسۇن ، (تۇننىڭ) ئاساۋلىغىنى كونسۇرۇسۇن ، ئىتقا كىيىك قوغلانسۇن ، تۇتىدۇ دەپ ئۇمىت قىلىمىز] .

چاغرى بەرىپ قۇشاتۇ ،
تايغان ئىدىپ تىشلەتۇ ،
تۈلكى ، توڭۇز تاشلاتۇ ،
ئەردەم بىلە ئوگەلىم ،

[مەنبەسى : لاچىن بېرىپ قۇشلىتىپ ، تايغان سېلىپ چىشلىتىپ ، تۇلكە ، توڭغۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ، پەزىلەت بىلەن ماختىنايلى] دىگەن پارچىلار ئەنە شۇنداق نۇرغۇن قوشاقلار ئۇچۇن تىپىك مىسال بولالايدۇ .

دىۋاندىكى نەقىللەر ئىچىدىكى تەبىئەت مەۋسۇملىرىگە بېغىشلانغان شېئىر - قوشاقلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھېسسىياتىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن ئەمگەك قوشاقلارىغا بېقىن تۇرىدۇ . ئۇلار قارىماققا تەبىئەت ھادىسىلىرىگە قارىتىلغاندەك تۇرسىمۇ ، لېكىن بۇ شېئىرنىڭ تەكىتىدە ئەشۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئەمگەك ئارقىلىق باغلانغان كىشىلەرنىڭ ھىس - تۇيغۇ ، مۇھەببەت ، نەپىرىتى ياتىدۇ ، بۇ شېئىرلاردا تەسۋىرلەنگەن : باھارنىڭ كېلىشى بىلەن قار - مۇزلار ئېرىپ ، يايلاقلارنىڭ خۇددى يىپەك گېلەم يېپىلغاندەك « جەننەت تۇسىگە كىرىپ ، جانلىنىپ كەتكەن مەنزىرىسى ، ئەينى ۋاقىتتا ، چارۋىچىلارنىڭ شاتلىغى ، يايلاققا باياشاتلىق ئېلىپ كەلگەن باھار - ياز پەسلىگە بولغان سويىگۇ ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . بۇ جەھەتتە ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى بايان قىلىنىدىغان شېئىرىي پارچە ئالاھىدە دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ : ياز بىلەن قىش بىر - بىرىگە « ھۇنەر - پەزىلىت ياسىنى بەتلىشىپ ، ، « ئوق ئېتىشماق بولۇپ ، مۇنازىرىگە كىرىشىدۇ . قىش يازدا قۇرۇت - قوڭغۇزلارنىڭ تىرىلىشى ، يامان ياۋلارنىڭ قۇترىشى ، ئاغرىق - سىلاقنىڭ كۆپىيىشى بىلەن يازنى ئەيىپلىسە ، يازمۇ قىشقا ئوز پەزىلىتىنى يەنى « يازدا ئاتلارنىڭ سەمرىشى ، بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق سايىشى ، تۇرمۇشنىڭ گۈزەللىكىگە تولۇشى ، بايان قىلىدۇ ۋە قىشتا « يىلقىلارنىڭ ئۇرۇقلىشى ، ، « سوغدا كەمبەغەلەرنىڭ بارماقلىرى سىقىراپ ، ئوت يېنىدا ئىسسىندىغانلىغى » ۋە ئۇلارنىڭ يامان كۈندە قالدىغانلىغىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىپ ، مۇنازىرىدە ئۇتۇپ چىقىدۇ . * دىۋاندا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساپ - سەمىمى ، سويىگۇ - ھېسسىياتى ، ئوز ئارا ساداقەت ۋە ۋاپادارلىققا ئوخشاش ئىنسانىي تۇيغۇ ، ئېسىل خىسەلەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى مۇھەببەت قوشاقللىرى ، تۇرمۇش ، ئورپ - ئادەت ۋە مۇراسىملارنى ئىپادىلەپ بەرگۈچى پارچىلارمۇ خېلى سالماقنى ئىگەللىگەن بولۇپ ، ئۇلار ئەينى زامان ئەدىبىياتىدا رىئالىستىق بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈشكە يۈزلىنىش ئاساسىي ئېقىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى مۇھىم بەلگىدۇر ، بۇ جەھەتتە دىۋاندا بېسىم ئورۇن ئىگەللىگەن جەڭ توغرىسىدىكى قوشاقلار بىلەن

* دىۋاندىكى شېئىر - قوشاقلار بۇندىن ئىلگىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغانلىغى ، بولۇپمۇ مەركەزلىك ھالدا « ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدىن تاللانما » غا كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۇچۇن ، ماقالىمىزدا مىسال كەلتۈرۈشنى ئارتۇقچە ھىساپلاپ ، تەھلىل بىلەنلا كىچىكچىلەندۈك .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

مەرسىيەلەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئوتۇشكە توغرى كېلىدۇ ، دىۋاندىكى جەڭ قوشاقلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئەينى زاماندا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلارنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى ۋە رىيال ئىنكاسى بولۇپ ، خۇددى قەدىمقى تارىخىي داستانلاردىكىگە ئوخشاش ، ئۇلارنىڭ مەركىزىدە قەھرىمانلىق تېمىسى ياتىدۇ ، شۇڭا بۇ شېئىرلاردا قەھرىمانلىقنى گەۋدىلەندۈرگۈچى بەدىئىي ۋاستىلار ، ئالايلى ، « ئارىستانلا يۈكۈرەلىم » ، « قۇشلار كەبى ئۇچتىمىز » ، « كەلكۈنلەپۇ ئاقتىمىز » دەك ئوخشىتىشلار ، « ئەرەن ئارىغ ئورپەشۇر » ، « كوكى ئارا ئوت تىۋتار » ، « ئوپكەم كەلىپ ئوغرا دەم » دېگەندەك سۈپەتلەش ۋە « قىلىچ قىنىغا كۈچىن سىغدى » غا ئوخشاش مۇبالىغە ئۇستۇن ئورۇن ئىگەلىگەن . بۇ ئارقىلىق باستۇرۇلۇق ، شىجائەت ، ئۇمىتۋارلىق ۋە غەلبە شائىلىغى كۆتۈرەڭگۈ بىر روھ بىلەن كۆيلىنىدۇ . جەڭ تىۋغىرىسىدىكى بۇ شېئىر - قوشاقلارنى ، ئەينى زاماندا ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن چوڭ - چوڭ ئەسەرلەر - جەڭنامە ياكى قەھرىمانلىق داستانلىرى - دىن ئېلىنغان پارچىلار دەپ پەرەز قىلىشقا بولسا ، پەندى - نەسىھەت تېمىسىنى دەۋەر قىلغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىك بېيىتلارنى يازما ئەدەبىيات پارچىلىرى دېيىش مۇمكىن .

ئومۇمەن ، « دىۋان » ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن ئۈچ يۈزۈدىن ئارتۇق شېئىر - قوشاقلار ۋە زور بىر تۈركۈمدىكى ماقال ، تەمسىللەر ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنى بىلەن خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك بەدىئىي ئەسەرلەر ۋە ئەدىپلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتسە ، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ رەڭمۇ - رەڭلىكى ، ئوخشىتىش ، جانلاندىرۇش ، ئېسىنارلارغا بايلىغى ، تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ يۈكسەك ، ئوبرازلىرىنىڭ روشەنلىكى بىلەن قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يۇقىرى تەرەققىياتى ۋە شېئىرىيەتمىزنىڭ بەدىئىي كامالىتىنى نامايىش قىلىدۇ .

+ + + +

11 ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ، مۇتەپەككۈر ئۇيغۇر شائىرى ، بۇيۇك ئالىم ۋە پەيلاسوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا « قۇتادغۇ بىلىگ » دىن ئىبارەت زور داستاننى ئېلىپ كىرىپ ، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا يۈكسەك بىر مۇنار تىكىلدى .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن 1019 - ياكى 1020 - يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغان ، كېيىن ئۆز كىتاۋىنى تاماملاش مەقسىدىدە قەشقەرگە كەلگەن ۋە داستاننى تاماملاپ ، 1069 - 1070 - يىللىرى قەشقەر خاقانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان ۋە بۇ خىزمىتى ئۈچۈن خانىدىن « خاس ھاجىپ » لىق ئىۋاننى ئېلىپ ،

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تۇغرىسىدا

ئوردىدا خىزمەت قىلغان . شائىرنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەرلىرى بار . يوقلىغى بىزگە مەلۇم ئەمەس ، داستان پىۋىتكەن ۋە شائىر ئوردىدا خاس ھاجىپ بولغان يىللار شائىر ياشىنىپ قالغان ، شائىرنىڭ ئوز سوزى بىلەن ئېيتقاندا ، « چىچەكلىرى خازان بولغان ، قېيىندەك (قاتتىق) ، ئوقتەك تۇز قەددى يادەك ئىگىلىگەن ، قۇزغۇندەك قارار چاچلىرى ئاققۇدەك ئاقارغان » بىر مەزگىل يەنى تەجرىبە جەھەتتىن يېتىلىگەن ، بەدىئى جەھەتتىن پېشقان ۋاقتى ئىدى . شۇڭا ئوز بەدىئى پائالىيەتنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە ياراتقان « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانى مەيلى ھەجىمنىڭ چوڭلىغى (13 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق) جەھەتتىن بولسۇن ، مەيلى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى ، ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ سالىمىغى ۋە ئەھمىيىتى جەھەتتىن بولسۇن ، ياكى بەدىئى كامالىتى ، تىلىنىڭ گۈزەل ۋە ئوبرازلىقلىغى جەھەتتىن بولسۇن ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى يۈكسەك پەللىسىنى نامايىش قىلدى .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىلغار بىر ئىدىيىۋى مەۋقەدە تۇرغان بولۇپ ، ئەنە شۇ ئىدىيىسى زېمىنىدا ياراتقان غايىۋى ئوبرازلار ۋاستىسىدا ، يەنى ئادالەت ۋە قانۇننىڭ سىمۋولى پادىشا كۈنتۇغدى ، بەخت - دولەتنىڭ سىمۋولى ۋەزىر ئايتولدى ، ئەقىل - ئىدراققا تىجال قىلىنغان ئوگدۈلمىش ۋە قانائەتنىڭ سىمۋولى ئودغۇرمىشلارنىڭ مۇنازىرە - سوھبەتلىرى ئارقىلىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ، دولەت باشقۇرۇش يوللىرى ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى ، پەلسەپىۋى ، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئىپادە قىلغان ،

« قۇتادغۇ بىلىگ » داستانىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيىلەرنىڭ مەركىزىدە دولەتنى قانۇن بىلەن ئادىل باشقۇرۇش مەسىلىسى تۇرىدۇ . ئەسەردىكى باشقا تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مەركىزىي مەسىلە ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭغا بوي سۇندۇرۇلغان . يۇسۇپ خاس ھاجىپچە : دولەتتە ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈش ياكى زۇلۇم قىلىش - دولەتنىڭ ھايات - ماماتىنى بەلگىلىگۈچى تۈپ مەسىلىدۇر .

كۈيەر ئوت تۇرۇر كۈچ ياغۇسا كۈيەر ،

تورۇ سۇۇ تۇرۇر ، ئاقسا نېمەت ئۇنەر .

[مەنىسى : كۈچ - زورلۇق كۈيەر ئوتتۇرىكى ، (ئۇنىڭغا) يېقىنلاشسا كىشى كۈيىدۇ ؛

قانۇن سۇ ، ئۇ ئاقسا نېمەت ئۇنىدۇ .]

ئېل ئارتار تورۇ بىرلە ، ئېتلۇر ئازۇن ،

ئېل ئەكسۇر بۇ كۈچ بىرلە ، بۇزلۇر ئازۇن .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

[مەنبەسى : قانۇن بىلەن ئەل ئاۋاتلىشىپ دۇنيا تىزۈلۈدۇ . كىچۈك - زورلۇق بىلەن ئەل خاراپىلىشىپ جاھان بۇزۇلىدۇ .]

كوڭۇل نۇزۇسە بەگلىەر ، يۇرتىسا تورۇ ،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماز تورۇر كېچ ئورۇ .

[مەنبەسى : بەگلىەر كوڭلىنى تىزۈپ ، قانۇن يۇرگۈزۈسە ، بەگلىكى بۇزۇلماي ، ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۇرىدۇ .]

شائىر ئوز ئەسىرىدە : مۇستەھكەم دولەت قۇرۇش ۋە ئەل باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر - قوشۇن كېرەك ، بۇ ، كوپ مال - دۇنياغا ئېھتىياج تۇغدىرىدۇ ، بونداق مال دۇنياغا ئېرىشىش ئۈچۈن خەلقنىڭ بېيىشى لازىم ، خەلقنى بېيىتىشنىڭ يولى توغرا قانۇن يۇرگۈزۈشتە دىگەن پىكىر ئارقىلىق ، قانۇندىن ئىبارەت بۇ ۋاسىتىنى خەلقنى بېيىتىش ۋە دولەتنى مۇستەھكەملىشەشتىن ئىبارەت تىزۈپ مەقسەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

بۇ ئېل تۇيغۇقا كوپ ئەر ئات ، سۇ كەرەك ،
ئەر ئات تۇيغۇقا نەك - تاۋار تۇ كەرەك .

[مەنبەسى : ئەلنى باشقۇرماق ئۈچۈن كوپ ئەسكەر ، قوشۇن كېرەك ، ئەسكەر - قوشۇن تۇتۇشقا كوپ مال - دۇنيا كېرەك بولىدۇ .]

چۈنەك ئالغۇقا بىر كەرەك باي بۇدۇن ،
بۇدۇن بايلىقىغا تۇرۇ تۇز قودۇن .

[مەنبەسى : مال - دۇنيا ئېلىشقا خەلق باي بولۇشى لازىم ، خەلقنىڭ باي بولۇشى ئۈچۈن توغرا قانۇن يۇرگۈزۈش كېرەك .]

بۇ تىزۈپ ئىدىيىنى چىقىش نۇقتا قىلىغان شائىر ئادالەت ۋە قانۇننىڭ تىمسالى بولغان بەگنى خۇددى بىر مېھرىۋان قويىچىغا ئوخشىتىپ ، ئۇنىڭدىن قويىغا يەنى خەلققە مېھرىۋانلىق كورسەتىشىنى ، ئۇلارنى ئىچ بۇرىلەردىن ئاسراشنى تەلەپ قىلىدۇ :

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

بۇدۇن قوي سانى ئول ، بەگى قويچىسى ،
باغىرساق كەرەك قويغا قوي كۆتۈچىسى .

[مەنبەسى : خەلىق قوي ھىساپلانسا ، بەگ قويچىدۇر ، قوي كۆتۈكۈچى قويغا مېھرىۋان بولۇشى كېرەك] .

قايۇغدا تېرىلدى قالىن ئاچ بورى ،
ئاي ، ئەلىگ ، قويۇغ كەد كۆردەزىپ يۇرى .

[مەنبەسى : ئىشىكتە كوپ ئاچ بورى يىغىلدى ، ئەي ، ئەلىگ ، قويسۇگىنى بەك كۆزىتىپ يۇرگىن .] (1412 - ، 1413 - بېيىتلەرگە قارالسۇن)
ئۇيەنە : بەگلەر سۇ بولۇپ خەلق تىن ئىبارەت بوستاننى باراقسان قىلىپ كوكلىتىش لازىم ، دەپ قارايدۇ :

كىشى كوگلى باغ ئول ، ياشارغۇ سۇۋى ،
بۇ بەگلەر سوزى بىرلە ، ئەدگۇ ساۋى .

[مەنبەسى : كىشىنىڭ كوگلى بىر باغىكى ، (ئۇنى) ياشارتىدىغان سۇ — بەگلەرنىڭ ياخشى سوزلىرىدۇر .] (2057 — 2059 - بېيىتلەرگە قارالسۇن)

قايۇ باغقا تەگسە سۇۋ ئەكسۇ مەدىن ،
چەچەك يازلۇر ئاندا تۇمەن تۇيىدىن .

[مەنبەسى : قايىسى باققا سۇ ئوكسىمەي تېگىپ تۇرسا ، ئۇ يەردە تۇمەن تۇرلۇك چىچەك ئېچىلىپ ، پۇراق چاچىدۇ .]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇشۇ مەركىزىي ئىدىيە ئاساسىدا ياراتقان ئوبىراز كۆنۈنۈغدى ئەلىگ ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى ئارقىلىق ئەينى زامان شاھلىرى ئۇچۇن غايىۋى ئۇلگە تىكلەيدۇ .

شائىرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بۇ مەركىزىي ئىدىيىسى ئەسەردە ئىنسانىي پەزىلەت ، ئەخلاق ،

ئىلىم - مەرىپەت ، ياخشىلىق ، قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى ئىلغار قاراشلىرى بىلەن تېخىمۇ يېتىلغان بولۇپ ، بۇ ئاپتورنىڭ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئىلغار پېكىر ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغان ، يۈكسەك ئىدىيىۋى نۇقتىدا تۇرغانلىغىنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ ئىدىيىلىرى ئاساسىدا رىيال جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش نەلىۋىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ . شۇڭا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ئىچىدە يالقۇنچاپ يانغان بىر مەشھۇل بولۇپ ، كىلاسسىك ئەدىبىياتىمىزدا يۇقۇرى ئىدىيىۋى پەللە ياراتتى ، دىيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنى مەۋقەسى مۇستەھكەملىنىپ ، ئەرەبچە - پارىسچە كىتاپلار كۆپلەپ بارلىققا كېلىپ ، ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ ئورنىنى توۋەنلىتىشكە قىستىغان بىر شارائىتتا ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىلاسسىك ئۇيغۇر تىلىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ساپ - نەپىس ئۇيغۇر تىلى بىلەن « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانىنى يېزىپ چىقتى ۋە ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ، غايەت زور بەدىئى ئىپادىلەش قۇدرىتىنى نامايىش قىلدى . بۇنىڭ بىلەن ، 11 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنى يەنىمۇ بىر باسقۇچ يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ ، ئۇنىڭ مەۋقەسىنى مۇستەھكەملەپ ، ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى .

ئۇچىنچىدىن ، « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ پىشقان بىر ئەدىب سۈپىتىدە ئارزۇ ۋەزنى ۋە مەسنەۋى شەكلىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدىبىياتىغا تەتبىق قىلىپ ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدا شەكىل ۋە ۋەزىن جەھەتتىن يېڭىلىق ياراتتى . « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانى مەيلى مەزمۇن ، مەيلى شەكىل ۋە تىل جەھەتتىن بولسۇن ، ئۇيغۇر ئەدىبىياتى تارىخىدا زور ئورۇن تۇتۇپلا قالماي ، خەلقارا تۈركولوگىيىدىمۇ مەخسۇس سەھىپە ئېگەللەيدۇ .

قارا خانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن « دىۋانۇ لۇغاتىت تىۋرۇك » دەك زور قامۇس ، « قۇتادغۇ بىلىگ » تەك داستان ئەتراپىدا — بۇ ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن — ئۇلار بىلەن زامانداش بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلىش ئەدىبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ھادىسە بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەر خىل سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ، بىزگە يېتىپ كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن چوڭقۇر ئەپسۇس بىلدۈرۈشكە توغرى كېلىدۇ .

قارا خانىلار دەۋرى ئەدىبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى شائىرلارنىڭ بىرىسى ئەدىب ئەخمەت بىنى مەھمۇت يۈكسەككى (تەخمىنەن 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن) بولۇپ ، ئۇنىڭ بىزگەچە « ئەتە بە تۇل ھاقايىق » (« ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى ») ناملىق دىداكتىك داستانى يېتىپ كەلگەن . داستاندا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

قارا خانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەنئەنىسى داۋاملاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي ۋە پەلسەپىۋى كوز قاراشلىرىنى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، تىلغا پىششىق بولۇشنىڭ پايدىسى، ئادىللىق، مەرتلىك، كەمتەرلىك، ئوچ ئالما سلىققا ئوخشاش ياخشى ئىنسانىي خىسلەتلەرنى مەدھىيىلەنگەن. بەلىمىسىزلىك، جاھىلىلىق، ئاچكوزلۇك، تەكەببۇرلۇق قاتارلىق ئىللىلەتلەرنى سوكىدىغان پىكىرلىرىنى شەرىپى يول بىلەن ئۆسبىرالىق مىسرالار ئارقىلىق بايان قىلغان. ئەخمەت يۈگۈنەكى تەشەببۇس قىلغان خىسلەتلەر ئەينى زامان ئۇچۇن خېلى ئىلغازلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بەزى پىكىرلەر ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. لېكىن شائىر 13 - ئەسىر شارائىتىدا ياشاپ ئىجات قىلغاچقا، دەۋر چەكلىمىسى ۋە دىنىي قاراشلار تۇپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئىجاتىدا دىنىي ئەقىدە ۋە ۋېودالىق ئەخلاققا دائىر بىر مۇنچە پاسسىپ قاراشلارمۇ ئەكس ئەتكەن، ئۇلار بۇ ئەسەرنىڭ شاكال قىسمىغا تەئەللۇق بولۇپ، بىز ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇناسىۋەتتە بولمىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە. داستاننىڭ تىلى، ئەينى زاماندا ئەسەرگە قىلىنغان قوشۇمچىدا كورسىتىلگىنىدەك، «قەشقەر تىلى»، بۇ قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، يەنى «قۇتادغۇ بىلىگ» تىلىغا قارىغاندا، ئەرەپ، پارىسچە سوزلەرنىڭ بىر قەدەر كۆپەيگەنلىكى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ، شۇڭا بۇ ئەسەر ئىدىيىۋى خاھىش، بەدىئىي ئۇسلۇپ، تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىسلام دىنىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدىكى بىر ئەدەبىيات بولغاچقا، ئۇنىڭدا دىنىي ئەقىدىلەر، بولۇپمۇ سۇفىستىك قاراشلار بىلەن باغلىق بولغان ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق ئەدەبىياتنىڭ يىرنىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ئەھمەت يەسەۋى بولۇپ، 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ قىلغان. ئەخمەت يەسەۋى كىچىكىدىن سۇفىلىق تەلىماتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەچكە، بۇ روھ ئۇنىڭ ئىجاتىدا ئۇستۇن ئورۇن ئىگەللەيدۇ، شۇڭا ئۆز ئىجادى بىلەن تەسەۋۋۇپ ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئالاھىدە بىر ئەدەبىي مەكتەپ ياراتقان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى — يەسەۋى «ھىكمەتلىرى» ياكى «قۇل غوجا ئەخمەت دىۋانى» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان، يەسەۋى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى خەلىق تىلىغا يېقىن بولغانلىقى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىر قەدەر كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەپ بولغان. يەسەۋى «ھىكمەتلىرى» كۆپىنچە، رىيال دۇنيادىن ۋاز كېچىش، تەقدىرگە تەن بېرىشكە ئوخشاش دىنىي قاراشلارنى تەشۋىق قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدا مەلۇم دەرىجىدە ئەينى زامان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاسى، رىيال ھاياتنىڭ بەزى تەرەپلىرىمۇ ئەكس ئەتكەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنىڭ ئەينى دەۋر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلىقلىرى ئەدەبىياتىدا تەسىر دائىرىسى كەڭ بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەسەۋى ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆيىكتىپ ھالدا توغرا باھا بېرىشنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مەلۇم ئەھمىيىتى بار.

(داۋامى بار)

قازاق گىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

ئومۇمىي بايان

بولانتاي دوستجانىن

1

قازاق مىللىتى — كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك ۋەتەنىمىزدىكى ئۇزاق تارىخقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتقا ئىگە مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئەپلىمىزدىكى قازاق خەلقى قەدىمقى زامانلاردىن باشلاپ، يەنى قەبىلە، تائىپىلىق دەۋرلىرىدىن باشلاپ، مەملىكىتىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن قان - قېرىنداش، تەقدىر-داش بولۇپ ياشاپ كەلگەن. مىلادىنىڭ 1 - 3 - ئەسىرلىرىدە، قازاق مىللىتىنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىدىن بولغان ئۇيسۇن، قانلى ۋە ئالانلارنىڭ تائىپە ئىتتىپاقلىرى ئەپلىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن سىياسى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئالاقە ئورناتقان، ئۇلارنىڭ قەدىمقى ئەجداتى ھىساپلىنىدىغان «ئۇلۇغ يۇز ئۇيسۇنلىرى» مۇ خەنزۇ خەلقى بىلەن قۇدا - باجلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ئوچۇغراق ئېيتقاندا، ئۇيسۇن بەگلىكىنىڭ خانى (قەبىلە رەھبىرى) خەن ۋۇدىنىڭ ئوز ئورنىدىن بولغان ليۇ جەننىڭ قىزى شى جۇن بىلەن نىكاھلانغان، شۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مەلىكە جىيە يۇيىنى ئۇيسۇنلارنىڭ ئىككىنچى خانىغا بەرگەن، بۇ ئۇلۇغ خەنزۇ خەلقى بىلەن قازاق خەلقىنىڭ قەدىمىدىن تارتىپلا ئوم - ئىناق ئوتتۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇ دەۋردە ئۇيسۇنلارغا كېلىن بولۇپ كەلگەن خەن پادىشاھىنىڭ قىزى شى جۇن ئۇيسۇنلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن :

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇققانلار،

ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.

ئويلىرى يۇمۇلاق كىگىز ئوتتاۋكەن،

ئۇلارغا گوش، قېتىق تا ئام - ئوزۇقكەن.

قازاق كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا، ئۇيسۇنلار بىلەن ھۇنلار بولۇنۇپ كېتىدۇ. بىزنىڭ ھىساپلىشىمىز بويىچە، مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ 75 - يىلى، ھۇنلار ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيسۇنلارنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيسۇنلار خەنزۇلار بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ھۇنلارغا قارشى يۇرۇش قىلىدۇ. ئۇلار ھۇنلارنى چوڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، ھۇنلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى تىرە - پىرەك قىلىۋېتىدۇ ۋە ئوز مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇيسۇنلار غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 400 يىلغىچە خەنزۇلار بىلەن بىرلىكتە ئورتاق دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ پۈتۈنلىكىنى ۋە بىرلىكىنى قوغداش يولىدا ئۈچمەس توھپە يارىتىدۇ.

ئەشۇ زامانلاردا ئۇيسۇنلار ئۇيغۇرلار، يەنسەي قىرغىزلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىللەتلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلار بىلەنمۇ قۇيۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى.

قازاق خەلقى ماكانلاشقان ھازىرقى تېرىتورىيىلەردە ئەڭ دەسلەپتە ساق تائىپىسى ياشىغان بولۇپ، كېيىنچە ئۇلار باشقا سىياسى بىرلەشمىلەرنىڭ تەركىۋىگە كىرىپ كەتكەن. بۇ ھەقتە چۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخى مەنبەلىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىزنىڭ زامانىمىزغا كەلگەندە يەنى 3 - ئەسىردە ساق تائىپىلىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ، باشقا تائىپىلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئوتۇپ كەتكەن ئىدى» ①. بۇ يەردىكى «باشقا تائىپىلار» 3 - ئەسىردە شەكىللەنگەن ئۇيسۇن، قاڭلى (كانگۇي)، ئالان (يەنسەي) بىرلەشمىلىرىدۇر.

ئۇيسۇن، قاڭلى ۋە ئالانلارنىڭ ھەمدە قازاق خەلقىنى شەكىللەندۈرگەن باشقا تائىپىلارنىڭ مەدەنىيىتى ساق تائىپىلىرى مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ ساقلار مەدەنىيىتى ئاساسىدا راۋاجلانغان. قازاق دېگەن نام ئەشۇ ساقلارنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى زامانلاردا ئۇيسۇنلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۇلارنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. بۇنىڭ ئۈزى قازاق خەلقىنىڭ بىر پۈتۈن خەلق بۇلۇپ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان تائىپىلار بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈشتە بىر - بىرىگە ھەمئەپەس بولۇپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئوز ئارا يېقىن ئوت - كەڭلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادى 1 - ، 3 - ئەسىرلەردە، ئۇيسۇن تائىپىلىرى چۇ دەرياسى قىرغىغىدىن تىيانشاننىڭ شەرقىي ئېتىكىگىچە، بالقاش كۆلىدىن ئېسىق كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىغىغىچە بولغان

كەڭ، بىپايان زىمىننىڭ ماكانلاشقان، ئۇلارنىڭ غەربىي چېگرىسى تالاس دەريا سىغىچە سوزۇلغان. قاڭسار بولسا ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدىكى يەرلەرنى ماكان تۇتقان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قارا تاغ ۋادىلىرىدىن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىدىن غىچە تارالغان. سا برومات - سارما تارالغان ئەجدادى - ئالانلار ئارال دېڭىزىنىڭ غەربىگە يەرلەشكەن. بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ تارىخ كىتاپلىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئالانلار قاڭسارنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 لى كېلىدىغان يەرلەردە تۇرىدۇ، ئۇلار كۆچمەن چارۋىچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورۇپ - ئادەتلىرى قاڭسارغا ناھايىتى ئوخشايدۇ... ئۇلار قىرغاقلىرىدا ئىگىز يارلار بولمىغان بىر چوڭ كۆلنىڭ بويىدا ياشايدىغان قەبىلە» ②. قازاق خەلقىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇيسۇن، قاڭلى، ئالان تائىپىلىرىنىڭ تائىپىلىق چوڭ بىرلەشمىلىرىنىڭ 1 - ، 3 - ئەسىرلەردە پەيدا بولۇشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە تەرەققى قىلىشىغا، جەمئىيەت بىرلىكى شەكلى، ماددىي مەنزۇرى مەدەنىيەت ھەم تىل جەھەتلەردە ئالاھىدە يۇقۇرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلىشىگە سەۋەپ بولۇشى تەبىئىي ئىدى. قازاق تىلى ئەشۇ تېرىتورىيەلەرنى ماكان قىلغان، كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان تۈركىي تىل سېستىمىسىدىكى ئۇيسۇن، قاڭلى، قىپچاق، ئارغىن، نايمان، كىرەي، ۋاق ۋە باشقا قەبىلە - تائىپىلارنىڭ تىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن قازاق خەلقىنىڭ شەكىللىنىشىگە، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى تەدرىجىي تەكشۈرۈلۈشى، 14 - ، 15 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر مىللىي تىلغا ئايلاندى.

ئورخۇن، يەنسەي، تالاس دەريالىرىنىڭ قىرغاقلىرىغا ماكانلاشقان تائىپىلار ۋە خەلقلەر ئەڭ دەسلەپكى تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپلىرىنى (ئويۇپ يېزىلغان يېزىقلارنى)، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر ۋە سۈرىيە ئېلىپبەسىنى، كېيىنرەك ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى «مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەپ يېزىقىنى قوللاندى. ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئەرەبىي يېزىقى ۋە سەھىپە يېزىقىدىن پەيدا بولغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر داستانى «قۇتادغۇ بىلىگ» (ۋېنا نۇسخىسى)، «مىراج نامە»، «بەختىيار نامە» ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ بۇيرۇق - يارلىقلىرى ئەنە شۇ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان.

1893 - يىلى دانىيەلىك ئالىم تومسون، رۇس ئالىمى رادلوڧ ئورخۇن دەرياسى بويىدىن تېپىلغان يېزىقلارنى ئۆگىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. قازاق تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىلەن قازاق خەلقى قوللانغان يېزىقنى تەتقىق قىلىش مەسىلىسىگە مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دەۋانۇلۇغا تىت تۈرك» دىگەن ئەسىرىدە، كانۇمان تىلىدىكى «كودپ

قازاق كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

كىس كومانىكۇس» (قىچاق سوزلىرى توپلىمى) ناملىق ئەسەردە ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» دىگەن ئەسىرى ئەينى زاماندىكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ھەممە جانلىق تىلىنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلغان بولۇپ، 10 - 11 - ئەسىرلەردە قازاق تائىپىلىرىمۇ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ تىلى بويىچە سوزلىگەنلىكى مەلۇم، بۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نەزەرىيەدۇر. «دىۋان» نى ئوقۇساق، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەككە، تۇرمۇشقا، تارىخىي ۋاقىلەرگە، بىرلىك - ئىتتىپاقلىققا دائىر ماقال - تەمسىللەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئەمگەك قىلساڭ ئۇ نەرسەن»، «تاش باش يارار، ئەمگەك تاش يارار»، «يازدا ئەمگەك قىلساڭ، قىشتا شاتلىنىسەن»، «كۆزنىڭ بولمىشى باھاردىن مەلۇم»، «باشقىغا ئورا قازما، ئوزەڭ چۈشىسەن»، «ئاتقان ئوق ئارقىغا قايتما»، «ئايىغان پىيادە قالار»، «توڭگە مېنىگەن قوي ئارىسىدا يۇشۇرۇنالماس» دىگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر ھازىرقى قازاق ماقال - تەمسىللىرىدىن ھېچقاچە پەرقلەنمەيدۇ.

مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» دىگەن ئەسىرى 3 توملۇق چوڭ ئەسەر بولۇپ، تۈركى تىل سېستىمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئۇلۇغ مىراسىدۇر. ئۇ، ئادىر ئەسىرىدە شۇ زامان شېئىر - قوشاقلارنىڭ تەرەققى قىلىشىغا چوڭ ھەسسە قوشقان شائىرلار ۋە قوشا قىچىلارنىڭ ئوتتەنلىگىنى بايان قىلىدۇ. قازاق خەلقىنىڭ ئالانتلىق ئاقىنى ھېساپلانغان شۇجە قوشا قچىنىڭ نامىنى ئاتا پ ئوتىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە (11 - 12 - ئەسىرلەردە) كۆپلىگەن ئەدىبىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ ئادىر نەمۇنىسى - «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەختلىك بولۇش توغرىسىدىكى بىلىم) داستانى ئىدى. بۇنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1069 - يىلى يېزىپ پۇتتۇرۇپ، شۇ ۋاقىتتا قەشقەرنى باشقۇرۇپ تۇرغان قاراخانىلار پادىشاھى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ 3 قولىيازما نۇسخىسى، يەنى ھىرات، قاھىرە، نەمەنگان نۇسخىلىرىنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم. بىرىنچى نۇسخىسى 15 - ئەسىردە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، قالغان ئىككى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىقى بىلەن يېزىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھىرات نۇسخىسى ئەڭ قەدىمىي نۇسخا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. 1891 - يىلىدىن 1910 - يىلىغىچە، ئاكادېمىك رادىلوف داستاننىڭ تولۇق تېكىستىنى روسىيىدە نەشر قىلدۇرغان.

«قۇتادغۇ بىلىگ» دۇنيا ئەدىبىياتىدىكى نەمۇنىلىك يادىكارلىقلارنىڭ بېرىدۇر. بۇ داستاننىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى ناھايىتى گۈزەل.

بىز بۇ يەردە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئۇستىدە توختۇلۇپ ئۆتسە، بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ئاسمىنى قازاق جاھانئەتچىلىكىگە قىسقىچە تونۇشتۇرۇشتىن، بولۇپمۇ كەڭ قازاق خەلقىگە ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەدىبىيات تەرەققىيات تارىخىي جەريانىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقىرىلەرنىڭ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان كىلاسسىك ئەسەرلىرى بىلەن يىلتىزداش ئەمگەنلىكىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەتكە قالدۇرغان ئېسىل غەزەللىرىنى ئۆز ئەدىبىياتى تەرىقىسىدە تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تارىختا مەھمۇت قەشقىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، رابغۇزى قاتارلىقلارنىڭ تىلى ۋە ئەسىرىنىڭ قازاق تىلى ۋە قازاق ئەدىبىياتىغا نىسبەتەن كۆپرۈكلۈك رول ئويناپ كەلگەنلىكى، ئورتاق مەنبە بولۇپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان. ئاتاپ ئېيتقاندا، مەھمۇت قەشقىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوللانغان تىل بىلەن ئورخۇن، يەنسەي، تالاس يېزىقلىرىدا يېزىلغان يازما ئەدىبىيات ئەسەرلىرىنىڭ تىلى قازاق تىلىغا ناھايىتى يېقىن. بۇ پاكىتنى تۈۋەندىكى مىساللاردىن ئېنىق چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ:

قازاق شېئىرلىرى تىلىدا	مەھمۇت قەشقىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوللانغان تىلدا	ئورخۇن، تالاس يېزىقىدا قوللىنىلغان تىلدا
كۈنبا تىسقا جارىلىقدا ازىشلىق	كۈنبا توققا يارلىقدا ئازدىق	كۈنبا تىسقىدا دارىلىقدا ازىغ

دىمەك، تارىختا قازاق خەلقى خەنزۇ خەلقى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتە ئىناق، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەتتە بولۇپلا قالماستىن، تۈركى تىل سېستىمىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەنمۇ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قۇيۇق ئالاقە ئورناتقان، بىرلىكتە مەدەنىيەت، ئەدىبىيات مىراسلىرىنى ياراتقان. بۇ پاكىتلار ئۇلارنىڭ ماكانلىرى تۇتاش، مال - چارۋىلىرى ئارىلاش مىللەتلەر ئەمگەنلىكىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن قازاق خەلقى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئىزىز - جىدەل، تالاش - تارتىش بولۇپ باققان ئەمەس.

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

ياكى خەلقنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ھەر قانداق مىللەت ياكى خەلقنىڭ بىر يەرگە توپلىشىپ، بىرلىككە كېلىپ، ھايات كەچۈرۈشتىن بۇرۇن، ئورتاق تىلى بولمايدۇ، خەلقنىڭ تىلى بولمىسا، ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمۇ بولمايدۇ. بۇ قەبىلە، ئائىلەلەر مىللەت ياكى خەلق بولۇپ شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى يوق ئىدى، دىگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ، ئەلۋەتتە. خەلقنىڭ يېزىقى بولمىغان زامانلاردىمۇ، ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى بارلىقى ھەممىگە مەلۇم. بەزى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى زاماندا يېزىقى بولمىغان، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يېزىقى بولمىسىمۇ مۇمكىن، بىراق ئۇلارنىڭ ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

باشقا خەلقلەر قانداق قانۇنىيەت بىلەن شەكىللەنگەن بولسا، قازاق خەلقىمۇ شۇ قانۇنىيەت بويىچە 8 - 9 - ئەسىرلەردە شەكىللىنىشكە باشلىغان، 14 - ئەسىردە، يەنى قازاق خەلقى ماكانلاشقان تېررىتورىيەلەرنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ شەكىللىنىشى ئاياقلاشقان.

قازاق دىگەن نام 8 - ئەسىردىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكى مەلۇم، يەنى شۇ زاماندا كۇنىستانتىن ۋە فىرداۋسىلەر ئارال دېڭىزى ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىدا قازاق ئىسمى مىلك خەلقنىڭ ياشىغانلىقىنى ئېنىقلىغان. 8 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 9 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان ئىسپان ئىسىملىرى ئىسپان ئىسمىنى ئېيتماي «مەن قاساق» دەيدۇ. ۋارابى بىلەن بىللە خەلقى ئەل مۇقتەدىرگە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بارغان خىزمەتچىلەرمۇ ئۆزلىرىنى «ساق» لاردىنمۇ دەپ ئاتىغان، ئۆزلىرىنى «ساق» دەپ ئاتاپ، ئۆزلىرىنىڭ باشقا تۈركى تىل سېستىمىسىدىكى خەلقلەردىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. «ساق» دىگەن سۆزنى گېرەك ئالىمى گېرودوت ③ (5 - ئەسىردە ياشىغان) تۇنجى قېتىم قەغەز يۈزىگە چۈشۈرگەن. شۇڭا قەدىمقى تارىخچىلار گېرودوتنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئېدىل دەرياسى قىرغاقلىرىدىن قارا دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە ياشىغان كۆچمەن قەبىلىنى - قاراينىڭ قەبىلىداشلىرىنى «گېرودوت ساقلىرى» دەپ ئاتاپ كەلگەن. بۇنىڭدىن قازاق دىگەن نامنىڭ قازاق تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ئەڭ قەدىمقى ساق ئائىلىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

دىمەك، قازاق مىللىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان، ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى بولغان، خېلى بۇرۇنلا دۇنياغا تونۇلغان مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر. قازاق خەلقىنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتى، جۈملىدىن كىلاسسىك ئېغىز ئەدەبىياتى. قەدىمقى زاماندىلا خېلى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

تەرەققىي قىلغان، ئۇلار قەدىمقى زاماندىلا ئۆز يېزىغىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدىن قازاق خەلقىنى تەشكىل قىلغان قانلىقلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى تونۇشتۇرۇلغان «قاڭلى پادىشاھىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى توپلىمى» دىگەن كىتاپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ئۇنىڭدا: «بۇ كىتاپ قاڭلى پادىشاھىنىڭ ئۆز ئوردىسىدا ساقلانغان» ④ دەپ يېزىلغان. بۇ دەۋر — 1 - 3 - ئەسىرلەر بولۇپ، ھەقىقەتەن قاڭلىقلارنىڭ تائىمىلىق ئىتتىپاقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى. 5 - 6 - ئەسىرلەردە ئۇيغۇن، قاڭلى تائىمىلىرى ماكانلاشقان تالاس دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغان ئورخۇن يېزىغى بىلەن يېزىلغان «تالاس ئابىدىلىرى» ۋە ارغىن تائىمىسى دىئالىكتى بىلەن يېزىلغان مانىخېي تېكىستلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى، ئورخۇن يېزىغى يېزىلغان تۈركەش تەنگىلىرى، شۇنىڭدەك، ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىكى بولۇپ ھىساپلانغان تۈرك قاغانى بىلگەن قاغان ۋە كۈلتېكىن (7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرى) ئابىدىلىرى ۋە تونىيۇقۇق ئابىدىلىرىغا يېزىلغان تېكىستلار قازاق ئەدەبىياتىدىكى باتۇرلار توغرىسىدىكى شېئىرلار، ئىشقى - مۇھەببەت شېئىرلىرى ۋە «سىڭسۇ» (مۇڭدۇشۇش، يوقلاش) بېيىتلىرىگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ ۋە ئۇلاردا قازاق خەلق داستانلىرىدىكى بەزى ئامىللار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، كۈلتېكىن ئابىدىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

ئاسمان ئورۇلۇپ يەرگە چۈشمەسە،
ئايغىننىڭ تىگىدىن يەر يېرىلمەسە،
سېنىڭ مەملىكىتىڭدىن كىمۇ قورقىدۇ.

بۇنىڭدا سېلىشتۇرۇش، ئوخشۇتۇش ماھارىتى ئارقىلىق، باتۇرلۇق ئىدىيىسى تەسۋىرلەنگەن. يەنە كۈلتېكىننىڭ ئىسمىگە بېغىشلانغان مۇنداق بىر پارچىمۇ بار:

پا قىرىغان كوزۇم سۇنغاندەك بولدى،
دانىشمەنلىك ئېقىل - پاراستىم ئاشقان دەك بولدى.

بۇ پارچىدا قازاق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «يوقلاش» نىڭ ئامىللىرى ئېنىق كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

يوقۇرىدىكىلەردىن قازاق خەلقىنىڭ يېزىغى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ خېلى قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، قازاق خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك

قازاق كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۆز يېزىقىنى ئۆزلىكىسىز ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشىغا ئۇلارنىڭ بىر مەزگىل شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىغا، بىر مەزگىل خىرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشى سەۋەپ بولدى، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇستۇنلىكىگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى دەۋرلەردىن قالغان بەزى مەدىنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە يازما ئابىدىلىرىنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭگىزخان تاجاۋۇزچىلىقى قىلغان مەزگىللەردە، بۇرۇن مەدىنىيەت مەركىزى بولغان شەھەرلەر خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتتى، قەدىمكى مەدىنىيەت مىراسلىرى ۋە كۆتۈپىغا نىلار كۆيدۈرۈلدى. مەسىلەن: 1219 - يىلى كۆزدە چىڭگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى سىر دەرياسى بويىدىكى **بوشىرا (ھاراپ)** شەھرىنى بېسىۋالغاندا، بۇ شەھەر قاتتىق ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، كىتاپ ۋە قەدىمىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپلىگى بويىچە دۇنيادا 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان كىتاپخانا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. شۇڭا زامانىمىزغا پەقەت كۆيدۈرۈلمەي قالغان ئابىدىلەر بىلەن باشقا ئەللەردە ساقلانغان مەدىنى مىراسلار، خەلقنىڭ ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقالغان نامىنى ئېپسوسلىرى ۋە ناخشىلىرىلا يېتىپ كېلىپتەن.

قازاق خەلقى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ مىللى مەدىنىيىتى ۋە مول ئەدىبىياتىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ مەدىنىيەت، ئەدىبىيات ۋە سەنئەت توھپىكارلىرىنى، كىلاسسىك يازغۇچى ۋە سەنئەتكارلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ يەردە «كىلاسسىك» دېگەن ئاتالغۇنى ئىزاھلاپ ئوتۇشكە توغرى كېلىدۇ. چۈنكى، كىلاسسىك شائىر، كىلاسسىك يازغۇچى، كىلاسسىك ئەسەر دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدە ھەر خىل ئۇقۇم ۋە ھەر خىل تونۇشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بەزىلەر 16 - ئەسىردىن ئاۋال ياشىغان شائىرلار، يازغۇچىلار، سەنئەتچىلەر كىلاسسىك شائىر، كىلاسسىك يازغۇچى، كىلاسسىك سەنئەتچى ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كىلاسسىك ئەسەر دېيىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بەزىلەر قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن شائىرلار، يازغۇچىلار ۋە سەنئەتچىلەرنى كىلاسسىك شائىر، كىلاسسىك يازغۇچى، كىلاسسىك سەنئەتچى، ئۇلار يازغان ئەسەرلەرنى كىلاسسىك ئەسەر، دەپ ھېسابلايدۇ.

بىزنىڭچە، كىلاسسىك شائىر، كىلاسسىك يازغۇچى دېگەندە، يازغان ئەسەرلىرى خەلقنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى بىر پۈتۈن تارىخىي ۋە ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن شائىر - يازغۇچىلار كۆزدە تۇتىلىدۇ، كىلاسسىك ئەسەر دېگەندە، ئۇزاققىچە يەنى نەچچە ئەسىرگىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقا تىمىغان، جامائەتچىلىك ئېتىراپ قىلغان ئەسەرلەر كۆزدە تۇتىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا ياكى 16 - ئەسىردىن ئاۋال ئۆتكەن شائىر، يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كىلاسسىك شائىر ۋە يازغۇچى بولۇشى، ئۇلارنىڭ

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى كىلاسسىك ئەسەر بولۇشى نىسبەتەن. كىلاسسىك شائىر، يازغۇچى بولۇش ۋە كىلاسسىك ئەسەر دەپ ئېتىراپ قىلىش ۋاقىت بىلەن چەكلەنمەسلىكى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، بۇنىڭدا بەزىلەرنىڭ تازا مۇكەممەل بولمىغان ۋە ئانچە توغرا بولمىغان كوز قاراشلىرى ئاساس قىلىنسا، 16 - ئەسىردىن كېيىن ياشىغان ساۋشۇبچى، ئۇ - جىڭزى، پوشكىن، ئولىستوي، بايرون، ئاباي، توقاي قاتارلىق شائىر، يازغۇچىلارنى كىلاسسىك شائىر، كىلاسسىك يازغۇچى دىگىلى بولماي قالىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كىلاسسىك ئەسەر دىگىلى بولماي قالىدۇ. دېمەك، 16 - ئەسىردىن بۇرۇنمۇ، كېيىنمۇ كىلاسسىك شائىر، يازغۇچىلار، كىلاسسىك ئەسەرلەر بولغان.

بۇ يەردە تۇركى تىل سېستىمىسىدىكى خەلقلەر ئارىسىدىن يېتىشكەن داڭلىق فەيلاسوف، كىلاسسىك ئەدەبىياتچى، پىسخولوگىيە ئالىمى، ئاسترونوم، مۇزىكانت، مۇتەپەككۇر - مۇھەممەت ئەبۇناسىر ئوغلى ئەل فارابىنى تىلغا ئېلىپ ئوتۇشكە ئەرزىيدۇ (توۋەندە فارابى دەپ ئاتىلىدۇ - ئاپتوردىن).

فارابى 870 - يىلى سىر دەرياسى بويىدىكى مەدەنىيەت مەركىزى ئوتتۇرا شەھرىدە (ئەرەپلەر بۇ شەھەرنى «فارابا» دەپ ئاتىغان) دۇنياغا كەلگەن. فاراب شۇ زامانلاردىكى دەستۇر بويىچە، ئالىمنىڭ بىلىم ئالغان ئورنى بولغانلىقتىن، كېيىنچە ئۇ بۇ ئادەمنىڭ تەخەللۇسى قاتارىدا قوللىنىلغان. ئۇنىڭ قول يازما خاتىرىلىرىدە «ئوتتۇرا شەھرىدە تۇغۇلدۇم، ئانىم قانلىق - قىچاق» دەپ يېزىلغانلىقى مەلۇم.

فارابى تۇغۇلغان شەھەر ئوتتۇرا ئەسەر سودىگەرلىرى تەرىپىدىن «فارابا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. «فارابا» دىگەن بۇ سۆز ئەرەبچە سۆزلەشكەن، سەلتەنەتلىك، باغلىق - گۈلزارلىق، مۇنچىلىق شەھەر، دىگەن كەڭ مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئەرەپلەر قىچاقلارنىڭ مۇشۇ شەھرىنى مال ئالماشتۇرۇش مەركىزى قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ بۇيۇملىرىنى مۇشۇ شەھەردە چۈڭگۈ، خارەزىم ۋە سامانىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى بىلەن ئالماشتۇرغان.

فارابى ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە خاتىرىلىرىدە ئۆز يۇرتى ئوتتۇرا «فارابا» دەپ تەسۋىرلىگەن. مەشھۇر «يىپەك يولى» بويىغا جايلاشقان بۇ شەھەر 10 - ئەسىردىن باشلاپ، پۈتكۈل شەرقتە «داڭلىق شەھەر» گە ئايلانغان.

فارابى 20 ياش ئويچورسىدە، ئىلىم - تەھسىل قىلىش ئۈچۈن، باغدات شەھرىگە بېرىپ ئەسەر تىلىنى ئۈگىنىدۇ ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا مۇھىم تېمىلار ئۈستىدە ماقالا يېزىشقا باشلايدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق لوگىكا ئالىمى ئەبۇ بەشىر مەتتا. بىننى يۈنۈستىن لوگىكا ئىلمىنى ئۈگىنىپ يازغان خاتىرىسى 70 جىلدگە يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ ئوقۇۋېتىپ شۇ ئەلنىڭ ئاتاقلىق گىرامماتىكا

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

مۇتەخەسسسى بىننى ساراجىلىغا لوگىكىدىن دەرس ئۆتكەن ھەمدە ئۇ ئارىستوتىلنىڭ « كىتا بۇلنە فىسس » (كىتاپ روھى) دىگەن ئەسىرىنى « يۈز قېتىم ئوقۇدۇم » دەپ يازغان. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر فارابى پىكىر قىلىش جەھەتتە ئۆز زامانداشلىرىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، كېلىچەكنى كۆرەلىگەن ۋە چۈشەنەلىگەن كىشى. ئۇ ئالدى بىلەن ئارىستوتىلغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ كىچىك پېيىل شاگىرتى بولغان. مەسىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ 160 نەچچە پارچە ئەسىرىنىڭ 30 نەچچە پارچىسىنى ئارىستوتىلنىڭ پەلسەپە قاراشلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئىلىمغا قوشقان تۆھپىسىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە بېغىشلىغان. دۇنيادىكى ئاتاقلىق ئالىملار ئىلگىرى - ئاخىر بولسۇپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇلۇغ ئالىم فارابىنىڭ ئارىستوتىلغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىمگە قوشقان تۆھپىسىنى، پەلسەپە قارىشىنى ۋە ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەمگىگىنى يۇقۇرى باھالاپ، ئۇنى « ئىككىنچى ئارىستوتىل » دەپ ھىساپلىغان. فارابى — يەنە داڭلىق شائىر بولۇپ، شۇ دەۋرلەردىكى تارىخشۇناسلار: « فارابى پەلسەپە سۇئاللىرىنىڭ كۆپىنچىسىگە شېئىر بىلەن جاۋاب بېرەتتى » دەپ يازىدۇ. فارابى فەيلاسوفى ۋە شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەرق پىسخولوگىيىسىنىڭ ئاساس سالغۇچىسىدۇر. ئۇ « جاننىڭ ئەھمىيىتى »، « جان ھەققىدە »، « جان ۋە قۇۋۋەت ھەققىدە »، « ئەقىل ۋە ئۇقۇم »، « چۇش كورۇش ھەققىدە »، « پاراسەتنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە »، « ئىلىمنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ھەققىدە »، « مەسىلىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى » قاتارلىق ئەسەرلىرىدە شۇ زامانلاردا ئەۋلىيا ھىساپلانغان پىلاتونغا قارشى بىر مۇنچە كۆز قاراشلىرىنى ئېلان قىلغان.

فارابى پىلاتوننىڭ « جان تەندىن بۇرۇن پەيدا بولىدۇ، جان ئەبدى ئۆلمەيدۇ » دىگەن چۈشەنچىسىنى خاتا چۈشەنچە دەپ قاراپ، « يۈرەك — ھاياتلىق تىرىگى، قان ئايلىنىش ۋە ھەركەت مەركىزى » دەپ يېزىپ، ئارىستوتىلنىڭ ماتىرىيالىستىك كۆز قارىشىنى ياقلايدۇ.

فارابى مۇزىكا ئىلمى ساھەسىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كۆپلىگەن نەزىرىيىۋى ۋە ئەمىلىي مەسىلىلەرنى يەشكەن. ئۇ « كىتابى مۇسقىيۇن كەبىر » (مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاپ) دىگەن 12 قېسىملىق چوڭ كىتاپ يازغان. ئۇنىڭ دەسلەپكى قېسىملىرى مۇزىكا تارىخى، مۇزىكىنىڭ ئەھمىيىتى، مۇزىكا نەزىرىيىسى، مۇزىكا پىراكتىكىسى، مۇزىكا ئەس-ۋاپلىرى، مۇزىكا چېلىش ماھارىتى، مۇزىكىنىڭ كومپوزىتسىيىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇزىكانتلىق ھەققىدىكى بۇ ئەمگەكلىرى شەرق ۋە غەربكە كەڭ تارقىلىپ، كۆپلىگەن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان (بۇ كىتاپ ھازىر ئىسپانىيىدىكى مادىرىت كىتابخانىسىدا).

سىنىڭ 602 - نومۇرلۇق دىلوسىدا ساقلانماقتا). ئۇ بالىلىق دەۋرىدىلا مۇزىكانت بولۇشنى كۈڭلىگە پۈككەن. ئۇ ئۆز تائىپىسىنى ئسۇنۇتما سلىق ئۇچۇن ئىككى تارىلىق بىر مۇزىكىغا "قىپچاغى" ⑤ دەپ نام بەرگەن.

فاراۋى شۇ چاغدىكى ئەرەپ مەدەنىيىتى ۋە ئەدىبىياتىنىڭ مەركىزى بولغان باغدات شەھرىگە بېرىپ ئوقۇش ئارقىلىق، ئەرەپ، پارىس، گىرىك، لاتىن تىللىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلىپ كامالەتكە يەتكەن ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئسوز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يېزىپ ئسوز ئەۋلاتلىرىغا 20 تومغا يېقىن كىتاپ، 200 پارچىدىن ئارتۇق قول يازما ئەسەرلىرىنى قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يېزىشىدىكى بىردىن - بىر سەۋەپ شۇكى، ئۇ ئەرەپ تىلىغا تولمۇ ماھىر ئىدى. شۇ چاغلاردا ئەرەپ تىلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، باشقا خەلق ئاپتونوملىرىنىڭ ئۆز تىلىدا ئەسەر يېزىشىغا چەك قويۇلغان ئىدى. شۇڭا فاراۋى ياشىغان دەۋردە ئسوتكەن ئالىملار، مەيلى ئسوزىنىڭ قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يېزىشقا مەجبۇر بولغان. ئەلۋەتتە، ئۇلۇق ئالىم فاراۋى قايسى بىر مىللەت خەلقىنىڭلا پەخىرى ئەمەس بەلكى ئۇ پۇتۇن ئىنسانىيەتنىڭ پەخىرىدۇر.

فاراۋىنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەپ تىلىدا يېزىلغانلىقتىن، ئاۋام قازاق خەلقى ئسۇنىڭ دىن كوپ خەۋەردار بولمىغان، لېكىن قەدىمقى زاماندا ياشىغان قازاق ئوھپىكارلىرى ئۇنى بىلگەن ۋە ئسۇنىڭ بىلىمىنى، ئسۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن مۇتەپپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ۋە ئسۇنىڭغا قايىل بولغان. مەسىلەن، 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشىغان، رۇس، ئەرەپ، پارىس، تۈرك تىللىرىنى قوللىنىپ، شەرق ۋە ياۋرۇپا بىلىملىرىنى ئالغان ئاتاغلىق شائىر ئسوزىنىڭ ياشانغان ەزگىلىدىكى بىر شېئىرىدا:

يېتىلەپ يەتمىش ئالتە، ئاتىش ھەيدەپ،
بېكىتىپ قول ئاياقنى، يېپسىز باغلاپ.
دۇنيانىڭ ھەممە يېرى گۇگۇملەشتى،
چاچىغان سۇزۇك سۇ ئىدىم تۇرغان قايناپ.
ئولتۇردۇڭ ئوتىمىڭنىڭ بەلگىسى يوق،
پالان كۇن بارىمەن دىمەي سائەت ساناپ.
قۇتىغان يولۋاس كەبى كوپ يۇلقۇندۇم،
فاراۋى ئوزەڭ كەچۇر، ئەپۇ ئەيىلەپ.
قەدىرىم يېقىنغىمۇ يېتىپ قالار،

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

ئۇگۇنەر كومىگەندىن كېيىن ئوبدان جايلاپ.
ئورنىغا مەن كەتكەندىن كېيىن ئىككىن ئەكسۇن،
قىزغا ئىچۇق دۇشمەنلىرىم چىشىن قايراپ.

دەپ يېزىپ، ئوزنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئومىرىگە پۇشايمان قىلىپ، فارابىدىن ئەپۇ سورايدۇ.
قازاق خەلقىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇلۇغ كىلاسسىك شائىرى — ئاباي قۇنانباي
ئوغللىدۇر. ئاباي ئۇلۇغ شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلۇغ فەيلاسوف ۋە ئۇلۇق
مەرىپەتپەرۋەردۇر.

ئاباي 1845 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1904 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇ ئوز ھاياتىدا
فېودالىزىمغا، زورلۇق - زومبۇلۇققا، ئېكىسپىلاتاتسىيىگە، بولۇپمۇ چاررۇسىيە پادىشاھىغا
نىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قەلەم ئارقىلىق كۈرەش قىلغان جەڭگىۋار شائىردۇر.
ئۇ مۇنداق دەپ يازغان:

يۇرىڭنىڭ توۋىگە چوڭقۇر بويلا،
مەن بىر جومباق ئادەممەن ئۇنى ئويلا.
ئەگرى - توقاي، چىغىر يوللۇق يەردە ئوستۇم،
مىڭى بىلەن بەك ئېلىشتىم - بۇنى ئويلا.

ئۇلۇغ شائىر ئاباي ئوزى ياشىغان ئەشۇ قاراڭغۇ زاماندا جومباق دەپ قارالغان
ئىدى. ئەمما، ئۇ، ئەمەلىيەتتە يېڭى زامان ئۇچۇن، يېڭى زامان مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى
ئۇچۇن ئاساس سالدى. ئۇ قازاق ئەدەبىياتىنىڭ بوز يېرىدىن يول ئاچقۇچى ئىدى.
ئۇ ئاخىرى قاراڭغۇ زاماندا قازاق دالىلىرىغا نۇر چاچقان مەشئەل بولدى.
قازاق خەلقىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتى ۋە يېڭى ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان، قازاق
كىلاسسىك پوئىزىيەسىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئاباي خەلقىنىڭ يۇرىڭىدە مەڭگۈ ساقلاندى،
ئۇنىڭ ئولمەس - ئوچمەس شېئىرلىرىنىڭ قۇدرىتى ئەنە شۇ يەردە.

ئاباي - يېڭى زامان قازاق ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان ۋە قازاق ئەدەبىياتىغا
كوپ يېڭىلىق كىرگۈزگەن داڭلىق شائىر، قازاق ئەدەبىياتىنىڭ ئوچمەس مەشئىلى، شۇن
داقلا خەلق ئاممىسى بىلەن بىللە ياشاپ، ئۇلار بىلەن پارلاق كىلەچەك يارىتىش يولىدا
كۈرەش قىلغان دانىشمەن شائىر. شۇنىڭ ئۇچۇن ئاباينىڭ ئېسىل ئەسەرلىرىگە ۋاقىت

چەك قويا لىمايدۇ. ئا باينىڭ تىلىمۇ، يۇرىگىمۇ خەلق بىلەن. بىز ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ 12 يېشىدىلا شېھر يېزىقىغا كىرىشكەن.

ئا باي قازاق خەلقىنىڭ مۇزىكىسىنى تولۇق بىلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرگەن ئاجايىپ تالانتلىق مۇزىكانت ئىدى. ئۇ ئەرەپ، پارس، رۇس تىللىرىنى ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىپ، 1880 - يىلىدىن باشلاپ كىرىلۇپ، لېرمونتوۋ ئەسەرلىرىنى قازاق تىلىغا تەرجىمە قىلدى. شەرق خەلقىنىڭ «شاھنامە»، «سەيلى - مەجنۇن»، «گور ئوغلى» غا ئوخشاش ئاتاقلىق داستانلىرى ئا باي ئارقىلىق قازاق سەھرالىرىغا تارقالدى. ئا باينىڭ ئىجادىيىتى، مەرىپەتپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى ۋېودال - بايلارغا، قەبىلىۋاز ئۆكتەملەرگە، خەلقنى بوزەك قىلغۇچىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا تىرىگى - چار پادىشاھىغا قارشى يۈزلەندى. شۇڭا ئا باي خەلق ياخشى چۈشىنىدىغان، بەكمۇ قەدىرلەيدىغان كىشى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئالدىغا ناھايىتى يىراق جايلاردىكى شائىرلار، مۇزىكانتلار، ئاقىنلار، ئالىملار، جامائەت ئەربابلىرى كېلىپ پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇردى، ئۇنىڭدىن ئۆلگە ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆگەندى، كېيىنچە ئۇنىڭ تالانتىنى باھالىغۇچىلارمۇ يىلىدىن - يىلىغا كۆپەيدى. ئۇلۇغ شائىر ئا باينىڭ شېئىرلىرى، داستانلىرى، 45 تۈرلۈك پەلسەپىۋىلىك ئەسەرلىرى سۆزلىرى، تەرجىمىلىرى ۋە ماقالى - تەمسىللىرى، قازاقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تارىخىي ئوچىرىكلىرى قازاق خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ يەكۈنىدۇر، ئۇنىڭ غايىۋى، بەدىئىي ماھارىتىنىڭ يارىتىلىشى ئۈستىدە توختالغاندا، شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ لۇشۇن، پوشكىنلەرگە ئوخشاش، كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئورتاق بولغان مىللىي شائىر ۋە خەلق شائىرى. ئۇ يېڭى پۈتۈنلەشنىڭ بۈيۈك مەقسىدى ۋە ۋەزىپىسى - خەلق خىزمەت قىلىش، كىشىلەرنى تەربىيەلەش، جەمئىيەتنى تەرەققى قىلدۇرۇش، خەلق ئاممىسىنى يېڭىلىققا يېتەكلەشتىن ئىبارەت دەپ چۈشەندى، شۇنداقلا ئۇ ئەمگەك قىلىش، ھۈنەر - بىلىم ئۆگەنىشلا خەلقنى، بولۇپمۇ ياش ئەۋلادلارنى ياخشى ھاياتقا ئىگە قىلالايدۇ، دەپ ھىساپلىدى. شەرق ئەدەبىيات سەھنىسىدىكى كىلاسسىك شائىر ۋە يازغۇچىلاردىن ناۋايى، نىزامى، فۇزۇلى ۋە ئەخمەت يەسەۋى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ دانالىغى، ئوتتۇرى پىكىرلىرى، ئىستىداتى كىلىق كوز قاراشلىرى بىلەن ئا باينى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ئا باي دەسلەپتە ئۇلارغا تەقلىت قىلىپ بەزى نەرسىلەرنى ئىجات قىلغان بولسا، ئوسۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، ناۋايى، نىزامى، تابارى، راجىغوزى، رەشىداددىن، بابۇرى ۋە ئوبۇلغازىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىجادىي ھالدا تەنقىدى قىلىپ قوبۇل قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ قازاق ئەدەبىياتىنى، مەدەنىيىتىنى ئەسلىدىكى كونا قېلىپىدىن چىقىرىپ، يۇقۇرى بالداققا كۆتەردى. ۋە تەنقىزىدە دانىشمەن شائىر ئا باينىڭ كامالەتكە يەتكەن ۋاقتى يېڭى زامان جۇڭگو قازاق ئەدەبىياتى

قازاق كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

ياتى بىخ سۇرۇشكە باشلىغان دەۋرگە توغرا كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالدى. ئوتكەندە ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر - بېيىتلىرى شۇ جايلاردىن تېپىلغان ئىدى، ھازىرمۇ شۇ جايلاردىن تېپىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، بىز ئوتكەن يىلى تولى ناھىيىسىدە ئەدىبىي مىراسلارنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش داۋامىدا، ئۇنىڭ بۇرۇن مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان بۇنداق بىر رۇبائىسىنى تاپتۇق:

قېرىلىقنىڭ كەينى ئەللىك، ئالدى سەكسەن،
ئۆلگەندىن كېيىن بولارسەن يەرگە يەكسەن.
قونايىنىڭ ئا بايدىن كوردۇق دەيسەن،
مەن كەتتىم ئەمدى ئورنۇمغا، ئېكسەن ئەكسەڭ.

بۇ رۇبائىنىڭ ئۆزىدىن ئۇ جۇمباق بولۇپ تونۇلغان ئەشۇ قاراڭغۇ زاماندا، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى كۇچلەر بىلەن ئومىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئېلىشقا ئىلغىنى كورۇشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرى خەلقنىڭ يۇرگىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇ جۇڭگو قازاق ئەدىبىياتىغا زور تەسىر كورسەتكەن. ھازىر خەلقىمىز ئىچىدە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن بەھرى ئالىمىغان، ئوزۇقلانمىغان شائىر ۋە يازغۇچىلار ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك. ئۇ ئىجات قىلغان ئاھاڭلار ھازىرمۇ ئەشۇ رايونلاردا يىڭراپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان ئەسەرلىرى بىز ئۇچۇن ناھايىتى قىممەتلىك بايلىق، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ياڭغۇز قازاق ئەدىبىياتىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، قىرغىز ئەدىبىياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كورسەتكەن.

18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قازاق خەلقى ئارىسىدىن ئەسەت نايمانباي ئوغلى، ئەرىمجان جانۇزاق ئوغلى، نوسۇپبەك خوجاشەيخ ئىسلام ئوغلى، كودەك مارالباي ئوغلى، ئاقىت، كۈتبەي، تولىۋ باي، كودەرى ئاقىن، ئاسلىقان قاتارلىق شائىرلار ۋە قوشاقچى - ئساقىنلار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر شائىر، ماھىر ناخشىچى، كوزگە كورۇنگەن كومپوزىتور ئەسەت نايمانباي ئوغلىنىڭ ئورنى يۇقۇرى ئىدى. ئۇ 1864 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1923 - يىلى غۇلجا ناھىيىسىدە ۋاپات بولدى.

ئەسەت - قازاق خەلقىنىڭ باي فولكلورىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شۇ زاماندىكى فېوداللىق جەمئىيەتنى شەپقەتسىز پاش قىلغان، قاتتىق سوككەن ئىدى. ئۇ، خەلقنىڭ مۇڭ - زارىنى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ ياڭراق ناخشا - كۈيلىرى بىلەن خەلقنىڭ كوڭلىنى ئوستۇردى ۋە ئۇلارغا تەسەللى بەردى. ئۇ ياڭراتقان ناخشا - كۈيلەر خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ بۇگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئەسەت يەنە فېودال ئاقسۆڭەكلەرنى، ئەسەكبەتچى باي - موللىلارنى سۆكۈمىدىغان، پاش قىلىدىغان، خەلقنى ئويغىتىدىغان نۇرغۇن شېئىرلارنى ۋە «سالما - سەمەن»، «ياغاچ ئات»، «فرانسۇز پادىشاھى»، «نۇسۇپقان»، «جانساپ»، «شەرىزات»، «كوركەمشە»، «قارغا باتىر» قاتارلىق داستانلارنى يېزىپ، قازاق ئەدىبىياتى غەزىنىسىگە مول مىراس قالدۇرۇپ كەتتى.

ئاقىنلار ئېيتىشىشى — قازاق خەلقى تارىخىدا قەدىمىقى زامانلاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاجايىپ ئەدىبىي ژانىر. شائىر ئەسەت بىلەن ئىرىسجاننىڭ ئېيتىشىشى بۇنىڭ ناھايىتى ياخشى نەمۇنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. دەرۋەقە، قازاق خەلقىنىڭ ئېيتىشىشى تارىخىدا ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە مەزمۇنىنىڭ ئوتتۇرىلىكى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ئېيتىشىشى — ئەسەت نايمانباي ئوغلى بىلەن ئىرىسجاننىڭ ئېيتىشىشىدۇر. ئېيتىشىشى داۋامىدا دەرھال بېيىت بىلەن جاۋاپ قايتۇرۇشنى بىلىش، ئوتتۇرىلىق مەنىلىك سوز، چوڭقۇر پىكىر، ئوبرازلىق بەدىئىي ماھارەت ئارقىلىق ئېيتىشچۇچىنى قايىل قىلىش، ئۆزىنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش، قارشى تەرەپنىڭ ناتوغرىلىقىنى تونۇتۇش، قارشى تەرەپنىڭ ئوسال تەرەپلىرىنى چۈشىنىۋېلىپ، مۇۋاپىق بېيىتلەر ئارقىلىق ئۇنى يېڭىش، بىر تەرەپتىن ئىجات قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئېيتىش — ئالاھىدە تالانتلىق ئاقىنلارغىلا خاس خۇسۇسىيەت. بۇ بىر ئالاھىدىلىكنى ئەسەت بىلەن ئىرىسجاننىڭ ئېيتىشىشىدىكى مۇنۇ بېيىتتىن كورۇۋالغىلى بولىدۇ:

ئىرىسجان (قىمز) ئوز بېيىتىنى مۇنداق دەپ باشلايدۇ:

ئاغرىقتىن بىر توگە ئولدى يىتىپ ئەجەل،

ئالتە پاتمان يۇكى بار، بەز بەنگە* سال

سۇڭىگى يەردىن، كوكتىن تېپىلمايدۇ،

بىلىدىڭمۇ، بۇ ئوزى قايدا ئولگەن مال؟

بۇ چاغدا ئەسەت (ئەر) دۇدۇقلىماستىن مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ:

*بەزبەن — تارازا، چىڭ

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

دومبۇرا - ساڭا ئەگەشكەن چېچەن ئىكەن،
ئىرىسجان سوزلەر سوزگە كەسكىن ئىكەن.
ئورۇقلاپ ئوتلىيالماي ئولگەن توگەڭ،
ئەقىل بىلەن ئاۋايلىسام - بىر يىل ئىكەن.

ئىرىسجان رازى بولۇپ مۇنداق دەيدۇ:

بېغىمغا بۇلبۇل بولغان ئەسەت ئاقىن،
كىم سوكەر ئوتتۇرا يۇزنىڭ قول - قاناتىن،
سوز كوچىسىنى قىدىرغان زىرەككەنسەن،
يېرىڭ يوق بىر مۇدرەپ تولغۇنىدىغان.

بۇ يەردە ئىرىسجان ئەسەتنىڭ زادىلا دۇدۇقلىمايدىغان ئاقىن ئىكەنلىكىگە قايىل بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇلبۇل ئىكەنلىكىنى، دانىشمەن ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا يۇزنىڭ ئەزىمەت ئاقىنى ئىكەنلىكىنى ماختايدۇ، ئۇنىڭ ئېقىللىقلىغىغا چىن كۆڭلىدىن سويىنىدۇ. دىمەك، ئەسەت بىلەن ئىرىسجاننىڭ ئىپتىتىشى ئالاھىدە بىر خىل ئىپتىتىش بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى توي - مەزىكىلەردە ئۇچرىشىپ قالغان قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئاددىلا ئىپتىتىشى بولماستىن، بەلكى ئىككى تەرەپنىڭ قاشقىدەك تونۇلغان ئاقىنلىرىنىڭ، ھەقىقىي ماھارەت كورسەتتىش بەيگىسىگە چۈشكەن ئەزىمەتلىرىنىڭ نەمۇنىسى ۋە ئۇلگىسىدۇر. ئەسەت بىلەن ئىرىسجاننىڭ ئەپتىتىشىغا زەڭ قويۇپ قارىساق، ئۇنىڭ قەبىلىچىلىك، پۇرتۇزلىق، ئاۋۇل - ئايماق پەرەستلىك قىلىدىغان ئىپتىتىشى بولماستىن، بەلكى ھەقىقىي چېچەنلىك - چىۋەرلىك بىلەن تولغان، خەلقىنى سويىدىغان، خەلقىنى شاتلىققا چومۇلدۇرىدىغان ئىپتىتىشى ئىكەنلىكىنى، بىر - بىرىنى مەنىسىز قۇرۇق سوزلەر بىلەن مازاق قىلىدىغان ئىپتىتىشى بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ غېمىنى يەيدىغان توي - پىكىرلەر ئارقىلىق ئوز ھېسسىياتلىرىنى ئىزھار قىلىپ، بىر - بىرىنى قايىل قىلىدىغان ئىپتىتىشى ئىكەنلىكىنى كورسۇلالايمىز.

ئەسەت ئوزى ياشىغان ئەشۇ قاراڭغۇ زاماندا، ئوزىنىڭ شائىرلىق ۋە كومپوزىتورلۇق جەھەتتىكى ماھىرىلىغىنى كورسەتتىپ، كەڭ قازاق يايلاقلىرىنى بېيىت ۋە شېئىر بىلەن تولدۇرغان، كەڭ قازاق يايلاقلىرىنى ئوزىنىڭ ناخشا - كۇيلىرى بىلەن زىل - زىلىگە

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بىرەر نەسەبى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان ئىدى ، شۇڭا ، ئۇ بىر خىل ئارمان بىلەن ئالەمدىن ئوتۇپ كەتتى . ئۇ ھايات ۋاقتىدا مۇنداق دىگەن ئىدى :

ئوتۇپتۇ ئەسەت ، بىر جان پۇشمان بىلەن ،
قاراڭغۇ - زۇلمەت تۇننى ئەن - ئەن * بىلەن بۇرۇپ ،
جاراڭلاپ ئۇنلۇك ياڭراپ چىققان ئەنلەر
قالالارمۇ ئەۋلادىمغا مىراس بولۇپ .

ۋا دەرىخا ، ئەشۇ ئىكەن ئولۇم دىگەن ،
كوزۇڭگە كۇنى - بۇرۇن كورۇنمىگەن .
ئابايدەك ئارقىسىدا سوز قالدۇرۇپ ،
كەتەلسە ياخشىكەنغۇ ئولۇم دىگەن .

دۇنيادا مەندەك شورلى ئاقىن بارمۇ ،
مەتبۇ ئاتتا بىر سوزمۇ كورۇنمىگەن ؟

ئوتتۇش زاماندا قاراڭغۇ زۇلمەتنى ناخشا - كۇيلىرى بىلەن پاش قىلغان شائىر ، كومپوزىتور ئەسەتنىڭ ھېچقانداق ئارزۇسى ، جۇملىدىن ئوزىنىڭ ئەسەرلىرىنى مەتبۇ ئاتتا ئېلان قىلىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان ئىدى .

ئازاتلىقتىن كېيىن ، يەنى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئېشىقا ئېشىپ ، رېئاللىققا ئايلاندى . جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ، ئۇنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيەتكە دادىل قەدەم تاشلىغان ئەۋلاتلىرى ئۇنىڭ ناخشا - كۇيلىرىنى كەڭ يايلاقلاردا ياڭراتتى ، ھازىر ئۇنىڭ مەڭگۇ ئۆلمەس ئەسەرلىرى توپلىنىپ نەشىر قىلىنىپ ، گېزىت - ژورناللارغا بېسىلىپ ، كەڭ تارقالماقتا . ئۇ ، جۇڭگو قازاق ئەدىبىياتى تارىخىدا شانلىق ئورۇن تۇتقۇسى .

ئەرىمجان جاننۇزاق ئوغلى ، 1882 - يىلى تۇغۇلۇپ ، 1946 - يىلى ۋاپات بولغان يەنە بىر قازاق شائىرىدۇر . ئەرىمجاننىڭ دادىسى جاننۇزاق ماھىر ئاقىن - قوشاقچى ئىدى . « بەختىيارنىڭ قىرىق پۇتىغى » ناملىق مەشھۇر داستاننىڭ كوپ قىسمىنى ئۇ ئۆزى ئوقۇپ چىققان . « جاننۇزاق بىر كۇن بېيىت ئېيتىمىسا ، ئاغزى قىيىسىپ كېتىدۇ » دىگەن

* ئەنلە - ناخشا .

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

سوزنىڭ تەدەبىلىگە ئايلىنىشى - ئۇنىڭ تالانتلىق ئىناقىن ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر. «دادا كورگەن ئوق ئوزىدۇ، ئانا كورگەن نون پىچىدۇ» دىگەندەك، ئۇ ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بالىلىق چىقىدىن تارتىپ قولىغا دومبۇرا ئېلىپ ناخشا ئېيتىشقا باشلايدۇ، بولۇپمۇ، باتۇرلار قوشىغى بىلەن ئاشىقلار داستانىنى يادلاشقا كىرىشىدۇ، بۇگۇن يادلىغان داستانلىرىنى ئەرتىمىلا ئاھاڭغا سېلىپ، جاراڭلىتىپ ئېيتىدۇ. قازاقلار ئىچىدە قىز ياتلىق قىلىش، كېلىن كۆچۈرۈش مەرىكىلىرىدە، بەيگە ۋە بەزمىلەردە ئۇ بولىمسا، ئۇ دومبۇرا چېلىپ ناخشا ئېيتىمسا ياكى ئۇ باتۇرلۇق داستانى ۋە ئىشقى - مۇھەببەت داستانلىرىنى ياڭراتمىسا، شۇ توي مەرىكىسىنىڭ، شۇ بەيگە ۋە بەزمىنىڭ پەيزى بولمايدۇ، ئۇ ناخشا - كۇيىگە ئامراق كەڭ جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا، قازاق خەلقىنىڭ باي ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا تارقىتىش يولىدا ئوبدان ئەمگەك سىڭدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇ «قوزى كورپەش - بايان سۇلۇ»، «قىزجىبەك»، «ئايجان - چولپان» غا ئوخشاش ئىشقى - مۇھەببەت داستانلىرى بىلەن «قابانباي باتۇر»، «بۇگەنباي باتۇر» قاتارلىق قەدىمكى داستانلىرىنى دومبۇرىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىپ، تارباغاتاي ۋادىسىغا تارقاتقان. ئۇنىڭدىن باشقا، «مىڭ بىر كىچە» گە ئوخشاش ۋەقەلىكى بىر - بىرىگە باغلىنىپ كەتكەن «بەختىيارنىڭ قىرىق پۇتىغى» دىگەن ئەسەرنى تولۇق يادلىۋېلىپ، زامانىمىزغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۇنىڭ قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا قوشقان چوڭ تۆھپىسىدۇر.

«بەختىيارنىڭ قىرىق پۇتىغى» دىگەن بۇ ئەسەر ۋەقەلىكى ناھايىتى قىزىق ۋە مۇرەككەپ ئەسەر بولۇپ، ئۇنى ئوقىغاندا نۇرغۇن ئاجايىپ قايغۇ - ھەسرەتلىك ۋەقەلەرگە دۇچ كېلىمىز. بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى مۇنداق: بەختىيار ئۆزىدە ھېچقانداق ئەيىپ يوقلىغىنى ئىسپاتلاپ، خان ئالدىدا 40 كۈن ھىكايە ئېيتىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ھىكايىلىرىدا خان ئوردىسىدىكى ياۋۇزلۇقلارنى، جەبرى - زۇلۇمنى ۋە توھمەتخورلۇق قىلىش، مەنەسپ تالىشىش قاتارلىق رەزىللىكلەرنى پاش قىلىدۇ. ھەق بىلەن ناھەقنى، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىكنى سېلىشتۇرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا سۇڭسۇق قەستچىلەرنىڭ پاش قىلىنىپ جازالانغانلىغى، بەختىيار ئازات بولۇپ، ئۆزىنىڭ مۇرات - مەقسىدىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

«بەختىيارنىڭ قىرىق پۇتىغى» دىگەن ئەسەرنىڭ قانداق ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش، تەتقىق قىلىش - بىر ئىلمىي مەسىلە. بىزنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزچە، ئۇ «پادىشا ئازادە بەخت»،

« بەختىيار ۋە خۇدايدات » ، « ئاق بەزەرگەن » ، « داستارقان » ، « شاكىم - شاكرات » ،
« سەۋرچان پادىشا » ، « سەۋرىسىز پادىشا » ، « ئابدۇسەمەت » ، « ئالتۇن بېلىق » ،
« نوئىمان - نەئىم » ، « تاجىك بالىسى » ، « قاسىم جۇمارت » ، « كوركەمشە » ،
« جامىساپ » ، « زىيادا شاھ مۇرات » ، « مارغۇزار » ، « ئەر شەھىزات » ، « سامۇرىق » ،
« مەلىكە چىركىن » ، « ياغاچ ئات » ، « ئەبۇ شاھما » ، « ئىلان پادىشاسى شاھ مارانىنىڭ
12 ھىكايىسى » ، « مۇڭلۇق - زارلىق » ، « ئىبرەن غايىسى » ، « نۇر غازارسى » ،
« مەڭگۈ ئىناق ئەزىزى - زارپ » ، « ئوراز موللا » ، « جاھانشا » ، « شەمسىيە » قاتارلىق
ھىكايە ، داستانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدىدىكى . ئۇ پەقەت يۇقۇرىدا ئىپتىلىغان ھىكايە ۋە
داستانلارنىلا ئۆز ئىچىگە ئالامدۇ ياكى باشقا داستان ، ھىكايىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالامدۇ
دىگەن بۇ مەسىلىنى كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقاتتا ئېنىقلاپ كورۇشكە تېگىشلىك دەپ قارايمىز .
ئەرىمجان ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن تالانتلىق ئاقىن - شائىر ، قوشاقچى ، داستانچى-
لارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئېسىدە ساقلاپ ، ئۇلارنىڭ تالانتىنى ئەۋلاتلارغا تونۇشتۇردى . ئۇنىڭ
بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدە توھپىسىنى ئۇنىڭ توۋەندىكى مۇنۇ بىر كوپىلىت شېئىرىدىن

كورۇۋېلىشقا بولىدۇ :

ئېيتىشىشنىڭ بىر جان سارا سوز بېشى ئىدى ،
ئىرىمجان ، ئاقىن ئەسەت ئەجداتى ئىدى .
ئۇچ يۈزگە داڭدار بولغان ئۇ سا بىر باي ،
قازاقلارنىڭ ئېيتار سوزىنىڭ غەزىنىسى ئىدى .

سا بىر باي — ئاتاقلىق تارىخچى ئاقتايلاقنىڭ بالىسى بولۇپ ، ئۇ ئۇلۇغ شائىر
ئا باي ئۇستاز تۇتقان مەشھۇر شائىر ، مۇتەپپەككۈر ئىدى . سا بىر باينىڭ مۇتەپپەككۈر
ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭ مۇنۇ بېيتلىرىدىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ :

مۇھىم ئىشنى كوپ بىلەن يەشكىن ،
چىڭىشلەرنى ئەپ بىلەن يەشكىن .
بەك چىڭىتساڭ - ئۇزۇلىدۇ ،
بۇگۈن قويۇپ ئەرتىسى يەشكىن .
سوزىنى ئاڭلا كەلگەنلەرنىڭ ،
نام - دېرەكسىز ئۆلگەنلەرنىڭ .

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

قازىلىقتىن ئادا شىما ،
كەينىدىن ئەگىشىپ بەرگەنلەرنىڭ *
نەپسىگە ئەگىشىپ ئازغاننىڭ ،
بىر مەزگىل چېپىپ - ئۇچقاننىڭ ،
سوز ئاڭلىماس پاڭلارنىڭ ،
قۇرۇق - گەۋدە جانلارنىڭ ،
پايانى يوق ئەسەمنىڭ ،
چۆلۈۋۇرى يوق چېچەننىڭ ،
تالىپىنى كورگەنمەن .

مۇتەپپەككۇر سا بىر باينىڭ بۇ شېئىرى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇن ، چوڭقۇر ئوي -
پىكىرگە ئىگە بىر شېئىردۇر .

نوسۇپبەكخوجا شەيخ ئىسلاممۇ ئوز ئەۋلاتلىرىغا ئۆلمەس مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن
شائىرلارنىڭ بىرىدۇر . ئۇ 1857 - يىلى تۇغۇلۇپ ، 1937 - يىلى تېكەس ناھىيىسىدە
ۋاپات بولغان . ئۇ بالىلىق ۋاقتىدا مەدرىستە ئوقۇپ كۈنچە بىلىم ئالغان . كېيىنچە بۇخارا
مەدرىسلىرىدە ئوقۇغان . بۇ مەدرىسلىرىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغان .
ئۇ شەرق خەلقىلىرىنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۈگىنىشكە ئىنتىلىپ ، ئۇنى تەتقىق قىلغان ،
شەرقنىڭ مەشھۇر شائىرى ، يازغۇچىلىرى - پىردەۋىسى ، نىزامى ، ناۋايى ، خامى ، فۇزۇلى ، ھاپىز
شىرازى ، سەئىدى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان . كىلاسسىك شائىر ئابايدىن
تەلىم ئالغان . ئەرەپ ئەللىرىدە ۋە تۈركىيىدە خېلى ئۇزۇن تۇرغان . ئۇ مەشھۇر شائىر ۋە
قوشاقچى بىر جانسال بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچرىشىپ ، بېيىتچىلىكىنى ئۈگەنگەن . پۈتۈن
ۋۇجۇدى بىلەن بىلىم ئېلىشقا ئىنتىلىپ ، يەنە ئەرەپ ، رۇس ، پارىس ، چاغاتاي تىللىرىنى
تېرىشىپ ئۈگەنگەن ، « قىز جىبەك » ، « ئەر نازار بەكەت » ، « شىرنىياز » ، « قارىغىنىڭ
زارى » قاتارلىق ئېسىل داستانلارنى يېزىپ چىققان . ئۇنىڭ يەنە « مۇك - زار » ، « مىڭ
بىر كېچە ھىكايىسى » ، « تۇتىنىڭ توقسان چۈچىكى » ، « يۈسۈپ - زىلەيخا » قاتارلىق
داستانلارنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرىنى يېزىپ چىققانلىغى مەلۇم .

نوسۇپبەكخوجا شەيخ ئىسلام بۇ ئېسىل ئەسەرلەرنى ساقلاپ قېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت
بېرىپ ، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىغىچە « قىز جىبەك » (1894 - يىلى) ، « ئايماق - چولپان »

* بۇ يەردە « پارا بەرگەن » دىگەن مەنىدە .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

(1896 - يىل) ، « بىر جان بىلەن سارانداڭ ئېيتىشى » (1898 - يىل) ، « ئالپا - مىش » (1899 - يىل) قاتارلىق داستان - ھىكايىلارنى پېتىر بۇرگ ، قازان ، ئۇفا ، ئوردى بۇرگ ، تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھەرلىرىدە ئايرىم - ئايرىم كىتاپچە قىلىپ باستۇرغان ھەمدە شەرقنىڭ « سال - سال » ، « زەرقۇم » ، « يۇسۇپ - زىلەيخا » ، « مۇڭ - زار » ، « شاكىم - شاكىرات » قاتارلىق قىسسىلىرىنى ، « مىڭ بىر كېچە » ھىكايىلىرىنى ، « تۇتىنىڭ قوقسان چۈچىڭى » ، « كەر بالا چولىدە » ، « دەرىخا قىز » قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ، مەتبەدە باستۇرغان . ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرى ئىلى ، ئالتاي ، تار - باغاتاي قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالغان . ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان شېئىرلارنى يازغان .

مەسىلەن : ئۇ ئۆزىنىڭ بىر پارچە شېئىرىدا ھاياتلىقنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا :

كارغا كەلمەس كومۇشتىن ،
ياخشىلاپ سوققان مىس ئارتۇق .
ھورمەتسىز ئۆتكەن ئومۇردىن ،
ئۇيىقىدا كورگەن چۇش ئارتۇق .
چوقچايتىپ تىككەن ئاق ئويدىن ،
ياراملىق قارا ئوي ئارتۇق .

دەسە ، « يەتمىش بەش » دىگەن يەنە بىر پارچە شېئىرىدا :

بىراۋ بىلىپ ، بىراۋلار بىلىمەي يۇرەر ،
بىلىملىكنى يۇرت كوزگە ئىلماي يۇرەر .
بىلىملىكنىڭ بارچىسى ئويىدە يېتىپ ،
باش قوشۇلغان كېڭەشكە كىرمەي يۇرەر .
بىلىمسىزنىڭ بارچىسى ئەل قورقىتىپ ،
ئەل بېشىنى ئەيتاۋۇر ئازدۇرۇپ يۇرەر .

دەپ ، بىلىملىكلەرگە ئىجتىمائىي ھاياتقا ئارىلىشىپ يۇرۇشنى نەسىھەت قىلىدۇ .

بۇ يەردە ئۆزلىگىدىن ئۇگىنىپ مەشھۇر ئاقىن بولۇپ يېتىشكەن كودەك ماسارالساينىمۇ تىلغا ئېلىپ ئوتۇش زورۇر .

قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

كودەك مارالباي 1888 - يىلى تۇغۇلغان ، 1939 - يىلى تېكەس ۋە موڭغۇلكۇرە ئارىلىغىدىكى « مەس » دىگەن يەردە ۋاپات بولغان . كودەك - ئائىلە تۇرمۇشىنىڭ قىيىنلىقى تۈپەيلىدىن ، مەكتەپتە ئوقىيالمىغان . ئۇ پەقەت ئۆزى تىرىشىپ خەت ساۋادىنى چىقارغان . كودەكنىڭ ئوز دادىسى بايشقانمۇ ، چوڭ دادىسى مارالبايۇ خىپى مەشھۇر خەلىق ئاقىنى ئىدى . ئاتىسىنىڭ ھۇنرى كودەككە تەسىر قىلغان . قازاق فولكلورىنىڭ كەڭ تارقالغان تۈرلىرىدىن بىرى بولغان « ئېيتىشىش » ژانىرى كودەككە دادىسىدىن مەراس قالغان ، ئۇ بالىلىق ۋاقتىدىن باشلاپلا ، ئېيتىشىشقا كىرىشكەن . ئۇنىڭ :

ئون ئىككىدىن ئون ئۇچكە قەدەم باستىم ،
ئېتىمنى ئوزەم توقۇپ يېتەكلىدىم .
توي بولغان قىزىقچىلىق يەرگە بېرىپ ،
بىپىتچىلىككە شۇ ۋاقتىدىن كىرىشىپ كەتتىم .

دىگەن بۇ شېئىردىن ئۇنىڭ بىپىتچىلىككە ئون نەچچە يېشىدىن باشلاپ قىزىققانلىغىنى ، ئۇنىڭ ئوسۇپ يېتىلگەن تۇپرىقى خەلقنىڭ « ئېيتىشىش » سەنئىتى ئىكەنلىكىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ . كودەك - پەقەت ئېيتىشىش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان ئاقىن بولۇپ قالماستىن ، بەلكى بىرمۇنچە شېئىرلارنىمۇ يازغان . ئۇنىڭ « قايسىغا بارغاندا » دىگەن داستانى ، « قالايى قوشىق » ، « تۇرغىن ئەلنى ئارىلاش » ، « كەڭ تېكەس » ، « ساسان ئاۋۇلىغا بارغاندا » دىگەن شېئىر - بېيتلىرى ئۇزاقتىن بۇيان ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا ئېيتىلىپ ۋە ئوقۇلۇپ كەلمەكتە .

قاراڭغۇ جەمىيەتتە كودەك مارالبايىنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ، مەتبە يۈزىنى كورەلمىگەن مەراسىمىنىڭ ئېغىزىدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ خەلىق بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەنلىكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئولمەس شېئىرلار ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ خەلىق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان نامايەندە ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ .

تارىختا ئوتكەن قازاق ئاقىن - قوشاقچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئەمگەكچى خەلىق بولۇپ ، تولەۋباي يۈجەك - ئەنە شۇنداق ئاقىنلارنىڭ بىرىدۇر .

تولەۋباي پادىچى تايىغىنى كوتۈرۈپ يۈرۈپ ئاقىنلىق قىلغان .
1848 - يىلى ئالتاي ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ ، 1921 . يىلى 73 يېشىدا دۇنيادىن ئۆتكەن .

تولەۋباي ياشىغان دەۋر - فېئوداللىق تۈزۈم ئالتاي دالىلىرىدىكى خەلقنى ئېغىر زۇلۇمغا

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

گىرىپتار قىلغان دەۋر ئىدى. ئېغىر ئالۋان - سېلىق، تۇرمۇش ئېغىرچىلىغى، ئاچ - يالىڭاچلىق، زورلۇق - زومبۇلۇق تولىۋېلىنى بېت - شېپىر ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇ ئۆز شېپىرلىرى بىلەن دالا زومبۇلۇقىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ. ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئوتلۇق تىلى بىلەن سۆكۈدۇ، مەمى بەيسى* ئۇنىڭ يالغۇز ئېتىنى تارتىۋالغاندا، ئۇ ئۇنى قوشاققا قوشۇپ:

مەن سېنى ماختىمايمەن قورۇلمىسام،
كورگىنىم يوق بىر تىيىن پايدا زارلىمىسام.
ئۇچ يۇزنىڭ ھەممىسىگە پاش قىلاتتىم،
پەقەت يالغۇز تۇققۇنۇمنى ئويلىمىسام.

ئىككى ئامبال، توت بەيسى بىلەن يەتتى،
بۇلارنىڭ يەيدىغىنى قويىنىڭ ئېتى.
نامراتتىن يالغۇز ئاتنى - قويىنى ئېلىپ،
ئېچىلدى ئەل غەزىۋى - ئەلنىڭ بېتى.

قەدىمىم قىسقىرايدۇ، ئۇزۇن بولماي،
تۈگىشەر بولدۇم خۇدا جاننى ئالماي.
بىيەمنىڭ بىرسىنى تۇتۇۋاپسەن،
مەن كەلدىم قەدىم پۇكۇپ چىدىيالماي!

دەپ، ئاچكوز زالىملارنى شەپقەتسىز ھالدا سۆكۈدۇ، پاش قىلىدۇ. لېكىن تولەۋ باينىڭ بېت - قوشاقلىرى تېخى تولۇق توپلانغىنى يوق. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا «دومبۇرا»، «دوربا» ناملىق راۋان داستانلارنى، «ئاقت ئاۋۇلغا بارغاندا» دىگەن مەزمۇنغا باي بېيىتىلەرنى ئىجات قىلغان. ئۇنىڭ بىر مۇنچە ئېيتىش بېيىتلىرى خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ساقلنىپ كەلمەكتە.

ئاقت - 1867 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان، تولراق دىنىي مەزمۇندىكى شەرىئەت بېيىتلىرى بىلەن خەلق ئىچىگە تونۇلغان ئاقىندۇر. دەرۋەقە، قازاق خەلقىنىڭ ئۆتمۈش زامانىدا ئوتكەن ئاقىن - قوشاقچىلىرىنىڭ

* بەيسى - مىڭ بېشى

قازاق كىلاسسىك ئەدىبىياتى توغرىسىدا

ئىجادىيەتتە پائىز ئارخا ئىلىق ، قەبىلىچىلىك ئىدىيىلىرى ۋە دىنىي كوز قاراشلار خېلى كۈچلۈك . ئۇنىڭ ئۇنداق بولۇشىدا مەلۇم ئىبىكىتىپ سەۋەپلەر بار ، مەسىلەن ئىپتىتايلىق : قازاق خەلقى ئەسىرلەر بويى چەكسىز تاغ - داللىلاردا كۆچۈپ يۈرگەن بولغاچقا ، ئۇلار ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى ھەر قاچان - مەيلى ياز ، مەيلى قىش بولسۇن - تەبەت بىلەن چەمبەرچەس باغلىغان ، تەبىئى ھادىسىلەرگە ئىشىنىش - يېلىنىش ئارقىلىق چارۋا - مالنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاپ قالغىلى ، ئولسۇم - يېتىمدىن ساقلىنىپ قالغىلى بولىدۇ ، دەپ ھىساپلىغان . ئۇلار يېڭى تۇغۇلغان ئايىنى «ياخشىلىق» دەپ بىلگەن . كونا زاماندىلا شۇنداق بولۇپ قالماستىن ، ھازىرقى كۈندىمۇ ئۇلاردا «يېڭى ئاي قۇتلىق بولسۇن ، كونا ئاي ئەستىن چىقسۇن» دەپ پاتىپە ئوقۇپ ، چارۋا مالنىڭ ئامانلىغىنى تىلەيدىغان دىنىي ئادەتلەر بار . ئەنە شۇنداق دىنىي ئادەت ۋە دىنىي چۈشەنچىلەر بۇرۇنقى زاماندا ئۆتكەن ئاقىنلار بىلەن قوشا قىچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ ، ئاقىننىڭ ئەسەرلىرى دەل ئەنە شۇنداق ئەسەرلەردۇر . بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ قازاق خەلقى پۈتۈنچىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى چوڭ بولمىسىمۇ ، لېكىن قازاق خەلقىنىڭ ھەر بىر دەۋردىكى ئىلاھقا ۋە ھەر خىل دىنلارغا ئىپتىقات قىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، سەل قاراشقا بولمايدىغان پايدىلىق ماتىرىياللاردۇر .

(داۋامى بار)

« ماركسىزىمنىڭ يېڭى راۋاجى »

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ماركسى ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىغىنى

خاتىرىلەش ئەلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ تەييارلىق

گۇرۇپپىسى تۇزگەن

بۇ كىتاپقا شىنجاڭ ھەرمىلىت ھەرساھە كىشىلىرىنىڭ ماركسى ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىغىنى خاتىرىلەش يۈزىدىن يازغان ماقالىلىرىدىن 15 پارچىسى (خەنزۇچە خەت ھىساۋىدا 200 مىڭ خەت ئەتراپىدا) كىرگۈزۈلدى ، بۇ كىتاپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنماقچى ، پات ئارىدىلا نەشرىدىن چىقىدۇ . سېتىۋېلىشنى خالىغۇچى يولداشلارنىڭ ئالدىن تىزىمغا ئالدۇرۇپ قويۇشىنى قارشى ئالمىمىز . ئالدىن تېزىملاش ئورنى : شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

تەھرىر بولۇمى

شىنجاڭنىڭ مىللى ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما

تەتقىقات توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

لىيۇ يىياڭ

يېقىندا پروفېسسور جى شىيەنلىن «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىدا ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ ، ① خەنزۇ يېزىغىدىكى «ئۇلۇغ بۇددا نوملىرى» (《大藏经》) بىلەن شىنجاڭدىكى تۇخار تىل - يېزىغىدىكى ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن «ياغا چىچىنىڭ ھىكايىسى» نى قىسقىچە سېلىشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ تۇخار يېزىغىدىكى نۇسخىسىنىڭ سانىدىكى سېلىشتۇرۇش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىغىنى بايان قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىپ . بۇ يەردە ئىلھام بېرىش خاراكتىرىگە ئىگە بولۇپ ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . بۇ ماقالىدا تېخىمۇ كۆپ مىسال - ئىسپاتلار ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ مىللى ئەدەبىياتى بىلەن سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا ئىزدىنىپ كۆرمەكچىمەن .

(1)

خەلقارا سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى تەشەببۇسچىسى ، گېرمانىيەنىڭ كىلاسسىك يازغۇچىسى گېتى : «شەرق بىلەن غەربنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ» دېگەن ئىدى . بۇ سۆز ھەرقايسى ئەللەر ئەدەبىياتىدا ئىزدىنىشكە بولىدىغان ئورگانىك مۇناسىۋەتنى ئېچىپ بەردى . شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت سېستىمىسىنى «ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ» غا ئىلغىدا مۇقەررەر ھالدا مەلۇم ۋاستە رول ئوينىغان . بۇ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت سېستىمىلىرى ئۇچراشقان جايلاردا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇلار ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ بىر - بىرىگە ئوتۇشى ۋە بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ ، ياكى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ يەنە بىر خىل مەدەنىيەتكە بولغان كۈچلۈك تەسىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ .

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

ئۇلار بىر مىللەت ، بىر جاي ياكى بىرنەچچە مىللەت بىلەن ياشىغان تارىخىي مەدەنىيەت بەلۋىغى بولۇشمۇ مۇمكىن . مەملىكىتىمىزدىكى شىنجاڭ دەل مۇشۇنداق رايون . شىنجاڭدا 13 مىللەت بار ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى « چېگرا ئاتىغا مىللەت » لەر بولۇپ ، ئۇلار بىرلا ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان دولەت ۋە رايونلارغا تارقالمىغان . تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ، دائىم تومتاق ھالدا « تۈرك قەبىلىلىرى » دەپ ئاتالغان ، ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا ئاسىيادىن يېقىن شەرققىچە بولغان جايلاردا تۈركى قەبىلىلەردىكى خەلقلەر غايەت زور تارىخىي رول ئوينىغان . شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى ئۇستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات كەلگۈسىدە توۋەندىكى ئارقا كورۇنۇشكە ئاساسلىنىپ قانات يايدۇرۇلدى :

بىرىنچى ، ئۇزاق دۇنيا تارىخىدا شىنجاڭ كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان ، ۋە تىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ۋە قەدىمقى يۇنان مەدەنىيىتى ، ھىندى مەدەنىيىتى ، ئەرەپ مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت 4 قەدىمقى زامان مەدەنىيىتى قوشۇلىدىغان جايغا جايلاشقان . ئەڭ بۇرۇنقى خىرىستىيان دىنى ، بۇددا دىنى ، كېيىنكى ئىسلام دىنى ، ئىسلىگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ جايغا تارقالغان . كاسان ② شەھرىدە ساقلىنىپ كەلگەن بىر بىنا بۇ جاينىڭ ئېتنوگرافىيىلىك جۇغراپىيە ئالاھىدىلىكىنى مەركەزلىك ۋە تېپىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . بۇ بىنانىڭ شىمال تەرەپتىكى تېمىغا جۇڭگو پادىشاھىنىڭ رەسمى ، شەرق تەرەپتىكى تېمىغا ھىندىستانلىق بىراخمان بىلەن تۈرك خاقانىنىڭ رەسمى ، غەرب تەرەپتىكى تېمىغا پىرسىيە پادىشاھى بىلەن رىم پادىشاھىنىڭ رەسمى سىزىلغان ③ .

ئىككىنچى ، جۇڭگو ، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى بىر نەچچە دولەتنىڭ تارىخىدا ئوخشىشىپ كېتىدىغان جايلار بار ، يەنى ئۈچ رايوننىڭ ھەممىسىدە قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىلەر قۇرۇلغان ، بۇ كەڭ جۇغراپىيىلىك دائىرە ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن . ھەر بىر رايوندا قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق تەرەققىيات دەۋرى بولغان . ئىدىيە تارىخى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخىدا « مەشھۇر ئەسەرلەر » مەيدانغا كېلىپ ، ئۇلار كېيىنكى ئەۋلاتلار تەرىپىدىن ھەممىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان كىلاسسىك ئەسەر ۋە ئورنىك قىلىشقا تېگىشلىك نەمۇنە دەپ ماختالغان . شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى ئۈز جايىدا پەيدا بولۇپ ، ئۈز جايىدا يېتىلىش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل « نەمۇنە » لەرنىڭ تاۋلىشىنى ئۈز بېشىدىن كەچۈرگەن .

ئۈچىنچى ، ئەدەبىيات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن

قارىغاندا ، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدىبىياتىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈرك ، موڭغۇل ، تۇڭگوس تىل سېستىمىسى ، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سېستىمىسى ، ھىندى - ياۋروپا تىل سېستىمىسى ، ئەرەپ - يەھۇدى تىل سېستىمىسى قاتارلىق تۆت چوڭ تىل سېستىمىسىغا تەۋە بولغان نۇرغۇن تىل ئائىلىلىرىگە ئايرىش مۇمكىن . شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدىبىياتى پەيدا بولۇش ۋە تارقىلىشى ئىزىچۇر يېزىقى ، تۈرك يېزىقى ، سانسىرت يېزىقى ، مانى يېزىقى ، تۇخار يېزىقى ، رىم يېزىقى ، سوغدى يېزىقى ، پارس يېزىقى ، ئەرەپ يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە ۋاستە قىلغان . بىرمۇنچە مىللەتلەر لىرىنىڭ مۇنەۋۋەر كىلاسسىك يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى باشقا مىللەت ۋە باشقا تىل سېستىمىسىغا مەنسۇپ بولغان تىل - يېزىقلارنى پۇختا بىلىگەن ، شۇنىڭ بىلەن ئەدىبىياتتا بىۋاستە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش ۋە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋاستىلىرى ۋە يوللىرىنى بەرپا قىلغان . ئەڭ ئاخىرىدا يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە ئۆتكەن خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى چاڭ چيەننىڭ مەلىكىتىمىزنىڭ چاڭئەن شەھىرىدىن بېۋاستە غەربىي ياۋروپادىكى رىمغا بارىدىغان « يىپەك يولى » نى ئاچقانلىغىغا ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ . بۇرۇن كىشىلەر ئۆزىنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى ئۇنىڭ ئىسپاتىدىكى قىممىتىگە قاراتقان . ئەمەلىيەتتە ، « يىپەك يولى » زور قوش نەتىجىگە ئىگە ئىدى . بۇ ھەقتە چەتئەللىك ئالىملار مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن : « ئۇلار تۈركىستاننىڭ ئارغىما قىلىرىنى ۋە ئۇزۇمگە ئوخشاش يېڭى ئوسۇملۇقلىرىنى جۇڭگوغا ئېلىپ كەتتى ، ھەمدە غەربنىڭ قىسمەتلىك قاش تېشى بىلەن كۆپلەپ تەمىنلەش توغرىسىدىكى خەۋىرىنى ئېلىپ كەتتى . ئۇلار يەنە كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان ھىندىستان ، پىرسىيە چۆچەكلىرىنىمۇ ئېلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن . كىشىنى ئەسەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى ، بۇنداق ھۆكۈملەردە بىر تەرەپلىملىكتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ ، ئەمەلىيەتتە قارشى تەرەپتىن ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىگە ئىگە بولۇش ، تەبىئىكى ، مەنتىقىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ .

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان گۈزەل - چىرايلىق ئارقا كۆرۈنۈش تۈپەيلىدىن ، شىنجاڭ - سېلىش شۇرما ئەدىبىيات تەتقىقاتىدا تېخى ئېچىلمىغان كەڭ بىر پارچە « بوز يەر » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە . دەل مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار غەرب ئالىملىرىنى سېلىشتۇرما ئەدىبىيات تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى شەرققە يۆتكەيلى دەپ مۇراجىگەت قىلىشقا ئۇندىگەن بولۇشى مۇمكىن . شىنجاڭدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما ئەدىبىيات تەتقىقاتى سېلىشتۇرما ئەدىبىيات تەتقىقاتىغا كىشىنى خوشال قىلىدىغان ھىسسىيات ۋە خام ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بەردى . ئوخشاش بولمىغان ئىلىم ئىپتىخاملىرى قەدىرلەپ ئىسپاتلىغان « ئوخشاشلىق »

(anlogy) ۋە « سېلىشتۇرما » (contrast) لار قىلچە سىرتتا قالماي ، مۇشۇ يەردە يېڭى ئىلگىرىلاشكە ئىپادىلەنگەن . بۇلارغا قارىغاندا ، تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغىنى شۇكى ، « جۇڭگونىڭ ئىلىم ئېقىمى » مۇشۇ يېڭى ئاساسنىڭ ياردىمى ئارقىلىق مۇكەممەل ھالدا قۇرۇلۇشى ھەمدە بۇ ئارقىلىق سېستىمىلىق ۋە مۇكەممەل بولغان جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخى ۋە جۇڭگو — چەتئەل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى تارىخى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلۈشى مۇمكىن .

(2)

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى تارىختا ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ بىر مۇنچە تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇنداق تەسىر شەكىل چەتئەللىككە قارىغاندا ، مەزمۇن جەھەتتە كۆپرەك ئىپادىلەندۈرۈلگەن . ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى بىر مۇنچە مەشھۇر شەكىللەر ، ۋەزىنلەر ، تەسۋىرلەر ، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى ۋە ئۇسلۇبلارنىڭ ھەممىسى پارسىلاردىن كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، شۇنداق دەپ قاراشقا ھەقلىقمىزكى ، پارس — ئەرەپ ئەدەبىياتىنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق ، شىنجاڭنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى سىرتنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ قەدىمقى ئىبىراي ئەدەبىياتى ۋە يەھۇدىلار ئەدەبىياتىغا سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ . دۇنخۇاڭدا يەر ئاستىدىن چىققان 8 — ئەسىردىكى ئىبىراي يېزىقىدا يېزىلغان پۈتۈكلەرنىڭ پارچىلىرى شىنجاڭدا يەھۇدىلەرنىڭ ئىزى بارلىغىنى ئىسپاتلىدى ⑥ . شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىمۇ ئىبىرايلار ، يەھۇدى مىللىتىنىڭ قەدىمقى راۋايەتلىرىنىڭ تەسىرى بار . 13 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا مەشھۇر ئۇيغۇر يازغۇچى نەسىردىن رابغۇزى يازغان 72 بايلىق پىروزا شەكلىدىكى ھىكايىلار توپلىمىدا ، 9 « قىسسە سۇل ئەنەبىيا » دا « تەۋرات » نىڭ تەسىرى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدىغان راۋايەتلەر ۋە ھىكايىلار بار . مەسىلەن ، بۇنىڭ ئىچىدىكى مەسەل بىلەن تولغان « قىيامەت خاتىرىلىرى » دىگەن ھىكايىدا ، ساچقان نوھ ئەلەيھۇسالامنىڭ كېمىسىنى تېشىۋېتىپ ، دۇنيانى قىيامەتكە يۈزلەندۈرۈپ قويغانلىغى تېپىمىغا قىلىنغان .

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى يەنە ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئىدىقۇت ئەدەبىياتى — بۇنىڭ گەۋدىلىك مىسالدۇر . بۇنداق تەسىر نەتىجىسىدە ، ئۇ ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر نەچچە مىللەتتىكى مەدەنىيىتىگە ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشكى ۋاسىتىسىغا ئايلانغان .

يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىسالىغا تىلەك ئەدەبىياتىنىڭ رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىمۇ پاكىت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەتبىقلىنىپ كېلىۋاتقان ياۋروپاچە ئىپتىخار شېئىر — «بالادا» (ballada) مانا مۇشۇ يول بىلەن تارقىلىپ كىرگەن. ⑦

بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغىنىمىز ئۆتكەندە ئۇزاقچە سەل قارىلىپ كەلگەن مۇنداق ئىككى مەسىلىدىن، يەنى شىنجاڭنىڭ كۆپ مىسالىغا تىلەك ئەدەبىياتى بىلەن غەرب ئەدەبىياتىنى سېلىشتۇرغىلى بولامدۇ - قانداق؟، ئۇنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى توھپىسى ۋە تەسىرى قانداق؟ دېگەن ئىككى مەسىلىدىن ئىبارەت.

بىز، گەپنى شېكىسپىردىن باشلايمىز. ئۆتكەندە مەملىكەت ئىچىدىكى ئالىملار خەنزۇ كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرى ياكى دىراممىلىرىدىكى مۇھەببەت تىراگىدىيىسىنى مىسال قىلىپ، «رومىئو بىلەن جولىئتا» ئۇستىدە «تەكشى سېلىشتۇرما تەتقىقات» ئېلىپ بارغان. ئەمەلىيەتتە «جۇڭگونىڭ رۇمىئو بىلەن جولىئتا» دېگەن ئوخشىتىش ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك كىلاسسىك يازغۇچىلىرى كۆپ قېتىم يازغان «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھات - شىرىن» دېگەن ئىككى ئەسەر ئۇستىدە ئىشلىتىلگەن بولسا تېخىمۇ جايىدا بولغان بولاتتى. بۇ ئىككى ئەسەر شېكىسپىرنىڭ ئەسىرى بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان بىر مۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە: ئالدىنقىسى، شېكىسپىر دىراممىسىنىڭ ئاساسىي سېۋىۋىتىلىرىنى ھازىرلىغان. كېيىنكىسى، شېكىسپىر دىراممىسىدە تىراگىدىيىلىك ئاخىرلىشىشى نامايان قىلغان. بۇلارنى تامامەن «پاراللېل تەتقىقات» بىلەن «تەسىر تەتقىقاتى» نى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا چوڭقۇر سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ، بەلكى بۇنداق تەتقىقاتنىڭ ئۈنۈمى كۆپ تەرەپلىملىك بولۇشى مۇمكىن.

شېكىسپىر تەتقىقاتىدا، كىشىلەر ئادەتتە ئۇ 1554 - يىلى يازغان «رومىئو بىلەن جولىئتا» دىراممىسىنى ئىتالىيە خەلق راۋايىتى ۋە - ئەنگىلىيە شائىرى ئىبابى. بورگ 1562 - يىلى ئەشۇ راۋايەتكە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يازغان ئىپتىخار داستانى ئاساس قىلىپ، يازغان دەپ قارايدۇ. ئىپتىخارلارغا قارىغاندا، ئىتالىيىدىكى پان رونا شەھرىدە رومىئو بىلەن جولىئتا ئىككى ئائىلىسىنىڭ كونا ئولتۇراق جايى - ئىككى قەلئە ھازىرمۇ بار ئىكەن. «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» 7 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يېقىن شەرقتىكى كەڭ رايونلاردا تارقالغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا غىمۇ تارقالغان ⑧. 10 - ئەسىردىن باشلاپ يازما ئەدەبىيات بولۇپ شەكىللەنگەن. كۆپىنچە ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى يازغۇچىلار ئىجات قىلغان «خەمسە» (Homsə) گە ئوخشاش،

تاكى 19 - ئەسىردە «ئەرەپ شېرىپىتىنىڭ پادىشاسى» دەپ ئاتالغان ئەخمەدى شاھىدى «لەيلىنىڭ مەجنۇنى» يەنى «لەيلى - مەجنۇن» دىگەن مەشھۇر ئوپېرانى يېزىپ چىققانغا قەدەر، بۇ ئەسەر ئەرەپ تۇسىنى ئالغان «رومىئو ۋە جوليتتا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. 9 - 10 - ئەسىرلەردە ئىسلام ئىسپانىيىسى ۋە سىلىزىيە ئاراللىرىدىكى ئەرەپلەر كەلكۈن سۇدەك ياۋروپاغا ئېقىپ كىرگەن چاغدا، ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنى ۋە ئەدەبىيات ماتىرىياللىرى (راۋايەت، ھىكايە ۋە رەسمىي تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋەقە قاتارلىقلار) نى ئېلىپ كىرمىگەن دەپ ئېيتىش قىيىن.

«13 - ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا گۈللىنىشكە باشلىغان تەمسىللەر، تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋەقەلەر ۋە پەندى - نەسەت چۈچەكلىرى قاتارلىقلار ھىندىستان ۋە پىرسىيىدىن كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەرەپ ئەسەرلىرى بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىشى. ئىسپانىيىنىڭ «قاراقچى» ناملىق ھىكايىسى ئەرەپ تىلى - يېزىقىدا يېزىلغان «مەگمە» بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىشى. «فرانسۇز ياغۇچىسى لەۋىن دەنمۇ ئەرەپ تەمسىلى «كەلىلە ۋە دەمىنە» نىڭ ئۆز ئەسىرىنىڭ ماتىرىيالى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قىلغان، ⑨. شېكىسىپىرنىڭ ئەسىرىنىڭ ئىچىدە ئەرەپ راۋايەتلىرى ياكى ئەرەپ تارىخىدىن ماتىرىيال ئېلىپ يېزىلغانلىرى ئاز ئەمەس. مىلادىنىڭ 1550 - 1600 - يىللىرى ئېنگىلىز تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدىن تاق سۆز ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىش نىسبىتى 14 پىرسەنتكە يەتكەن، شۇڭا، شېكىسىپىر دىراممىلىرىدىكى سەھنە سۆزلىرىدە ئېنگىلىز ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان ئەەرەپچە سۆزلەرنىڭ كورۇلۇپ تۇرۇشى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس ⑩. ئەگەر بىز يەنە شېكىسىپىرنىڭ ئۆزىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىغا بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، «رومىئو - جوليتتا» بىلەن «پەرھات - شىرىن» ۋە «لەيلى - مەجنۇن» ھىكايىلىرىنىڭ ئەسلى شەكلى مەنبەداش، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەرەپلەرنىڭ بەدىئىي قەبىلىسىنىڭ قەدىمىي راۋايەتلىرىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، دىگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھەقلىقىمىز.

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدىكى بەزى ئەسەرلەر بىلەن شېكىسىپىر ئەسەرلىرىدىكى سېۋىت جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى جايلار يالغۇز يۇقۇرىدا ئېيتىلغان بىر مىسال بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. «سەرگەرداننىڭ ھىكايىسى» دىگەن قازاق خەلقىنىڭ ئېپىك داستانىنىڭ بىر مۇھىم ۋەقەلىكى مۇنداق: سەرگەردان دەريادىن ئۆتمەكچى بولۇپتۇ. كېمىچى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ قويۇش ھەققى ئۇچۇن ئۇنىڭ بەدىئىدىن بىر پارچە گۆش شېلىپ ئېلىۋالماقچى بولۇپتۇ. سەرگەردان بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپتۇ، لېكىن دەريادىن ئۆتۈۋېلىپلا قېچىپ كېتىپتۇ. كېمىچى ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپتۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىككىلىپلەن ئەۋلىيا

مۇساۋرەتنىڭ ھوكۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلىپتۇ. ئەۋلىيا ھوكۇم قىلىپ: « كېسپچى، مېنىڭ يېنىمغا كېلىپ مېنىڭ ھوكىمىنىڭ ئەتراپلىق بولغان - بولمىغانلىغىنى ئاڭلاپ باققىن: ئۇنىڭ پۇتىدىن ئالقا ئىچىلىك گۇشىنى كېسىپ ئالغىن. بۇنىڭ بىلەن كېمەڭنىڭ كىرا ھەققى ساڭا تولۇق قايتۇرۇلسۇن. بىراق سەن بىر قېتىملا كېسىسەن، ئازراق ئارتۇق ياكى ئازراق كەم كەسسەڭ بولمايدۇ، ئوشۇق كېسىپ قويساڭ ئوزەڭنىڭ گۇشى بىلەن تولەپ بېرىسەن، ئاز كېسىپ قويساڭ ئوزەڭنىڭ گۇشى بىلەن تولۇقلايسەن» دەپتۇ. بىز بۇ سىيۇزىتىدىن شېكىسپىرنىڭ « ۋېنتسىيە سودىگىرى » دىگەن مەشھۇر دىراممىسىدىكى ئاندىيۇ، شالۇك ۋە بىۋاسىيادىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي شەخسنىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆرگەندەك بولىمىز. بۇنداق « ئوخشاشلىق » شېكىسپىرشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇچۇن يېڭى ئىلھام بېرەلمەيدۇ - يوق؟

ساپ « پاراللېل تەتقىقات » نۇقتىسىدىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى بىلەن غەرب ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرغىلى بولىدىغان نەرسىلەر تېخىمۇ كۆپ. قازاق خەلق ئەپسانىلىرىدا؛ ئاللا - ئائالانىڭ تاغ ئارقىلىق يەر زىمىنىنى كالىنىڭ مۇڭگۈزىگە بېكىتىپ قويغانلىقى ئۇچۇن، كالا بېشىنى لىڭشىتىپ ئوزىنىڭ بېشىغا قونىۋالغان چىۋىنى قورغان چاغدا ياكى يەر - زىمىنىنى ئۇ مۇڭگۈزىدىن بۇ مۇڭگۈزىگە يۆتكىگەن چاغدا، يەر تەۋرەش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى كولىمبىيە خەلق ئەپسانىلىرىدا بولسا، قۇياش مۇتەككىملى بۇچىكا دېۋە (chibčacoum) چىچىمىكا كومنى جازالاپ، يەر شارىنى ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئارتىپ قويغان ئۇ ھېرىپ كېتىپ يەر - زىمىنىنى ئۇ مۇرىسىدىن بۇ مۇرىسىگە يۆتكىگەن چاغدا، ئاندىس تېغى بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكىدا يەر تەۋرەيدۇ، (11) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. يەنە مەسىلەن، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئورۇپ - ئادەت ناخشا - قوشا قلىرىنى (توي ناخشىلىرى، مەرىسىلىرى ۋە خوشلىشىش ناخشىلىرى) نى تامامەن ياۋرۇپادىكى تەرەققى قىلغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ، « ئارىلىقى ئەڭ يىراق بولغان، پەرقى ئەڭ چوڭ بولغان مىللەتلەرنىڭمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغان ناخشا - قوشا قلىرى، راۋايەتلىرى ۋە ئورۇپ - ئادەتلىرى بارلىقى سېزىلدى ..... بىز دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ توي - نىكا ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ناخشا - قوشا قلىرى ۋە ئورۇپ - ئادەتلىرىدىن كۆرگەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ يېقىن جايلىرىدىن يىراق جايلارغا تارقالغانلىغىنى ئىسپاتلىمىسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر پاكىتنى، ناھايىتى مۇھىم بىر پاكىتنى، يەنى دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ چوڭ جەھەتلەردە ئوخشىشىپ كېتىدىغان، كىچىك جەھەتلەردە پەرقلىق بولغان بىر باسقۇچنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، » (12)

دۇنيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتى ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى تۇپەيلىدىن، ئىتالىيە ئەدەبىياتىنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلدى. شۇنى بىلىش كېرەككى، شۇ دەۋردە شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدىمۇ بىر ئىلغار ئىندىيىۋى ئېقىم مەيدانغا كېلىپ، ئۇ، فېودالىزمغا قارشى تۇرۇش بايرىغىنى كۆتىرىپ، غەربىي ياۋروپانىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىغا ھەمئەنئەنەس بولدى. 14 - ئەسىردىن باشلانغان ئۇيغۇر چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدە چوڭ شائىر ئەلبىشىر ناۋايى ۋە كىلىلىگىدە، رابغوزى، لۇتپى، خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم يۇلتۇزلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق باشقىلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە دىندىكى زاھىتلىق دادىل، ئاشكارا تەنقىت قىلىندى. ئىنسانلارنى ئازات قىلىش مۇراجىئەت قىلىندى، زاھىتلىق، تەزكى دۇنيالىق پەلسەپىسى مەسخىرە قىلىندى. مۇھەببەت ۋە كىشىلەر ئارىسىدىكى بەختلىك تۇرمۇش قىزغىن، سەمىمى ئارزۇ قىلىندى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ مۇددىئاسىغا قاتتىق مۇخالىپ كېلەتتى، لېكىن، بۇلار پىتىراك، پۇگاچىمۇ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ روھى بىلەن بىردەك ئىدى.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشقان تۆھپىسىنى تولۇق ۋە توغرا بايان قىلىپ ئۆتۈش ئانچە ئاسان ئەمەس. بۇنىڭ سەۋىيىسى شۇكى، بىر تەرەپتىن، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار، كۆچۈپ يۈرۈشلەر، دىننىڭ ئالماشتىرىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشلار تۇپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي بايلىقلىرى كۆپلەپ يوقۇلۇپ كەتكەن، ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ۋە بۇزۇپ تاشلانغان. يەنە بىر تەرەپتىن شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، قەدىمقى زامان ئەدەبىياتىدىكى بىرمۇنچە جەۋھەرلەر سىغىمچانلىغى ئىستاتىستىكىسى بولغان ئەرەپ مەدەنىيىتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن تارىختىكى ماتىرىياللار كۆمۈپ تاشلانغان، بېچە تىلەنگەن ۋە ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلگەن، شۇڭا، بۇگۈنكى كۈندە ئۇنى پەرقلەندۈرۈش خېلى قىيىن. لېكىن يەنىلا بەزى ئىسومۇچىلار كۆرۈنۈشى ۋە چومۇلە ئىزلىرىنى بويلاپ، ئانچە - مۇنچە پايدىسى بولغان ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ.

قازاقلارنىڭ خېلى كۆپ ساندىكى خەلق داستانلىرى «تۇتاشتۇرۇلۇش» خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە ۋە ئون نەچچە پارچە داستانى بىر - بىرىگە تىزىملىنىپ تۇرۇلسا، ئاساسلىق پېرسوناژلار مۇقىم بولغان، سىمبولىكلىرى بىر - بىرىگە باغلىنىدىغان «چاتما داستان» ھاسىل بولىدۇ. قازاقلارنىڭ بۇنداق داستانلىرى نەچچە ئون پارچىغا يېتىدۇ.

بەختىيار « داستانى 14 داستاندىن تەركىپ تاپقان . ئۇنىڭدا غەيۋەتكە ئىشەنگەن پادشا -
 نىڭ بەختىيارنى ئولتۇرما كىچى بولغانلىقى ، بەختىيار ھەر كۈنى پادشاغا بىر ھىكايە سوزلەپ
 بەرگەنلىكى ، ئۇدا 14 كۈن سوزلەپ بەرگەنلىكى ، نەتىجىدە ھەقىقىي ئەھۋالنىڭ ئايدىڭلاشقا نىلغى ،
 بەختىيارنىڭ ئەسلىدە پادشا نىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان بالانىڭكىلىكى ، غەيۋەت قىلغان 15 ۋەزىر
 نىڭ جازاغا ئۇچرىغانلىقى بايان قىلىنغان . « تۇتىنا مە » داستانىمۇ 14 داستاندىن تەركىپ تاپقان
 بولۇپ ، ئۇنىڭدا گۇمانخور ئەر سىرتقا سودىگەرچىلىك قىلىشقا چىقىپ كېتىدىغان چاغدا
 ئاتۇنىنى خوتۇنىغا ئۇدا 40 كۈن ھىكايە سوزلەپ بېرىشكە بۇيرۇپ ، بۇنىڭ بىلەن خوتۇن -
 نىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالما كىچى بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ . « قىرىق ۋەزىر »
 80 تەمسىل - شېئىردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ ، ئۇنىڭدا 40 ۋەزىرنىڭ نوۋەت بىلەن
 پادشاغا ھىكايە سوزلەپ بېرىپ ، توھمەتكە ئۇچرىغان شاھزادىنىڭ جازا مۇددىتىنى ئارقىغا
 سوزما كىچى بولغانلىقى ، شاھزادىگە توھمەت قىلغان مەلىكىنىڭ ئۇدا 40 پارچە ئەكسىچە
 ھىكايە سوزلەپ ، شاھزادىغا ئولۇم جازاسىنى بېرىشىنى تىزىلەتكەنلىكى بايان قىلىنىغان .
 بۇنداق شەكىل ئوتكەندە ئادەت جەھەتتە « مىڭ بىر كىچە » نىڭ تەسىرى دەپ قارىغان .
 ئەمىلىيەتتە بۇنداق قاراشلار مەسلىھەتلىشىپ كورۇشكە ئەرزىيدۇ . « مىڭ بىر كىچە » نىڭ
 بىكىتىلگەن ۋاقتى خېلى كېيىن (14 - ئەسىر) بولۇپ ، بۇ خىل شەكىل بۇرۇنلا شىنجاڭ -
 دىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدىبىياتىدا جانلىنىپ كەتكەن ، بەلكى شىنجاڭ -
 نىڭ تارىخى ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ كۆچمەن مىللەتلەر ئارىسىدا مۇقىم ئولتۇر -
 راقلاشقان مىللەتلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ تەرەققى قىلغان . ئۇنىڭ بايان قىلىنىش ئالاھىدى -
 لىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇنى خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى شەكلىنى ئالغان دەپ ھىساپلاش
 قەدىمكى تۈركى كۆچمەن قەبىلە بىلەن « يىپەك يولى » دىكى بىر نەچچە تۈركى قەبىلە
 سودىگەرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگە تېخىمۇ باپ كېلىدۇ ، ئەرەپ ئىسپېرىيىسى مەركىزىنىڭ
 ئەيشى - ئىشەنلىك - شەھۋانلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىگە باپ كەلمەيدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا ،
 پىسخولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكتىن قارىغاندا ، يازغۇچىلار ياكى تەھرىرلەر ئەسەرلەرنىڭ شەكلى
 مەسلىسى ھەققىدە باش قاتۇرغاندا ، ھامان ئۆزلىرى ئالدىن كورەلەيدىغان دائىرە ئىچىدە
 كېتاپچا نلار يېڭى نەرسە ئىكەن دەپ ھىس قىلىدىغان پىكىرلەردىن پايدىلىنىدۇ ، ھەرگىز
 ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەپ كىتاپچا نلىرى كورۇپ ئادەتلىنىپ كەتكەن نەرسىلەرنى ئىشلەتمەيدۇ .
 ئۇنداق بولسا ، بۇ خىل تەسىر ، قۇرۇلمىسىدا نۇرغۇن چاتما ئالاھىدىلىك سا قىلىنىپ
 كەلگەن ھىندىستان كىلاسسىك ئەدىبىياتىدىن كەلگەنمۇ قانداق ؟ « تۇتىنا مە » دىگەن
 ئەسەردىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئازراق تەسىرى باردەك تۇرىدۇ . لىكىن بۇ بىر نۇقتىنى كىشىنى
 قايىل قىلىدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاش ئۇچۇن ، ئالدى بىلەن نۇرغۇن مول بۇددا

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

نوم ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا نەمەدۇ ۋچۇن چا تما قۇرۇلمىنىڭ ئىستىياسىن ئاز ئۇچرايدىغا نىلغىنى، قازاق خەلق ئەدەبىياتى بىلەن ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن شەكىل جەھەتتىكى مۇنداق «ئوخشاشلىق» نىڭ پاراللېل ھالدا پەيدا بولغان ياكى ئۇنداق بولمىغانلىغىنى كىشىنى قايىل قىلىدىغان دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ ئوتۇش لازىم. بىز شۇنداق دەپ قارايمىزكى، قەدىمقى زاماندىكى شەرقنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى پارس، ھىندى، ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى بىر نەچچە مەملىكەتنىڭ ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلۇق ئالغىنىغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى بىر نەچچە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلۇق ئالغان. ئۇنىڭغا نەسىردىن ئەپەندى لەتپىلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ دۇنياۋى خاراكتىرلىك خەلق لەتپىسىنى ئىسپات قىلىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، تولۇقلاش ۋە تارقىتىشقا نۇرغۇن مىللەتلەر قاتناشقان، ئۇنى قايسى بىر دولەت ياكى مىللەتنىڭ دەپ ئېيتىش ناھايىتى قىيىن. تۈركىيە ئالىملىرى نەسىردىن ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ لەتپىلىرىنىڭ خاراكتىرىنى مەنبەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەپسىلى دەلىل - ئىسپاتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ ھەرگىز دۇنيانىڭ باشقا رايون ۋە مەملىكەتلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ توھپىسىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئەسەرلەرنىڭ چوڭا لەتپىسىنى مەنبە قىلغان ئەپەندى لەتپىلىرى 18 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئاندىن توپلىنىپ كىتاپ قىلىنغان، بۇگۈنكى كۈنگىچە ئۇنىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسى يوق، ئەپەندى ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، ئۇنىڭ يېڭى نۇسخىسىدىكى لەتپىلەر ئەسلىدىكى نۇسخىسىدىكى لەتپىلەردىن تېخىمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۈركىيە ئالىمى ۋىلىدا ئىز بۇداق «ئاساسلىق ئەنئەنىۋى كۈلكىلىك گەپلەر» دەپ ئاتىغان 97 لەتپە ئىچىدىكى بەزى لەتپىلەر مەملىكىتىمىزدىكى شىنجاڭدا تارقىلىپ يۈرگەن لەتپىلەرگە ئاساسلى جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ بەزىلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا، ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن (14). ئەمەلىيەتتە، كەڭ مەنىدىكى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئاچقۇچ - ئەپەندى دىگەن كىشى ئوتتۇرىدا - يوق ياكى ئۇ قايسى دولەتنىڭ ئادىمى دىگەن مەسىلىدە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ دۇنيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئومۇمىي خاراكتىر ئالغان بىر ھادىسىنى، يەنى بىرمۇنچە مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، يۇمۇر - لۇق شەخسلەرنىڭ تىپى بارلىغىنى، يەنى ئەسەرلەرنىڭ چوڭا، ئىسپاتلىمىلىكلەرنىڭ زورۇ، زاڭزۇلارنىڭ ئا كۈدىگى، موڭغۇللارنىڭ بۇلغۇنسان قاتارلىق شەخسلەرنى بارلىغىنى ئېيتىق بايان قىلىپ بەرگەنلىكىدە. ناھايىتى روشەنكى، ئەپەندى ئوبرازىنىڭ تەپسىلىي شەرتلىرى

« مىڭ بىر كېچە » نىڭ شەكىللىنىشىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان موللا زەيدىن، سەلەي چاققان (15)، قازاق - قىرغىزلاردىن كېلىپ چىققان ئالدار كۇسا (16)، تاجىكلاردىن كېلىپ چىققان موللا مۇسپىق، تاتارلاردىن كېلىپ چىققان ئەخمەت ئەكەي قاتارلىق يومۇرلۇق ئېقىل - پاراسەتلىك تىپلارنىڭ ئالاھىدىلىكى قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئەپەندى لەتەيپىلەرنىڭ « قاسىتۇرما تەسىرى » گە ئۇچراش مومكىنچىلىكىنى چەتكە قېقىشقىمۇ بولمايدۇ.

بىزنىڭ يوقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن تەھلىللىرىمىز تىۋىۋەندىكى ئەڭ ئاساسلىق يەزى تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغان :

بىز « ئەرەپ مەدىنىيىتى » نى تىلغا ئالغاندا، پەقەت ئەرەپلەر ياراتقان مەدىنىيەتنىلا كۆزدە تۇتمايمىز. بىزنىڭ كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز ئەرەپلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئەرەپ تىلى - يېزىقى بىلەن بايان قىلىنغان ھۆججەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىلىملەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىدۇر. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ئاپتۇرلىرى خەلىپە ئىمپېرىيىسىدە ياشىغان پىرسىيىلىكلەر، سۇرىيىلىكلەر، مىسىرلىقلار ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى بىر نەچچە تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئادەملىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان چاغدا شەرھىلەپ ئۆتكەن بىلىملەر يۇنان، پىرسىيە، ئەرەبىيە، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ دەۋردىكى ئەرەپ ئەدىبىياتى ئاساسى بولمىغان بىر ئەھۋال ئاستىدا بەرپا قىلىنغان. دەھشەتلىك ئۇرۇش يىللىرىدا « ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شائىر بولغان مىللەتلەر ئارىسىدا بىرەر شائىرمۇ ئىلھامغا ئىگە بولمىغان » (16). ئەرەپ ئالىملىرىنىڭ ئۆزى : « ئەرەپلەر پارس ئەدىبىياتىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر ئۇچرىغان » (18). « بىز ھىجرىيىنىڭ ئىككىنچى ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەم قويۇپلا، بۇ چاغدىكى ناھايىتى نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ئەرەپلەر ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەرەپلەر تەرىپىدىن بويىسۇندۇرۇلغان چەتئەللىكلەر ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئىدۇق » (19) دېيىشكەن. ۋاھالەنكى، بۇ « چەتئەللىكلەر » ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى بىر نەچچە تۈركىي مىللەت كىشىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەرەپ دۇنياسىدا چوڭ شوھرەت قازانغان مۇنەۋۋەر شائىر خارازمى ئېپىن سىنا (ياۋروپالىقلار « ئاۋىسىننا Avicenna دەپ ئاتايدۇ) ۋە فارابى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ئىدى. « جۇڭگودىكى تۈركىستاندىن سېتىۋېلىنغان قۇللار سېرىق تەنلىكلەر ئىدى ..... مۇسۇلمانلارنىڭ سەركەردىلىرى پەقەت تۈركىستاندىنلا يۈزىمىڭ ئادەمنى ئەسىرگە ئالغان » (20). پۈتكۈل

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

سالجۇق تۈرك ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى ②1. ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە، مەشھۇر قۇللار سۇلالىسى — « مامۇرۇق سۇلالىسى » نىڭ ئاساس سالغۇچىسى بەيبۇرس سۇلتانمۇ ئەسلىدە تۈركلەردىن كېلىپ چىققان قۇل ئىدى ②2؛ « مىڭ بىر كېچە » نىڭ خېلى كۆپ قىسمى دەل مۇشۇ قۇل پادىشاھلىقى توغرىسىدىكى ھىكايىلاردىن ئىبارەت. بۇ كىتابتىكى بىر ھىكايىدا: « چىراي ۋە ماھارەت جەھەتتە تەڭدىشى بولمىغان بىر ئايال قۇل تىۋار دورىتىشى كۆپ پەنلەردىن ئېلىنغان ئىمتىھاندا پارلاق نەتىجىگە ئىگە بولغانلىقى، رەشىمنىڭ ئونى ئونىڭ دوللارغا سېتىۋالغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ شۇ ۋاقىتتىكى بەزى قۇللارنىڭ ھەقىقەتەن بىر قەدەر يوقۇرى مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئەرەپ ئەدەبىياتىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى بىر نەچچە تۈركى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدىكى سېڭدۈرۈش ۋە جۇڭگو توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى تارقىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. « مىڭ بىر كېچە » نىڭ بىرىنچى كېچىسىدە سۆزلەنگەن ھىكايىنىڭ ئارقا كورۇنۇشى جۇڭگو بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىرلىياۋۋىنىڭ — جۇڭگو پايتەختىدىكى بىر ھونەرۋەننىڭ ئوغلى. ئۇ ئەڭگۈشتەرنى جۇڭگونىڭ ئەركاراس دىگەن بىر شەھرىنىڭ سىرتىغا كۆمۈپ قويدۇ؛ چىپاتىنىڭ دېڭىز سەپىرى توغرىسىدىكى ھىكايە ئۇنىڭ جۇڭگوغا 7 قېتىم كەلگەنلىكىنى بايان قىلىش بىلەن باشلىنىدۇ، « ھازار ئەپسانە » (ئون كېچىلىك ھىكايە) دىكى « 6 — كېچىدە سۆزلەنگەن 10 — ھىكايە » دە جىبۇرا دىگەن ئادەمنىڭ « ياشلىق دەۋرى » دىلا « كۈن چىقىدىغان شەرق » قە بېرىپ پار — پۇر بويۇملىرىنى ياساش جەھەتتىكى مەخپىيەتلىكىنى سۇرۇشتۇرۇپ يۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ، 11 — ئەسىردە يېزىلغان فىرانسىيە تارىخى داستانى — « رورەن — ئەسەبىلەشكەن مۇھەببەت » ②3 تە سالى ئىمپېرىيىسى پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى رورەننىڭ جۇڭگو مەلىكىسىنىڭ مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر بولالمىي ساراڭ بولۇپ قالغانلىقى يېزىلغان ..... بۇنداق مىساللار دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. غەربنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدىكى دېڭىز يولى تىرانسپورتى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرىكى جۇڭگو توغرىسىدىكى بارلىق بىلىملەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى، روشەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى بىر نەچچە مىللەت ئارقىلىق تارقىلغان، بۇ ئەسەرلەردە يېزىلغان جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىسىم — فەمىلىسى ۋە جۇڭگونىڭ يەر — جاي ئىسىملىرى توقۇپ چىقىلغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلاردا ھېمىشە ئالتاي تىل سېستىمىسىدىكى تىللارنىڭ فونېتىكا ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇلار ھەرگىز خەنزۇ تىلىنىڭ ھەقىقىي فونېتىكىسى ئەمەس.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى ۋە شىنجاڭلىقلارنىڭ خىلمۇ — خىل ئالاھىدە

توھپىسى تۇپەيلىدىن، ئەرەپ مەدەنىيىتى ھەممىنى ھەزم قىلىۋاتقان دەۋرلەر (g - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) دە، باغداتقا توپلانغان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ سالجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ سارىيىدا مۇستەقىل تۇرۇپ كەلگەنلىكى، ھورمەتلىنىدىغان ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ②②. بۇنى ئۇلۇغ ئۇيغۇر كىلاسسىك تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقىرى يازغان «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ «كىرىش سوز» دىن كورۇۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «قادىر ئىگەم تۈركلەرنىڭ يۇلتۇزلىرى ئارىسىدىن قۇدرەتلىك قۇياشنى چىقاردى ھەمدە پەلەكنى ئۇنى بويلاپ ئايلىنىدىغان قىلدى. ھازىرقى زامان خەلقلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئاغامچىسىنى ئۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.» بۇ دەۋردە، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار قارا خانلار سۇلالىسىدا ئوز نۇرى بىلەن كوزنى قاماشتۇرىدىغان ئىككى پارچە قىممەتلىك ئەدىبىي ئەسەرنى دۇنياغا كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدىبىياتى دۇنيادا شوھرەت قازاندى. ئالىملارنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مەھمۇت قەشقىرى شىنجاڭدىكى قەشقەرنى ئوزىنىڭ مەركىزى قىلغان قارا خانلار سۇلالىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ئۇ كېيىن بىرمۇنچە تۈرك زىيالىلىرى بىلەن بىللە ئالى ئىلىم - مەدەنىيەت مەركىزى - باغداتقا بارغان ھەمدە ئۇ يەردە ئەرەپ يېزىقى بىلەن «تۈركى تىللار دىۋانى» نى يېزىپ چىققان. سالجۇق تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئەرەپ تارىخىدىكى باشقا سۇلالىلارنىڭ پايتەختىگە ئوخشمايتتى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى بىر قەدەر يۈكسەك شوھرەتكە ئىگە ئىدى. بۇ شۇ ئىمپېرىيىگە ئاساس سالغان ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ ئاساسىي تەركىۋى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىمپېرىيە سۇلتانىنىڭ مەلىكىسىنىڭ شىنجاڭدىكى قارا خانلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئەزاسى ئىكەنلىكى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولىد مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى: «قارا خانلار سۇلالىسىدىكىلەر، روشەنكى، سالجۇقلاردىن تېخىمۇ ئىلغار ئىدى، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، تۈركىستان ۋە ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن ②③، بۇنىڭ نەتىجىسىدە «قارا خانلار سۇلالىسى گۈللەندۈرگەن ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر ئەدىبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى، ئەدىبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن ئۈلگە كۆرسىتىش رولىنى ئوينىغان» ②④. قەدىمقى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ ئەدىبىيات، مىللەت شۇناسلىق، تارىخ، تىل، جۇغراپىيە، ئىجتىمائىي ئورۇپ - ئادەت قاتارلىق جەھەتلەر - دىكى ئەھۋاللىرى توپلانغان بۇ «تۈركلەر قامۇسى» ئىنتايىن يۇقۇرى ئىلمىي قىممەتكە

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

ئىگە بولۇپ، دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىغان. ئۇ مۇ شۇ ئەسىرنىڭ دەسلەۋىدە تېپىلىپ ئېلان قىلىنغاندىن بۇيان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇنىڭ تۈرك يېزىقى، نېمىس يېزىقى ۋە ئۆزبېك يېزىقىدىكى تولۇق تەرجىمە نۇسخىسى، ۋە ئېنگىلىز يېزىقى، فرانسۇز يېزىقى، ۋېنگرىيە يېزىقى، ۋە ياپون يېزىقىدىكى پارچىلىرى ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىش يۈزىسىدىن يېزىلغان مەخسۇس ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. مەلىكە كىتەپخانىسىدا ئۇنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىدىكى نۇسخىسى نەشىر قىلىنىشقا باشلىدى.

بۇ كىتابتىن سەل بۇرۇنراق يېزىلغان يەنە بىر كىتابتا ئەسەر يەنى ئۇيغۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان پەلسەپىۋى داستان «قۇتادغۇبىلىگ» مۇ ئالەمشۇمۇل تەسىرگە ئىگە. بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققى قىلىپ، شىنجاڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مەللىكە ئايلىنىش جەريانىدىكى ئۆز پەلسەپىسى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە ئايلىنىشنىڭ يەكۈنىدۇر. ئۇ كېيىنكى چاغلاردىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. دۆلىتىمىزدىكى ئالىملار سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىقى، بۇ ئەسەردىن سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن، ئۇيغۇر يازغۇچى ئەخمەت يۈگۈنەكى يازغان «ئەتە بەتۈل ھەقايىق» («ھەقىقەت بۇسۇغىسى») «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ بىۋاستە تەسىرىگە ئۇچرىغان، دەپ قارىماقتا. 1909 - يىلى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۈۋەن ئېقىمىدىكى ساراپ چىك كەنتىدىن «قۇتادغۇبىلىگ» دېگەن كىتابتىكى شېئىر مىسراسىرى ئويۇلغان كوزا تېپىلغان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن، 19 - ئەسىردىن بۇيان ھەر قايسى ئەللەردىكى شەرقشۇناسلار، تۈركۈلوگىلار مۇشۇ كىتابنى مۇھىم تەتقىقات تېمىسى قىلىپ بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپ خىل يېزىقتىكى تەرجىمە نۇسخىسى بارلىققا كەلدى. مەملىكىتىمىزدىمۇ بۇ كىتابنىڭ خەنزۇ يېزىقىدىكى پارچە تەرجىمە نۇسخىسى نەشىر قىلىندى (28).

شىنجاڭنىڭ كۆپ مەللىكەلىك ئەدەبىياتىنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە توھپىسى ئۇستىدە توختالغاندا، يەنە قىرغىز خەلق داستانى «ماناس» نى مىسال قىلىپ كورسەتتىكى بولىدۇ. بۇ داستان تەخمىنەن 300 مىڭ مىسرا بولۇپ، چەتئەللەردە ئۇنىڭ پارچىلىرىنىڭ رۇس، نېمىس، فرانسۇز، تۈرك، تاجىك يېزىقىدىكى تەرجىمە نۇسخىلىرى بار. بۇ داستان توغرىسىدىكى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمىمۇ نەشىر قىلىندى. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، بىز تېخىچە دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارنىڭ «ماناس» بىلەن يونان، ھىندىستان ۋە ياۋرۇپادىكى مەشھۇر تارىخىي داستانلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغانلىغىنى كورمىدۇق.

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدىبىياتىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان مۇنداق ئىككى ھىل ھادىسە بار: بۇنىڭ بىرى، نۇرغۇن ئەسەرلەردە ژانىرلارنى «ئارىيەت ئېلىش» ئەھۋالى بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى ئوخشاش بولمىغان ئاپتۇرلارنىڭ «خەمسە» لىرىدىكى ژانىرلار دائىم كېيىنكى يازغۇچىلار تەرىپىدىن «ئارىيەت ئېلىنغان». يەنە بىرى، ئىجادىيەت ژانىرلىرىنىڭ «مەنبەداش» (ئۇلار ئوخشاش چۈچەك، راۋايەت، ۋە قىزىقچى شەخسلەردىن ئېلىنغان) لىغى. بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا، سېلىشتۇرما تەتقىقاتتا كىشىنى زوقلاندىرىدىغان نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى يازغۇچىلارنىڭ ئوخشاش بىر ژانىرنى ئوخشاش چۈشەنمىگەنلىكى ۋە ئۇنى بەدىئىي جەھەتتە ئوخشاش بىر تەرەپ قىلىشىغا نىسبەتەن «شېرىن» نىڭ بىر نەچچە مەشھۇر نۇسخىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەردە ئىنتايىن روشەن ئىسپاتلەنگەن، سېلىشتۇرما ئەدىبىيات نەزىرىيەسىدە ئېيتىلغان چۇڭقۇر مەنىلىك «ئىجادىيەت ئاساسى» (ereā + lve neāson) روھى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

مىلادى 7 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە، بۇ ژانىر ھەممىدىن ئاۋال ئىران خەلىق داستانلىرىدا پەيدا بولغان. ئۇ 7 - ئەسىردىكى ئىراندىكى ساسان پادىشاھلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھى خىسراۋ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ تېمىسى - «خىسراۋ ۋە شېرىن» ئىدى. 10 - ئەسىردە پارىس شائىرى ئۇبۇلقاسىم پىردەۋسى ئۇنى قول يازما ئەدىبىيات ئەسىرى قىلىپ كۆچۈرۈپ چىققان. 12 - ئەسىردە ئەزەر بەيجانلىق شائىر نىزامى گەنجىۋى ئۇنىڭغا ئاساسەن پارىس يېزىقىدا ئوخشاش تېمىلىق بىر داستان يېزىپ، ناھايىتى چوڭ مۇۋەپپىقىيەت قازانغان، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 2 - ئەسىردە خىسراۋ - ئەر باش قەھرىمان قىلىنغان. پىردەۋسىنىڭ ئەسىرىدە پەرھاتنىڭ ئوبرازى كورۇنمەيدۇ. لېكىن نىزامى جۇڭگوغا بېرىپ ئىلىم ئۇگىنىپ قايتىپ كەلگەن بىلىملىك ياش پەرھاتنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئەسەر ئىچىدە مۇھىم بولمىغان ئورۇنغا قويغان. 14 - ئەسىردە ئەمىر خىسراۋ دەھلىۋى نىزامىنىڭ ئەسىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ يازغان. 15 - ئەسىردە ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋايى يازغان «پەرھات - شېرىن» داستانىدا، ژانىردا چوڭ ئۆزگىرىش بولغان، پەرھات بۇ ئەسەردە قىزغىن مەدھىلىنىدىغان ئىجابىي قەھرىمانغا ئايلاندى ھەمدە ئۇنىڭغا جۇڭگو شاھزادىسى دىگەن سالاھىيەت بېرىلدى. بۇ ئەسەردە بېيجىڭ شەھرىدە شاھزادىنىڭ ساياھەتكە قىزغىن ئۇزىتىلغانلىقى كورۇنۇشى ۋە ئۇنىڭ يۇنانغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان لىغى ۋە غەرب ئالىملىرى تەرىپىدىن «يۇناندىكى كۇشى» دەپ ئاتالغان ئۇلۇغ پەيلاسۇپ سۇقىرات بىلەن كورۇشكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن؛ ئۇنىڭدا ئەسلى ئەسەردىكى خىسراۋ ئوز قۇلى

بىلىنن ئەر قەرىمان ۋە ئايال قەرىماننىڭ مۇھەببەت تىرادىگىيىسىنى پەيدا قىلغان سەلبى شەخسى ۋە باش جىنايەتچى قىلىپ يېزىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئەسەر يېڭى قىياپەت بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كەڭ تارقالغان (29).

(3)

شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى بىلەن خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش — مەملىكىتىمىزنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر — نىڭ ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇن .

بىز تارىختا مۇنداق بىر خىل قىزىقارلىق ھادىسىنى كۆرىمىز: ھەممىنى سۇيۇرۇپ تاشلىغان ۋە ھەممىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئەرەپ مەدەنىيىتى 9 - ، 10 - ئەسىرلەردە كەلكۈن سۈدەك شەرققە قاراپ ئاققان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ رايونىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ ھەيۋىسى پەسىيىپ قالغان. قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا بىر شەكىلسىز توسالغۇ باردەك، ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ئۆلچىملىرىگە بولغان تەسىرى توسۇلۇپ قالغان. قاراخانىلار سۇلالىسى باشلامچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئىپتىقاسات قىلغاندىن كېيىنمۇ، ئەرەپ مەدەنىيىتى بۇ يەردە ئۇزاققىچە تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، ھەتتا ئۇنىڭ قۇدرىتى 12 - ، 13 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە خوراپ تۈگىگەن. بۇنى، ئەلۋەتتە، دىنىي، ھەربى ۋە جۇغراپىيىلىك سەۋەپلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. يەنە ئۇنىڭدا خېلى مۇھىم بولغان سىياسى ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى بار. « نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان، جۇڭگو خېلى مۇقىم ۋە مۇستەھكەم ئىمپېرىيە بولۇپ كەلدى؛ گەرچە بۇ ئىمپېرىيە ئوخشاش بولمىغان ئىرق ۋە دىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھەمدە سىرتقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ كاشىلىسىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بىرلىككە كەلگەن ھالدا تۇرۇ- ۋەردى، ئۇ ھەر قايسى تارماقلارغا سىڭدۈرۈلگەن بىر خىل ئورتاق مەدەنىيەت تەرىپىدىن ئىتتىپاقلاشتۇرۇلدى. موڭغۇللار، تاتارلار ۋە باشقا بارلىق ئىرقلارنىڭ ھەممىسى ئىشنى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىن باشلاپ، ئىشنى ھېمىشە مەدەنىيلىشىش، بىلىن ئاخىرلاشتۇردى، يەنى ئۇلار جۇڭگوچە ئورۇپ - ئادەتلەرنى قوللاندى » (30). خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان مەدەنىيەت ئەنئەنىسى مەھكەم بىرلىشىپ، ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ بۇ يەردە دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدا قازانغان نەتىجىلىرىگە تەڭ كىلىدىغان غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىنى توسۇپ قالدى .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

خەنزۇ مەدىنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا بولغان تەسىرىنى خېلى قەدىمكى چاغلاردىن ئىزدەش مۇمكىن. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ۋە 1 - ئەسىرلەردە «مىس قورال دەۋرى مەدىنىيىتى — ئاندىرىيۇ مەدىنىيىتى ۋە كېيىنكى مەزگىلدىكى قارا سوڭ تىپىدىكى مەدىنىيەت قازاق قىرغىزلارغا تارقالغان. بۇخىل مەدىنىيەت جۇڭگو ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە كەلگەن تەسىرگە ئۇچرىغان، بۇ، ئاساسەن، چۇ دەرياسى ۋە تالاس دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغان (كومارۇۋانىڭ 1962 - يىلىدىكى ئەسىرىگە قارالسۇن)، بىراق تىيانشان ئەتراپىدىمۇ بار» (31).

دەسلەپكى ئەۋرلەردىكى ئۇيغۇر مەڭگۈ تاش پۈتۈك ئەدەبىياتىدا خەنزۇ مەدىنىيىتىنىڭ تەسىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇدۇ. مەسىلەن: دەسلەپكى ئەۋرلەردىكى كوك تۈرك - يېزىقى باسقۇچىدىكى ئورخۇن مەڭگۈ تېشى پۈتۈكلىرىدە يىللار تامامەن خەنزۇلارغا ئوخشاش 12 مۇچەل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. تاڭ سۇلىسى كەيپۈەننىڭ 20 - يىلى (مىلادى 732 - يىلى) ئۇيغۇر قاغان كۈلتەپكىتىگە تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان «كۈلتەپكى تېشى» دىكى پۈتۈكلەر كوك تۈرك يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان. ئۇنىڭدىكى خەنزۇ يېزىقىنى تاڭ شىۋەنزۇڭ ئۆز قۇلى بىلەن يازغان. ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنقى «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا تۇنيوقۇقنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولۇش تارىخى چىرايلىق پىرۇزا تىلى بىلەن خاتىرىلەنگەن.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ ئىنتايىن روشەن تەسىرى بار. تۇرپاندا يەر ئاستىدىن قېزىپ چىقىلغان سوغدى يېزىقىدىكى تارىخ كىتاپلىرىنىڭ پارچىلىرىدا ھەر ھەپتىدىكى 7 كۈننىڭ ھەممىسى سوغدى تىلىدىكى 7 كۈننىڭ نامى بويىچە خاتىرىلەنگەن؛ ھەم خەنزۇچە 丙乙甲 قاتارلىقلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، 12 مۇچەلنىڭ نامى ۋە خەنزۇلارنىڭ ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىپ كېلىۋاتقان «بەش قەنە» نىڭ كۈن ۋە ئاينىڭ نامى بىلەن ئاتىلىشى خاتىرىلەنگەن. بۇ رايوندا خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەدەبىياتقا ئائىت بىرمۇنچە كىتاپلار ساقلانغان، مەسىلەن: «بۇددا نوم»، «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شېئىرلار نىڭ ۋەزنى»، «قاش تېشى پۈتۈكلەر دىن پارچىلار»، «جىن يىن» (32) قاتارلىقلار ساقلانغان كەلگەن. بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىنىڭ، مەسىلەن، سىنقۇ سېلى، بىراتيارا كىشت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئاستىدا، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسلىق نوملىرى سانىسكىرىت تىلى ۋە خەنزۇ تىلى قاتارلىقلاردىن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان (33). تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ نوملار سادىقلىق بىلەن تەرجىمە قىلىنغان، تەرجىمىنىڭ گىرامماتىكىسى جايىدا

بولغان، تىرىمىنلار مول، جۇملىلەر راۋان بولغان. بۇ ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىدىكى تەسىرىنىڭ ئىنتايىن چوڭلىغىنى، ھەتتا بۇنىڭدا كونكرىت يازغۇچى ۋە ئەسەرلەرنى سۇرۇشتۇرۇپ تاپقىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1959 - يىلى شىنجاڭنىڭ چارقىلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمىي شەھەر مىرانىدىن تېپىلغان، مىلادى 815 - يىلى يېزىلغان «كەمەنەر شېئىرلىرى» ئۇنىڭ ئەڭ بىۋاسىتە دېلىلىدۇر. ئۇنىڭدا بەيجۇيىنىڭ خەنزۇ يېزىقى بىلەن خاتىرىلەنگەن «كومۇر ساتقۇچى خۇجا-يىن» دىگەن شېئىردىن باشقا، يەنە كەمەنەر ئوزى تېما قويۇپ يازغان 3 پارچە شېئىرمۇ بار. ئۇنىڭ بىر پارچىسىدا بوۋىسى، ئاتىسى ۋە نەۋرىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاتىنىڭ خەنزۇچە ئۆگەنگەنلىكى ئېيتىلغان ۋە «لى بەي، دۇفۇ شېئىرلىرىدىن ئېلىپ بەرە، شۇ ئوس-لۇپتا يېزىش ئۇچۇن قىلدىم ئەجرە» دەپ يېزىلغان.

بىر ئەرەپ ئالىمى: «ئەرەپ ھەدىنىيىتى بوسۇپ كىرگەن مەملىكەتلەردە ھەر قانداق چەتئەل ئەدەبىياتى قەد كوتىرىپ تۇرالمىدى، ھەتتا ئەرەپلەر تىلىنى يوققا چىقىرىۋېتەلمىگەن دولەت - پىرسىيەمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالمايدى» (34) دىگەن ئىدى. بۇنىڭدا ئازدۇر - كوپتۇر مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، بىز شىنجاڭدا باشقا بىر خىل ئەھۋالنى، يەنى بۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى تولۇق قەد كوتىرىپ تۇرالمايغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پارس ئەدەبىياتىدەك رەھىمسىز ھالدا يۇتۇپ كېتىلمىگەنلىكىنى كورمىمىز. غەرب ۋە ياۋرۇپا ئالىملىرى ئېيتقان ئەرەپلەر ئىستىلاسىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىدا - تىل ئىستىلاسى باسقۇچىدا «ئىستىلا قىلىنغۇچىلار ئەڭ قاتتىق قارشىلىق كورسەتمەي كەن. شونىسى روشەن ئىدىكى، كىشىلەر سىياسىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن، ھەتتا دىنىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن ۋاز كېچىشكە رازى بولغانىكى، ئوز مىللىتىنىڭ تىلىدىن ۋاز كەچمىگەن». شىنجاڭدىكى مىللەتلەرمۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇنداق قىلغان، نەتىجىدە، شىنجاڭنىڭ ھەر قانداق رايونىدا ئەرەپ تىلى ئىلىم تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن تولۇق غەلبىگە ئېرىشەلمىگەن. شۇڭا ئۇنىڭ يېقىن شەرقتىكى كەڭ رايونلار ۋە ياۋرۇپادىكى بەزى رايونلاردىكىگە ئوخشاش جانلىق تىل بولۇشى ۋە غەلبە قازىنىشى تېخىمۇ مۇمكىن بولمىغان، شىنجاڭنىڭ كوپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى بالدۇرقىدەكلا ئوزىنىڭ مىللى ئەنئەنە بازىسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ كەلگەن. بۇنداق ئەنئەنەنىڭ مۇقىملىغى توغرىسىدا يېقىندىن بۇيان ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلارنىڭ فولكلور ۋە خەلىق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇستىمىدە ئېلىپ بارغان ئۇنۇملۇك ئەمىلىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتىدىن دېلىل - ئىسپاتقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ (35). ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تارتىپ ھازىرغىچە، تارىختا تۈركلەرنىڭ باشقا زىمىنلىرىدە

دىكى بىر نەچچە قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىسى دەسلەپتە ئەرەپلەشەتۈرۈۋېتىلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياۋروپا لاشتۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ھازىرقى ۋاقىتتا ئەڭ پاك، ئەڭ مۇكەممەل بولغان « تۈرك فولكلورى ۋە ئەنئەنىسىنىڭ مۇزېيى » غا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن .

بۇ خىل ئەنئەنە ئەينى ۋاقىتتا ۋە تىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئەرەپ مەدەنىيىتىگە تاقابىل تۇرالايدىغان كۈچكە ئايلانغان . « دىۋانۇ لىۋغەتت تۈرك » ، « قۇتادغۇبىلىگ » — بۇنىڭ ئەدەبىياتتىكى گەۋدىلىك مىسالدۇر .

« دىۋان » نىڭ ئاپتۇرى : « مەزكۇر كىتاپ ئەرەپ تىلى ۋە تۈرك تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىل ، خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاپ قالغان » ۋەزىيەت ئاستىدا يېزىلغان ، بۇنىڭدىن مەخسەت — ئەرەپلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۈگىنىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت . ③6 دەپ جاكالانغان . ئاپتۇر زىھىدىن قويۇپ تۈرك تىلى ئەدەبىياتىغا دائىر پارچىلاردىن 242 نى بۇ كىتاپقا تاللاپ كىرگۈزۈپ، تۈرك تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدىن تېخىمۇ ئەۋزەللىكىنى ئىسپاتلىغان . بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى پارچىلاردا بۇرۇنلا خەنزۇ تىلىدىن ئارىيەت ئېلىنىپ تۈركى تىل سېستىمىسىغا كىرگەن سۆزلەر ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . توغرى كېلىپ قالغاچقا، شۇنى كۆرسىتىپ ئوتۇشكە بولىدۇكى، 15 — ئەسىردە ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ئەڭ بۇرۇن يېزىلغان دەپ ئاتالغان سېلىشتۇرما تىلشوناسلىق ئەسىرى « ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرۇلىشى » نى يېزىپ، ئەدەبىي تىللار ئىچىدە 14 — ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا شەكىللەنگەن بىر نەچچە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق يازما ئەدەبىي تىلى بولغان چاغاتاي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن تېخىمۇ ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان .

« قۇتادغۇبىلىگ » تە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئورگانىك ھالدا قوشۇلىشى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن .

پۈتۈن كىتاپتا ئەرەپ، پارس تىللىرىدىن ئارىيەت ئېلىنغان سۆزلەر كۆپ ئەمەس . ئاستىرونومىيىگە دائىر بىر مۇنچە ئاتالغۇلار ۋە باشقا ئابستىراكت ئىسىملارنىڭ ھەممىسى تۈركى تىل ئاتالغۇلىرى ۋە تۈركى تىللاردا ئىشلىتىلىدىغان ئىسىملاردىن ئىبارەت ③7 . بۇ ھال ياۋروپا تىللىرىدىكى زور كۆپ ساندىكى تىرىمىنلارنىڭ ئەرەپ تىلىدىن كەلگەنلىكى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالدى . ئوتتۇرىدە بەزىلەر « قۇتادغۇبىلىگ » داستانىنى

پىرسىيىنىڭ ساسانى سۇلالىسى دەۋرىدىكى شائىر پىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دىگەن داستانغا تەقلىت قىلىپ يېزىلغان ئەسەر دەپ قارىدى. روشەنكى، بۇ، بىر سەپسەتىدىن ئىبارەت. شېئىر ۋەزنى ۋە ئايرىم تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىككى كىتاپتا پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ئىپادىلەنگەندىن باشقا، ژانىر، پىكىر ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن ئېپىتاقاندا، ئىككى ئەسەر بىر - بىرىگە قىلچە يېقىن كەلمەيدۇ. چەتئەل ئالىملىرى ئارقا - ئارقىدىن: «قۇتادغۇبىلىگ» دىگەن كىتاپتا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى چىقىپ تۇرىدۇ. (38) «بۇ كىتاپتا ھەم جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ تەمسىللىرىنىڭ نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ، ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيە ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرىدۇ» (39) دەپ كورسەتتى. يەنە بەزىلەر تېخىمۇ كۆنكىرت ھالدا كۆڭزى تەلىماتىنىڭ بۇ كىتاپ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئىزدىنىپ كوردى (40): بەزىلەر بۇ كىتاپتا يالغۇز لياۋسۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملارنىڭ ئىدىئولوگىك ئالاھىدىلىكى بار» دەپ ھىساپلىدى (41). بەزىلەر ھەتتا ئەجەپلەنگەن ھالدا: «ئۇ، قارىسىڭىز، خەنزۇچە ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىگە ئوخشاپ كېتىدىكەن» دېيىشتى (42). بۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويدىغان بىر خىل خاتا تۇيغۇ، ئەلۋەتتە. ھەتتا يەنە بىر ئالىم گەرچە يېتەرلىك تارىخىي ماتېرىيال ئاساسى كەمچىل بولسىمۇ، «يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەنزۇچىنى بىلىدىكەن، خەنزۇ كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى بىۋاستە ئوقۇيالايدىكەن» دەپ ھۆكۈم قىلدى (43). يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدىكى كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلار بۇ جەھەتتە پايىدلىق ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى.

بۇيۇك موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئالماشتۇرۇلدى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ شېئىر چاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرى كېلىدۇ. پىروفېسسور چېن خېڭ ئۆزىنىڭ «دەسلەپكى مەزگىللەردىكى غەربىي رايونلىقلارنىڭ خەنزۇلاشتۇرۇلۇشى توغرىسىدا مۇلاھىزە» دىگەن ئىسلىمىي ئەسەرىدە: يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ھازىرقى جەنۇبىي روسىيىدىن ئورال تاغلىرى ئەتراپىغىچە تارقالغان، دەپ كۆرسەتكەن. قارىشىمىزچە، ئۇ بۇنداق تەسىرنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. بۇ يەردە قىزىقارلىق مۇنداق بىر پاكىتنى ئەسلىپ ئوتۇش كۇپايە قىلىدۇ: پارس ئەدەبىياتىدا مەشھۇر ئەسەرلەرگە قىستۇرما رەسىم قىلىپ بېرىلىدىغان «پىرسىيە نەپىس رەسىمى» موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە راۋاچلانغان،

« ئۇ قەدىمىي ئەنئەنە بىلەن يېڭىچە جۇڭگو - ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇسلۇبىنىڭ شەپقەتچىلىكىنى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ (44). ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىككى بوشلۇق ۋە ئۇلاردا تەتبىقلانغان تارقاق توچكىلارنى كۆزىتىش ۋە يەككە سىزىق بويىچە تەكشى بويىش ئۇسۇلى كىشىلەرنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى رەسىملىرىنى كورگەندەك ھىس قىلدۇرىدۇ. رەسىم ئارقىلىق ئەدەبىياتنى سېلىشتۇرۇش كىشىلەرگە غايەت زور ئىلھام بىرەلمەيدۇ؟ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانغا كەلسەك، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىنىڭ خەنزۇ ئەدەبىياتىدىن قوبۇل قىلغان نەسىرى تېخىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىكتۇر. لۇشۇن، گومورو، ماۋدۇن قاتارلىق مەشھۇر خەنزۇ يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلۇشى ۋە تارقىتىلىشى، ماۋدۇن، ساكۇگىياۋ قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ 30 - يىللاردا شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 30 - يىللاردىكى مەشھۇر ئۇيغۇر شائىر لىۋتېسۇللا مۇتەللىپ يالغۇز ياشلار ئارىسىدا لۇشۇن ئەسەرلىرىنى چۈشەندۈرۈپ، لۇشۇننى «بىزنىڭ گوركىمىز» دەپ ئاتاپلا قالماستىن، بەلكى گېزىت - ژورناللارغا ماقالا يېزىپ لۇشۇننى مەدھىلىگەن ئىدى. ئەخمەتجان قاسىم مىللى ئەدەبىيات - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا لۇشۇننىڭ ئۇسلۇبىنى ئۇگىنىشنى كۆپ قېتىم تەكىتلىگەن، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدا بىر تۈركۈم ئەڭ بۇرۇنقى « لۇشۇنچە » فېلېتۇنلار ئېلان قىلىنغان (45). ئىچكى رايونلار ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، يېقىنقى زاماندا شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى پروزا ئىجاد - يېتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان باسقۇچقا قەدەم قويدى. بىرمۇنچە يېڭى ژانىرلار ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ھېمىشە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى بېيىتىش، تەرەققى قىلىدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا 10 نەچچە خىل يېزىق ئارقىلىق ۋە تىنىمىزنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ئېسىل تارىخ، دىن، كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرى خاتىرە - لەنگەن، تەرجىمە قىلىنغان، تارقىتىلغان ۋە ساقلانغان. بۇ - شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پەخىرلىنىشكە ئىززىتىدىغان كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپىدۇر (46). ئۇلار يالغۇز ئۆزىنىڭ ئوچمەس ئەسەرلىرى بىلەن دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ۋە تىنىمىز ئۈچۈن شوھرەت قازىنىپلا قالماستىن، بەلكى بىر پۈتۈن گەۋدە بولغان ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكىل، ژانىر ۋە تېما ساھەسىنى كېڭەيتتى، ئېلىمىز كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئۇسلۇپ ۋە ئېقىملارنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتتى. ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بىلەن ئېلىمىزدىكى

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

ئاساسىي مەسىلەلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بىر - بىرىنى تولۇقلاپ، جۇڭخۇا مىللەتلەرنىڭ پارلاق - شانلىق ئەدەبىيات تارىخىنى ھاسىل قىلدى. سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نەزەرىيەسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «قايتۇرما تەسىر» شەكىللىدىكى ئىسپاتلار ئۇسۇلى شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىنىڭ بىر خىل توھپىسى ۋە تەسىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تارىختا خېلى زور بىر تۈركۈم يازغۇچىلار خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان ھەمدە ناھايىتى چوڭ شوھرەت ۋە ئەدەبىي مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كېيىنكى زامانلاردا ئۆز مىللەتلىرىنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئۆز مىللەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى «ئىككى چوققىسى تەڭ تۇرىدىغان» ئۇسۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ بىرى دەپ ئاتالغان رومانىزىملىق ئىجادىيەت ئۇستازى لى بەي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالاساغۇنلۇق (سۇيئاپ - قارا خانلار خانلىغىنىڭ يازلىق پايتەختى) ئۇيغۇر ئىدى؛ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يازغۇچى گۈەن يۇنشى، مازۇچاڭ قاتارلىقلار جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا «دائىم تىلغا ئېلىنىپ» تۇراتتى، يۇقۇرى ئابۇرۇغا ئىگە ئىدى. بۇ يەردە ۋېي سۇلالىسى، جىن سۇلالىسى شۇنىڭدەك جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى «شىمال مۇزىكا مەھكىمىسىدىكى خەلق ناخشىلىرى» نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئوتتۇرىغا ئۆزىدە ئەرزدېدۇ. بۇ ناخشىلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن 70 پارچە تېكىستنىڭ بىرىمۇنچىسى شىنجاڭ رايونىدا ئولتۇراقلاشقان بىر نەچچە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ياكى شۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىدۇر. لېكىن تاللاپ تەھرىرلىگۈچىنىڭ تىلى تەپسىلى خاتىرىلەنمىگەنلىكى ۋە ئەسلىدىكى «ئاز سانلىق مىللەت تىلى - يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەر» خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ساقلاپ قويۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىر ئۇنى پەرقلىنىدۇرۇش تەس بولۇپ قالغان. بىر قەدەر روشەن بولغىنى - شىمالىي چى دولىتىدىكى دۆلۈجىن ئېيتىپ بەرگەن مەشھۇر «چىرىيە قوشاقلىرى» بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچىدىكى تەتقىقاتچىلار بۇنى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن قەدىمكى زاماندىكى تۈركى خەلق قوشاقلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، تېما، تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ۋە يېتىلىش جەھەتتە تۈركى خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ، - دەپ قارىدى ھەمدە ئۇنىڭ تېكىستىنىڭ تىلى تۈركى تىلى بولسا كېرەك دەپ ھۆكۈم قىلدى (47). ئەگەر بۇنداق سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ شېئىرلىرىدىكى «ۋەزىنشۇناسلىق» ۋە «فونېتىكا» دائىرىسىدىكى گىچە كېڭەيتىلسە، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. روشەنكى، بۇ سېلىشتۇرما تەتقىقاتتىكى بىر قەدەر قىيىنراق ئىش، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى كىشىنى ناھايىتى جەلپ

قىلىدۇ. ئۇنىڭ بەزى ئالىملارنىڭ « شېكىسپىرنىڭ 14 مىسىرالىق شېئىرلىرى چوڭگو ئارقىلىق ئەرەپ شائىرلىرى تەرىپىدىن غەربكە تارقالغان بولۇشى مۇمكىن » (48) دىگەن پەرەزىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان (ياكى تېخىمۇ سوز بىلەن قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان) بىر ھالقا بولۇپ قېلىشى ئىپتىدائىغا ناھايىتى يېقىن .

(4)

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۆتكەندە شىنجاڭدا ئاساسەن ئاق قالغان تارماق ئىدى . ھازىر قېرىنداش مىللەت ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرى ۋە خەنزۇ ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ، ئۇ ، ئېلىمىزدە ئۈچ ئېلىنۋاتقان ، يېقىندىن بۇيان دۇنيادا بىر قەدەر تېز تەرەققى قىلىۋاتقان پەن تارماقلىرىنىڭ شىنجاڭدا تەتقىق قىلىنىشىغا ئەگىشىپ ، ئۇلار بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالغۇسى . بىراق ، بۇ تەتقىقاتنى چوڭقۇر ، ساغلام تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ، مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ناھايىتى ياخشى ھەل قىلىش لازىم : بىرىنچىدىن ، سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنىڭ ئەھمىيىتى ، ۋەزىپىسى ۋە مەقسىدىنى توغرا تونۇش لازىم ؛ ئىككىنچىدىن ، غەربنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ۋە ئۇسۇلىغا توغرا مۇئامىلە قىلىش ۋە ئۇنى تەنقىدى قوبۇل قىلىش لازىم .

پۈتۈن مەملىكەتنى ئېلىپ ئېيتقاندا ، سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا « غەربنى مەركەز قىلىش نەزىرىيىسى » ياكى « شەرقنى مەركەز قىلىش نەزىرىيىسى » نى پۈدەپ كۆكە كۆتەرمەسلىك كېرەك ؛ شىنجاڭنى ئېلىپ ئېيتقاندا ، چوڭ دولەت زومىگەرلىكى ئۈچۈن مەدەت بەرمەسلىك ياكى چوڭ مىللەتچىلىكنى پۈدەپ كۆكە كەتەرمەسلىك كېرەك ، بۇرۇنلا تارىخ ئەخلىتىگە ئايلىنىپ قالغان پان ئىسلامىزىم ياكى پان تۈركىزىمچى تەشۋىق قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ .

يەنە بىر تەرەپتىن ، بىز ھەقىقەتەن دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلۇش ۋە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بار دەپ قارايمىز . بۇ — ماركسىزىمچە ئەدەبىياتشۇناسلىق ئېچىپ بەرگەن ئەدەبىيات تەرەققىياتى قانۇنىيەتلىرىدىن بىرىدۇر . ھەقىقەتەن قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان تارىخىي پاكىتلار ياكى نەزىرىيىۋى ئاساسلار بىلەن ، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى شەرھىلەپ بېرىش — ھەرگىز

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

« ۋەتەنگە ساتقۇنلۇق قىلغانلىق » ياكى « دولەتنىڭ ئايرۇپى، مىللەتنىڭ ئىناۋىتىگە زىيان سالغانلىق » بولمايدۇ. قىلچە باغلىنىشلىغى بولمىغان ئەسەرلەر بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ياردىمى بولسا، ئۇلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدا دائىم قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل ۋە ۋاستە. ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە ئەدەبىي-سەنئەت ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ماركس ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى يېڭىرنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغان. يولداش ماۋزېدۇڭمۇ بۇرۇنلا: « سېلىشتۇرغاندا ئاندىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ » دەپ كۆرسەتكەن. بىز سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، سىرتتىن كەلگەن ئەدەبىياتنىڭ تەسىرىنى پەرقلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ تەسىرى ۋە توھپىسىنىمۇ پەرق ئېتەلەيمىز.

سېلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسلىق غەرىپتە ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇ يەردە نۇرغۇن ئېقىملار بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىملارنىڭ نەزىرىيىلىرى، تەشەببۇسلىرى ۋە ئۇسۇللىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىزنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىز غەرىپكە قارىغاندا بىر ئەسىرگە يېقىن ئارقىدا قالدى، بۇ پۈتۈنلەي يامان ئىدىيە. تارىخ بىزگە ئەلدىنقىلارنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنى « سېلىشتۇرۇش » پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى. بىز « تەنقىدىي قوبۇل قىلىش » ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ھەر قايسى ئېقىملارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشىمىز، ھەرقايسىسىنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى تەڭ قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. مەيلى فرانسىيە ئېقىمى، ئامېرىكا ئېقىمى، گېرمانىيە ئېقىمى بولسۇن ياكى روسىيە ئېقىمى بولسۇن، بىزگە « پايدىلىقلىق » يېرى بولىدىكەن، ئۇنى « ئېلىپ كېرىشىمىز » لازىم. ھەرقايسى ئېقىملارنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتىشىشلىرىگىنى تۈگەتكەن، « چەتئەللىكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان » دىلا، بۇ دۇنيادىكى كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىمايدىغان جۇڭگوچە ئېقىمىنى شەكىللەندۈرەلەيمىز. روسىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى ئا. ن. ۋىشېروۋسكى قاتارلىقلارغىمۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىشىمىز لازىم، ئۇنىڭ نەزىرىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا « بۇرۇنلا ئەدەبىياتشۇناسلىغى نەزىرىيىسى » دەپ جاكارلىنىپ، ئۇنىڭغا « ئۈزۈل - كېسىل زەرەپ بەرىش »، ئۇنىڭ « ئىلىم - پەنگە قارشى ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ تاشلاش » لازىملىغى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى، بۇ - سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆكتەبىر ئىسپاتلاۋىدىن كېيىن، مەدەنىيەت مەسىلىسىدە يۈز بەرگەن ئىنتايىن « سول » ئېغىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەرەققى قىلىپ

چوڭ دولەت زومىگەرلىكى ۋە چوڭ دولەت شوۋىنىزىمىغا ئايلىنىپ كېتىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ۋىشروۋىسكى نەزىرىيىسىگە بولغان بۇنداق تونۇش 50 - يىللاردا ئەدەبىيات - سەنئەت دەرسلىكى شەكلىدە ئېلىمىزدە تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە ھىچبۇلىمغا ئىزاھات ئەدەبىياتى تەتقىقاتىمىزغا تەسىر كۆرسەتكەن. ۋىشروۋىسكىنىڭ ئاتالمىش « تارقىلۇچان سېپۇژىت نەزىرىيىسى خاتالىغى » نى تەنقىت قىلىش بىزنىڭ ئەپەندى لەتىپىلىرىنى توغرا تەتقىق قىلىشىمىزغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئەمەلىيەتتە، ۋىشروۋىسكىنىڭ نەزىرىيىسى تامامەن خاتا نەرسە ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئورنىك قىلىشقا بولىدىغان ئېقىلغا موۋاپىق قىسمىمۇ بار ئىدى. ۋىشروۋىسكى نەزىرىيىسى ئۇستىدىكى تەنقىتنى قوزغىغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ 60 - يىللاردىن بۇيان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى پەيدىن - پەي ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋاجلاندى ھەمدە ۋىشروۋىسكىدىنمۇ تارىختىن موۋاپىق ئورۇن بېرىلىپ، ئۇنىڭ روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھازىرقى زامان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نەزىرىيىسى توغرىسىدا ئارقا - ئارقىدىن يازغان مەخسۇس ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى. ئەنگلىيەدىكى ئاتاقلىق ئالىمى، دوكتور لىيۇ سىسىل مۇنداق كۆرسەتكەن: « جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى خوشنا دولەتلەر شۇنىڭدەك ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى خوشنا دولەتلەرنىڭ بېرىپ - كېلىشلىرى ۋە ئىنكاسلىرى ئىلگىرىكى ئىسزچىل قاراشلاردىكىدىن كۆپ بولغان. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، جۇڭگونىڭ ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت قېلىپىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ئۆزىنىڭ روشەن بولغان، ئەزەلدىن ئۇزۇلۇپ قالسىمىغان سىتخىيلىكىنى ساقلاپ قالغان. بۇ جۇڭگونىڭ، دۇنيا بىلەن مۇناسىۋىتى ئۇزۇلۇپ قالغان، دىگەن سۆزنىڭ ھەقىقى مەنىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇرۇن جۇڭگو چەتئەللەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغان. لېكىن، بۇ خىل ئۇچرىشىش ئەزەلدىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ئىلىم - پەن ئۇسلۇبىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتمىگەن » ④. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇنداق تەھلىل ئوبېكتىپ ۋە دەل موۋاپىق تەھلىل بولۇپ، تەبىئىي، ئۇ شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات - دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي پائالىيىتىنىڭ كۆرۈنىشى ئۇستىدىكى سېلىشتۇرما بولۇپ، ئۇ بىزگە تېخىمۇ كۆپ ھالدا: دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ھەرگىز بىر مۇقىم مەركەزنى ئوق قىلىپ ئايلىنىۋەرمەيدىغانلىغىنى، غەربنىڭ ھەممە نەرسىسىنىڭ ئىلغار بولۇۋەرمەيدىغانلىغىنى، شەرقنىڭمۇ ھەممە نەرسىسىنىڭ قالاق بولۇۋەر - مەيدىغانلىغىنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەرقنىڭ ئىلغار بولغان ۋاقتى، غەربنىڭ ئارقىدا قالغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان! ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، مىللەتلەرنىڭ توھپىسىنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش بولۇپ، ئۇلاردا ئىلگىرى - كېيىنلىك، چوڭ - كىچىكلىك ۋە ئاز - كۆپلىك پەرقى بولغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئەزەلدىن يۇقۇرى - تۆۋەنلىك، قەدىرلىك - پەسلىك پەرقى بولغان ئەمەس!

قىزىقارلىقلار :

- ① « شىنجاڭ ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژورنىلىنىڭ 1981 - يىلى تۇنجى سانغا بېسىلغان .
- ② بۇگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستان چېگرىسى ئىچىدە .
- ③ (سوۋېت ئىتتىپاقى) ۋ. ۋ. بارتولدى : « ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى » ، 18 - بەت .
- ④ (ئامېرىكا) خەيس ، مۇئىن ، ۋىلان بىرلىشىپ يازغان ئەسەر : « دۇنيا تارىخى » 1 - توم ، 313 - بەت .
- ⑤ بۇ — فرانسىيىنىڭ مەشھۇر ھازىرقى زامان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى ئىدىئىبورگىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى . « چەتئەل ئەدەبىياتى تەتقىقاتى » ژورنىلىنىڭ 1981 - يىلى 3 - سانغا بېسىلغان « سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ، فرانسىيە ئېقىمى ۋە ئامېرىكا ئېقىمى » دىگەن ماقالىغا قارالسۇن .
- ⑥ پەن گۇاڭدەن : « جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى يەھۇدىلەرگە ئائىت بەزى تارىخىي مەسىلىلەر » ، « جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى » ژورنىلى ، 1980 - يىلى ، 3 - سان .
- ⑦ « بالادا » — فرانسۇز تىلىدىكى ballade ، نېمىس تىلىدىكى ballada ، رۇس يېزىقىدىكى ballada نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ، خەنزۇ تىلىدا 叙事谣曲 ، 叙事诗 ، 民潭 دەپ تەرجىمە قىلىنغان . بۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ياۋرۇپادىكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىپىك خاراكتىرلىك قاپمىداش خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ ، مۇزىكا ، ئۇسۇل قاتارلىقلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بار . شۇنىڭ ئۈچۈن ياۋروپا كىلاسسىك مۇزىكىسىدىمۇ بالادا ژانىرى بار . بەزى مەشھۇر يازغۇچىلار ، مەسىلەن ، گىيۇتى ، شىللىر ، پوشكىن قاتارلىقلار « بالادا » ژانىرىغا كىرىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان .
- ⑧ ھازىر بۇلغارىيە ۋە چىخوسلوۋاكىيىدە كىنو قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ئىكرانىغا ئېلىپ چىقىلغان .
- ⑨ چىيەن چۇجۇن ، شېن گۇەنشېڭ : « ئەرەپ شېرىپىتىنىڭ پادىشاھى — ئەخمەت شاھ » ، « ئەرەپلەر ۋە دۇنيا » ، 1981 - يىلى ، 2 - سان .
- ⑩ (ئامېرىكا) شىت : « ئەرەپلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، خەنزۇچە نەشرى ، 204 - بەت .
- ⑪ (مىسىر) ساۋا . خىروس : « ئىنگلىز تىلىدىكى ئەرەپچە تاق سوزلەر » ، « ئەرەپ

- دۇنياسى « ژورنىلىنىڭ 1981 - يىلى 1 - ، 2 - سانلىرى .
- ⑫ (فرانسىيە) بازىر . بوس . پىلان . پىسېج : « چوڭ زىمىندىكى گۈلدۈرماما »
Laferr en colere . « دۇنيادىكى كىتاپلار » A توپلام ، 1981 - يىلى ، 4 - سان .
- ⑬ لافارگ : « نوي قوشا قلىرى ۋە ئادەتلىرى توغرىسىدا » ، « لافارگنىڭ ئەدەبىيات ئىلمىي ماقالىلىرىدىن تاللانما » ، 11 - ، 12 - بەتلەر .
- ⑭ گېي باۋچۇن : « ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى » ، « ھەرخىل بىلىملەر » ژورنىلىنىڭ ئومۇمى 195 - سانىنىڭ 35 - بېتىگە قارالسۇن .
- ⑮ شىنجاڭ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر ، خەنزۇ ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن « سەلەي چاققاننىڭ يېڭى لەتىپىلىرى » نى يىغىپ ، رەتلەپ ۋە ئېلان قىلىپ ، بىزنىڭ بالدۇر بىلگەنلىرىمىزنى تولۇقلىدى .
- ⑯ بۇ لەتىپىلەرنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى كۆرمەكچى بولغانلار جىڭ بىنچى تەرجىمە قىلغان « ئالىدار كوسا لەتىپىلىرى » نى كۆرسە بولىدۇ . « شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى » ژورنىلى ، 1981 - يىلى ، 1 - سان .
- ⑰ (ئامېرىكا) شىت : « ئەرەپلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، 122 - بەت .
- ⑱ (مىسىر) ئەخمەت . ئىمىن : « ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ سۇبھى مەزگىلى » ، « شەرق ئەدەبىياتى توغرىسىدا مەخسۇس توپلام » ، (1 - توپلام) .
- ⑲ (مىسىر) تاھا . ھۈسەيىن : « ئەرەپ ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى بىر نەچچە چوڭ ئەدەبىيات ئىچىدىكى ئورنى » ، « شەرق ئەدەبىياتى توغرىسىدا مەخسۇس توپلام » ، (1 - توپلام) .
- ⑳ (ئامېرىكا) شىت : « ئەرەپلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، 118 - بەت .
- ㉑ جۇيىلىياڭ ، ۋۇزىچىن تۈزگەن : « دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى » (ئوتتۇرا قەدىمقى زامان قىسمى) ، 97 - ، 98 - بەتلەر .
- ㉒ (ئامېرىكا) شىت : « ئەرەپلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، 278 - ، 281 - بەتلەر .
- ㉓ ئېنىگېلىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىچە : بۇ تارىخىي داستان 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئەسەر ئىكەن . خۇاڭ چىڭيۈننىڭ « غەربتىكى تەبەسسۇم ۋە شەرقىدىكى نوي » دىگەن ماقالىسىغا قارالسۇن ، « ياڭچىڭ كەچلىك گېزىتى » نىڭ 1981 - يىلى 21 - نويابىردىكى سانىنىڭ ئىككىنچى بېتىگە بېسىلغان .
- ⑳ « تۇركى تىللار دىۋانى » ، كىرىش سوز ، قۇيغۇرچە نەشرى ، 1 - نوم ، 9 - بەت .
- 1981 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرىسىدا

- ②5 (سوۋېت ئىتتىپاقى ۋ. ۋ. بار تولد: «موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇنقى تۇركىستان» .
- ②6 «تۈركى تىللار دىۋانى»، «كىرىش سوز» ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .
- ②7 (سوۋېت ئىتتىپاقى) ۋ. ۋ. بار تولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى» 25 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .
- ②8 گىڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان: «قۇتا دغۇبىلىگ» نىڭ خەنزۇچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1979 - يىلى 8 - ئايدا نەشر قىلىنغان .
- ②9 ر. جارى (ئۇيغۇر) تۈزگەن: «پەرھات - شىردىن» «مۇقەددىمە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .
- ③0 (ئامېرىكا) خەيس، مۇئىن، ۋىلان بىرلىشىپ يازغان ئەسەر: «دۇنيا تارىخى» ئوتتۇرا قىسمى، 688 - بەت .
- ③1 (ئەنگىلىيە) پىرومېتىن: «سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئىناپتونوم رايونلۇق مۇزېيى تەرىپىدىن 1981 - يىلى نەشر قىلدۇرۇلغان)
- ③2 «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، (شىنجاڭ ئىسجىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەللىلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتى) 1 - قىسمى 165 - بەت .
- ③3 ك. پ. مالوۋ: «قەدىمقى تۈركى يېزىقتىكى ھوججەتلەر»، لى جىڭۋېينىڭ «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى (ئالتۇن يارۇق) توغرىسىدا» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى .
- ③4 (مىسىر) تاھا. ھۈسەيىن: «ئەرەپ ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى بىر نەچچە چوڭ ئەدەبىيات ئىچىدىكى ئورنى»، «شەرق ئەدەبىياتى توغرىسىدا مەخسۇس توپلام»، (1 - توپلام) .
- ③5 ئابدۇشۇكۇر تۇردى (ئۇيغۇر): «مەشرەپ - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەنئەت مەكتىۋى» (خەلقارا 2 - نۆۋەتلىك تۈرك فولكلورى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىسى، 1981 - يىلى تۈركىيىدە ئوقۇپ ئوتۇلگەن) .
- ③6 «تۈركى تىللار دىۋانى»، «كىرىش سوز» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1981 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .
- ③7 ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇنەپەككۈرى ۋە

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

- ۋىلاسوفى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ، « شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى » ، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى ، 1981 - يىل ، 3 - سان .
- 38 (سوۋېت ئىتتىپاقى) ۋ . ۋ . بارتولد : « موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇنقى تۈركىستان » دىگەن كىتابقا قارالسۇن ، ۋېنگرىيە ئالىمى ۋامبىرىسۇ شۇنداق قارايدۇ .
- 39 (تۈركىيە) رەشىت رەھمىتى ئارات : « قۇتادغۇ بىلىگ » ، (1 - توپلام) 1 - بەت ، (ئىستانبۇل ، 1947 - يىل نەشرى)
- 40 (تۈركىيە) س . مەخسۇدى : « تۈرك تارىخى ۋە قانۇن » ، 64 - بەت (1947 - يىل نەشرى) .
- 41 (تۈركىيە) نەجىپ ئاسىم : « تۈرك تارىخى » ، « قۇتادغۇ بىلىگ » بابى .
- 42 (ۋېنگرىيە) ج . تىپورى : « 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى تۈركى تىل مىراسلىرى » ، 2 - توم ، 91 - بەت (116 - يىل نەشرى) .
- 43 (تۈركىيە) ئا . دىلاچار : « قۇتادغۇ بىلىگ تەتقىقاتى » ، 22 - ، 148 - بەتلەر ، (1972 - يىل نەشرى) .
- 44 (ئاۋىستىرەيە) كورت خورتىر : « پىرسىيە نەپىس رەسىملىرى » 1951 - يىل ، ۋېننا نەشرى ، « دۇنيا كۆزەل سەنئىتى » ژورنىلىنىڭ 1981 - يىل 4 - سانىنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدىن ئېلىندى .
- 45 توختى باقى (ئۇيغۇر) : « لۇشۇن ئەسەرلىرى شىنجاڭدا » ، « شىنجاڭ مىسلىلەتلەر ئەدىبىياتى » ، 1981 - يىل ، 2 - سان .
- 46 « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، 1 - قىسمى .
- 47 ئابدۇشۇكۇر تۇردى ، خېي گۈەنجۇڭ : « تۈركى تىللار دىۋانى » ، غا كىرگۈزۈلگەن قوشاقلارنىڭ تەرجىمىسىدىن تاللانمىلار » ، « كىرىش سوز » . « شىنجاڭ ئەدىبىياتى » ژورنىلى (خەنزۇچە نۇسخىسى) .
- 48 جاۋرۇيخۇڭنىڭ : « سونىتىلەر ئەتىمال جۇڭگودىن ياۋروپاغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن » دىگەن ماقالىسىغا قارالسۇن . « چەتئەل ئەدىبىياتى تەتقىقاتى » ژورنىلى 1982 - يىل ، 2 - سان .
- 49 (ئەنگلىيە) لىۋسىن : « جۇڭگونىڭ پەن - تېخنىكا تارىخى » 1 - توم ، 2 - كىتاپ ، 1975 - يىلى ئىلىم - پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .

يۇسۇپ ھۈسەيىن تەرجىمىسى

تۇركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا

ئىزدىنىش (1 - قىسىم)

شۈي زۇڭجىڭ

تەھرىر ئىدالۋىسى : ئاكا دېمىيىمىزنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتى قەدىمقى زامان تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسىدىكى يولداش شۈي زۇڭجىڭ كۆپلىگەن قېيىن-چىلىقلارنى يېڭىپ ، « قەدىمقى تۇرك خانلىغى تارىخى » دىگەن كىتابنى يېزىۋاتىدۇ ، پۈتۈن كىتاپ (1) تۇركلەر ئەجدادى ھەققىدىكى راۋايەتلەر توغرىسىدا ئازغىنە يېڭىچە پىكىر ؛ (2) تۇركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش ؛ (3) غەربىي تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە مۇستەقىللىغى ؛ (4) شەرقىي تۇرك خانلىغىنىڭ كۆچىشى ۋە زەئىپلىشىشى ؛ (5) غەربىي پامىلىلىك تۇركلەرنىڭ قوزغىلىڭى ۋە سور - تاردۇشلار خانلىغى ؛ (6) غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلەردىكى سىياسى جەھەتتىكى تالاش - تارتىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ زەئىپلىشىپ يوقۇلۇشى ؛ (7) كېيىنكى تۇرك خانلىغىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ؛ (8) كېيىنكى تۇرك خانلىغىنىڭ زەئىپلىشىپ يوقۇلۇشى ؛ (9) تۇرگىش خانلىغىنىڭ كۆچىشى ۋە يوقۇلۇشى ؛ (10) قەدىمقى تۇرك مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى تەتقىقاتتىن ئىبارەت جەمئى ئون باپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . خەت سانى 300 ھىڭغا يېقىن بولغان بۇ كىتابنىڭ بەش باپى يېزىلىپ بولدى ، بىز بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر بابىنى ژورنىلىمىزنىڭ ئىككى سانىغا ئارقا - ئارقىدىن بېسىپ ، كىتابچىلارنىڭ نىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۇنماقچىمىز .

مىلادى 6 - ئەسىردە ، تارىخ سەھنىسىدە يېپ - يېڭى بىر شىمالىي ئاسىيا مىللىتى باش كۆتۈرۈپ چىقتى ، ئۇلار شەرقتە جۇجىنلارنى ، غەربتە ئىپتىلىتلارنى يوقاتتى ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي رايونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، جەنۇبتا خۇاشيا (خەنزۇ) غىچە قىستاپ بېرىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى

قۇدرەتلىك خانلىغىنى قۇردى. بۇ مىللەت ئاشنا ئۇرۇغىنى يادرو، دىل * (تېلى) لارنى ئاساسىي كوپىيەتكۈچى قىلغان تۈرك مىللىتىدۇر. مىلادى 460 - يىلى ئاشنا ئۇرۇغى قوچو (ئىندىقۇت) نىڭ شىمالىغا كۆچكەندىن تارتىپ، تاسپار قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، تۈرك خانلىغى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقلىرىغا بولۇنۇپ كەتكەنگە قەدەر بولغان دەۋرىنى، تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرى دىيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى تارىخ تۈرك ئەجداتلىرىنىڭ پائالىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئاۋالقى راۋايەت دەۋرىگە تۇتىشىدۇ، بۇ ھەقتە يازما يادىكارلىقلاردا ئاز - تولا خاتىرە بولسىمۇ، ئەمما تەپسىلىي بايان قىلىنىشىغا ئىلگىرى - ئاخىرىدا بۇ ماقالىغا «ئىزدىنىش» دەپ ماۋزۇ قويۇم.

1. جۇجان، ئىگىز قاغىلارنىڭ كۆچمىشى - زەئىپلىشىشى ۋە ئازىيىشى - كۆپىيىشى بىلەن ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن قۇچونىڭ شىمالىدىكى تاقىقا كۆچۈشى

مىلادى 460 - يىلى ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋردە باشلانغان ئەڭ ئاخىرقى كۆچۈشى چوڭقۇر تارىخىي ئارقا كورۇنىشكە ئىگە، شۇ قېتىمقى كۆچۈش، جۇجان، ئىگىز قاغىلىدىن ئىبارەت موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى ئىككى قۇدرەتلىك دولەتنىڭ كۆچمىشى - زەئىپلىشىشى ۋە ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشى - ئازىيىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ تۈرك مىللىتىگە ئۆزگىرىش جەريانىدا ھەل قىلغۇچ باسقۇچ بولغان.

(1) جۇجانلار بىلەن ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ مۇنقەرز بولۇپ قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغدا پائالىيىتى

جۇجانلار (柔然 رورەن) بەزىدە رۇرۇ (茹茹) دەپ ئاتالغان بولۇپ، «شەرقىي خۇلارغا تەۋە مىياۋ*»

* ئاپتور ئۆزى يېزىۋاتقان كىتابىنىڭ 1 - بابىدا دىلى، تېلى، دىڭلىن دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى دىل دىگەن نامنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قارىغاچقا، شۇبويىچە ئېلىندى - ت.

* مىياۋ - قەدىمقى مىللەت نامى، راۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، شۇن دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىغا كۆچۈرۈلگەن - ت.

ئەۋلاتلىرى» ①، ئۇلار ئىرق جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغا، تىل جەھەتتىن ئالتاي تىل سېستىمىسىنىڭ تىۋىڭگۇس تىل تارمىقىغا مەنسۇپ. ئۇلارنىڭ نامى يەنە (芮芮 رۇي رۇي، 擅擅 شەن شەن، 蠕蠕 رۇرۇ) دەپمۇ يېزىلغان، ئۇنىڭ ئىسپىدىكى «رۇرۇ» (蠕蠕) دىگەن نام، شىمالىي ۋېي خانلىقىدىكىلەرنىڭ جۇجىلارنى كەمسىتىپ ئاتىغان نامى، ياپونىيىلىك ئالىم بەييۇ كۇچىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ ناملار ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋردە زۇۋېن ياكى زوۋو دەپ ئوقۇلغان ②. جۇجىلار ئەسلىدە ئورخۇن دەرياسى بىلەن تۇلا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان، 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇلار دەۋرىدە، ئۇلار تەدرىجى كىچىكىيىپ، ھۇن، سىيانپىلارنىڭ ئورنىنى ئىگەللەنگەن، ئۇلار جەنۇبتا ۋېي خانلىقىغا، غەربتە ئېقتا لىت ۋە ياپىلارغا قارشى تۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈرگەن ۋە دىل (تېلى) لارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان، ۋېي دولىتىنىڭ خانى ئىلگىرى - كېيىن بىرنەچچە قېتىم زور كۆلەملىك شىمالغا يىۋرۇش قىلغان بولسىمۇ، بۇ قۇدرەتلىك كۈچنى بويسۇندۇرالمىغان. جۇجىلار قەبىلىلىرى ئەسلىدە ئىقتىسادات، مەدەنىيەت جەھەتتە ئىنتايىن قالاق بولۇپ، كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي رايوندىكى قەلئەلىك بەگلىكلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇلاردا تەدرىجى ھالدا مۇھىم ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن، بۇ ئۆزگىرىشنىڭ تارىخىي مەزە مۇننى ۋېي دولىتى تەيزۇ خانىنىڭ: «جۇجىلار بۇرۇندىنلا جاھىل ئىدى، ئۇلار ھەر قېتىم بۇلاڭچىلىققا كەلگەندە، ئۇزغانىنەكنى چېتىپ ھايداپ كېلەتتى، ئىنەك ماڭماي يېتىۋالسا، ئالغا ئىلگىرلىمەيتتى، باشقا قەبىلىدىكىلەردىن بەزىلەر ئۇلارغا ئىنەكنى ئۇزغا ئالماشتۇرۇش توغرىسىدا ئەقىل كۆرسەتسە، جۇجىلار ئۇنىڭ ئانىسى ماڭمايۋاتقان يەردە بىلىسى قانداق ماڭسۇن!، دەپ تىگىشكىلى ئۇنىماي، نەتىجىدە دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشۈپ قالاتتى. ھازىر تىۋىن دەۋرىدە ئۇلار جۇڭگودىن ئۆگىنىپ، قانۇن تۇزۇپ، ئىستېھكام قۇرۇپ چەك قىلىدىغان بولدى ۋە چېگرىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈشنىڭ بولۇپ قالدى» ③ دىگەن بىر ئابزاس مۇھاكىمە سۆزى تىۋىن ئىسلىمى ئۈستىدە بېرىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، تاكى ياكى ياكى گاچ قاغان، تەڭرى قاغان ۋە دىجېي (dJe) قاغان دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشقان. دىسلا (dsila) قاغان دەۋرىدە، جۇجىلار غەربىي رايوننى شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن تېخىمۇ كەسكىن تۇردە تالاشقان. مىلادى 422 - يىلى (شىمالىي لياڭنىڭ شۇەنشى 11 - يىلى)، غەربىي لياڭنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان لى باۋ ئۆزىنىڭ يولەنچۇڭى، ئاكا - ئىۋكا تاڭچى، تاڭخېلارنى ئەتراپىغا توپىلاپ، ئۇلارنى بارىكۆلگە ئورۇنلاشتۇرغان، ۋە ئۇلارنى ئىۋىرغول (ھازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى) نىڭ خانى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلاردىن

ئاشلىق - رەخ سېلىمى ئېلىپ تۇرغان، كېيىن ناگىچى ۋېي خانلىقىغا بەيئەت قىلىپ بولغاندا، چۇجاندانلارنىڭ دەرھال ئىسكەر چىقىرىپ زەربە بېرىشى بىلەن بىراقلا يوقۇتۇلغان، مىلادى 439 - يىلى (يۇڭخېننىڭ 7 - يىلى)، شىمالىي ۋېي خانلىقى شىمالىي لياڭنى يوقاتقاندىن كېيىن، قۇتقۇ ئۇرۇغى خان جەمەتنىڭ قالدۇق ئەۋلاتلىرى غەربتىكى قۇملۇقلاردىن ئوتۇپ، قوچو (ئىدىقۇت) دا قۇتقۇ ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان، بۇ ھاكىمىيەت ئىگەللىگەن جايلار يىپەك يولىنى قالمال قىلىۋالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ شىمالدىكى چۇجانلارغا بويىسۇنماي جەنۇبتىكى سۇڭ خانلىقىغا ئىتائەت قىلغانلىقى، تەبىئىي جۇجاندانلارنىڭ غەربنى قوزغىغان، مىلادى 460 - يىلى (سۇڭ خانلىقى دامىڭنىڭ 4 - يىلى)، جۇجان قوشۇنلىرى قوچوغا يۇرۇش قىلىپ "قۇتقۇ ئەنجۇننىڭ كالىسىنى ئېلىپ، قۇتقۇ ئۇرۇغىدىكىلەرنى يوقاتقان" ④، ئۇلارنىڭ دولىتى "چۇجانلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان" ⑤.

چۇجانلارنىڭ قۇتقۇ ئۇرۇغىدىكىلەر قۇرغان قوچو ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرز قىلىشىنىڭ مۇھىم ئاقىۋەتلىرىدىن بىرى، قۇتقۇ ئۇرۇغىدىكىلەرگە بويىسۇنۇپ كەلگەن ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانلىقىدۇر.

تۇركلەرنىڭ يادرو ئۇرۇغى بولغان ئاشنا ئۇرۇغى ئوز تەرەققىياتىدا، تارىختىن ئاۋالقى دەۋرلەردە كۆپ قېتىم كۆچكەن. مەن ئۆزەمنىڭ «تۇركلەر ئەجدادى ھەققىدىكى راۋايەتلەر توغرىسىدا ئازغىنە يېڭىچە پىكىر» دىگەن ماقالىمدا: تۇركلەرنىڭ يىراق ئەجدادى ئەسلىدە غەربىي دېڭىز (ئارال دېڭىزى) ساكلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇلار شەرقتىكى مۇڭغۇل دالاسىغا كۆچكەندىن كېيىن، خەن، ۋېي دەۋرلىرىدە خۇدات (呼揭)، خۇداك (呼得) دەپ ئاتالغانلىقىنى، دولىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ قۇل - دىدەكلىرىگە ئايلانغانلىقىنى، ھۇنلار زەئىپلەشكەندە جەنۇبقا قېچىپ بېرىپ، جىن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى قالايمىقانچىلىق مەزگىللىرىدە ئارىلاشما خۇدەپ ئاتالغانلىقىنى، تۇركلەرنىڭ يېقىنقى ئەجداتلىرىنىڭ تىگى - تەكتى، شىمالىي لياڭ پىڭلياڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى پىڭلياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى) ئارىلاشما خۇلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ئىدىم. بۇ ھەقتە چاڭسۇن ۋۇجى تۇزۇپ چىققان «سۇي نامە» نىڭ 84 - جىلىددا: «تۇركلەرنىڭ ئەجدادى پىڭلياڭلىق ئارىلاشما خۇلار بولۇپ، پامىلىسى ئاشنا شېرى ئىدى، كېيىن ۋېي دولىتىنىڭ تەيىۋۇخانى قۇتقۇ ئۇرۇغىدىكىلەرنى يوقاتقاندا، ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەردىن 500 تۇتۇن چۇجانلار يېنىغا قېچىپ كەتتى ۋە ئالتاي تېغى (ئالتۇن تاغ) دا ئولتۇراقلىشىپ تومۇرچىلىك قىلدى، ئالتاي تېغىنىڭ شەكلى تۇركە (دۇبۇلغا) شەكلىدە بولغاچقا، ئۇ يەردە ياشىغان خەلقلەر مۇشۇ نام بويىچە ئاتالدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ تارىخىي ماتېرىيالدىن نۇرغۇن گۇمانلىق تەرەپلەرنى ئاسانلا تېپىۋېلى

لىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭدا قارىماققا ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ شىمالىدىكى جۇجانلار يېنىغا قېچىپ بېرىشى بىلەن ۋېي دولىتى تەيۋۇ خانىنىڭ شىمالىي لياڭنى يوقۇتۇشى بىر يىلدا يۈز بەرگەن ۋەقەدەك كورۇنىدۇ، ئەمىلىيەتتە ئۇنى باشقا يازما يادىكارلىقلاردىكى خاتىرىلەر بىلەن بىرلەش- تۈرگەندە، مەسىلىنى ئۇنداق چۈشىنىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. 439 - يىلى، ۋېي قوشۇن- لىرى شىمالىي لياڭنىڭ پايتەختى گۇزاڭ شەھرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، قۇتقۇ ئورۇغىدىكىلەر قۇرغان شىمالىي لياڭنىڭ خانى ۋوماۋ ئوزىنى باغلىتىپ ۋېي خانلىقىغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ، ئەمما قۇتقۇ ئورۇغىدىكىلەر خان جەمەتىنىڭ ھوكۇمرانلىق نەسەبنامىسى ئۈزۈلۈپ قالغان، قۇتقۇ ۋۇخۇي، قۇتقۇ ئەنجۇلار قالدۇق قەۋمنى باشلاپ غەرىپكە يەنى قوچغا كۆچكەن، ئۇلارنىڭ ماڭغان يۈنۈلۈشى شىمالىي لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ دەل شىمالى تەرىپىگە توغرى كېلىدۇ. «ئارىلاشما خۇ» دەپ ئاتالغان ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ قۇتقۇ ئورۇغىدىكىلەر ھوكۇمرانلىقىدىن تامامەن قۇتۇلۇپ ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق كۆچۈشىگە شىمالىي ۋېي خانلىقى ئەمەس، بەلكى جۇجانلار تۈرتكە بولغان، شۇ قېتىمقى كۆچۈشىمۇ 439 - يىلى ئەمەس، بەلكى 460 - يىلى بولغان.

شۇنى ئېنىقلىۋېلىش كېرەككى، ئاشنا ئۇرۇغى جۇجانلار يېنىغا ئوز ئىختىيارى بىلەن ئەمەس، بەلكى بېسىم تۈپەيلىدىن قېچىپ بارغان، شۇڭا ئۇلار دەسلەپتە ئالتاي تېغىنى كۆچۈش نىشانىنى قىلماستىن بەلكى قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغنى نىشان قىلىپ كۆچكەن ۋە ئۇچايدا بىر نەچچە دەۋر پانالىنىپ، ئاندىن ئالتاي تېغىغا بېرىپ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان. «جۇنامە» نىڭ 50 - جىلىدا بايان قىلىنغان بوزە ئەجداد ھەققىدىكى راۋايەتتە مۇشۇ تارىخىي مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ «سۇي نامە» دىكى بايان ئۇچۇن دەل تولۇقلىما بايان بولالايدۇ، چۈنكى قوچوندىن شىمالدىكى ئالتاي تېغىغا كۆچۈش ئۇچۇن، قوچونىڭ شىمالدىكى تاغدىن ئوتۇشكە توغرى كېلىدۇ:

«(تۈركلەرنىڭ ئەجدادى - بوزە) قوچو دولىتىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كېتىپتۇ، تاغدا چوڭقۇر جىلغا بولۇپ، ئوت - چوپىلەر قۇيۇق ئوسكەن، بۇ تەكشى جىلغىنىڭ دائىرىسى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىكەن، جىلغىنىڭ ئوت ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدىكەن، بوزە شۇ جىلغىنىڭ ئىچىدە پانالىنىپ، ئون ئوغۇل توغۇپتۇ، ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن، سىرتتىن خوتۇن ئېلىپتۇ، ئاياللىرى ھامىلدار بولۇپ، بالا تۇغۇپتۇ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم پامىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ پامىلىسى ئاشنا ئىكەن، بۇنىڭ ئۇرۇق- ئەۋلادى كۆپىيىپ، بىر نەچچە يۈز تۇتۇلۇككە يېتىپتۇ، بىر نەچچە دەۋر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار جىلغىدىن چىقىپ جۇجانلارغا بېقىندى بولۇپتۇ، شۇندىن باشلاپ، ئۇلار ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، جۇجانلار ئۇچۇن تومۇرچىلىك قېلىشىپتۇ.»

قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغ، يەنى ئېلىمىزنىڭ تارىخىناھىلىرىدا تامغان تېغى دەپ خاتىرىلەنگەن بۇ تاغ، «پادىشاھوزۇرىدا يېزىلغان غەربىي رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» غا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى تىيانشان (تەڭرى تېغى) نىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان بوغدا تېغىغا؛ لى گۇاڭيەن يازغان «خەن دەۋرىدىكى غەربىي رايونىنىڭ جۇغراپىيىسى ھەققىدە مۇلاھىزە» گە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاققا توغرى كېلىدۇ، ياپونىيىلىك سۇڭتېن شۇنەن يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇ تاغنىڭ ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغنىڭ شۇيشىگۇ جىلغىسى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان ⑥. شۇيشىگۇ جىلغىسى دەل ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ جايىنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان راۋايەتتە بايان قىلىنغان جىلغا ئىچىدىكى تۈزلەڭلىكنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ بۇ جايىدىن چىقىمى پانالانغانلىقى، ئۇلاردا جۇچانلارغا بەيئەت قىلىش نىيىتى يوقلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«سۇي نامە، قوچو تەزكىرىسى» دە: «(قوچو) نىڭ شىمالىدا قىزىلتاش تېغى بار، ئۇنىڭ شىمالىغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا تەنيۇ تېغى بولۇپ، ياز كۈنلىرىمۇ قار-مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ تاغنىڭ شىمالى دىل (تېلى) لارغا چېگرىداش، دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ خاتىرىدە تامغان (貪汗) دىگەن ئىسىم، تەنيۇ (貪汚) دەپ باشقىچە يېزىلىپ قالغان بولۇپ، قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغنى كۆرسىتىدۇ، بىز بۇ-نىڭدىن تامغان تېغى ئەتراپلىرى دىل (تېلى) لار تارقالغان رايون ئىكەنلىكىنى كورۇۋالالايمىز. ئېلىلار يەنى دىللار، قەدىمقى دەۋردە دې (狄)، خەن دەۋرىدە دىڭلىن، ۋېي دەۋرىدە چۇلى دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئاسىيا قىتئەسىدىكى سانى ناھايەت كۆپ قەدىمقى خەلقلەر. «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. دىل (تېلى) لار تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، دىل (تېلى) لارنىڭ ئوتتۇكەن تاغلىرىنىڭ غەربىدىن غەربىي دېڭىز (ئارال دېڭىزى) نىڭ شەرقىگىچە «تاغ - ئېدىرلارنى بويلاپ ماكانلاشقان» لىغىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇلار ئىچىدىكى قارا تەلپەك (چۈبە)، بۇرج، ئىسكە (ئازىلار)، سۇبۇ (سېتا)، ناخ (ناگە)، ئوغۇز، قىرقىز، ئىرتوش (ئىككىل)، ئونخۇ (ئونقۇ) قەبىللىرى ئىۋىرغول (ھازىرقى قومۇل ناھىيىسى) نىڭ غەربى، كىنگىتېننىڭ شىمالى ۋە تىيانشان (ئاقتاغ) ئەتراپلىرىدا، سوز - تاردۇش، جىلېر (جەرۇق)، زابىندىر، داك قاتارلىق قەبىلىلەر ئالتاي تېغىنىڭ غەربى جەنۇبىدا ياشىغان. ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەر شىمالغا كۆچكەندىن كېيىن سانى ناھايەت كۆپ بولغان دىللارنىڭ ئادەم دېڭىزغا قوشۇلغان، شەك - شۇبھىسىزكى، ئەشۇنداق مۇھىتنىڭ تاۋلىشى بىلەن ئەسلىدە غەربىي دېڭىز ساكلىرى ئارقىدىن بولغان ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەر تامامەن دىللىشىپ كەتكەن.

(2) ئىگىز قاڭقىلدار ۋە ئاشىنا ئۇرۇغىنىڭ ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىشى

جۇجىنلارنىڭ بوڭخۇدۇ قاغانى دەۋرىدە ، موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىدە ئوزگىرىش يۈز بېرىش بىلەنلا ، ئەسلىدە جۇجىنلارغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن دىل (تېلى) لارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. ئۇلار ئىچىدىكى ئىگىز قاڭقىللىق دىڭلىنلار 487 - يىلى ئاۋۇزلۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى چۇڭچىنىڭ باشچىلىقىدا «غەرىپتە ئىسيان كۆتۈرۈپ ئالدىنقى قانقىلنىڭ غەربىي شىمالىغا بارغان ، ئاۋۇزلۇ ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان ، ئۇنىڭ دۆلىتىدىكىلەر «ئۇنى كۈرلۈك بەگ» دەپ ئاتىغان بولۇپ ، بۇ سوز ۋېي خانلىقىدىكىلەرنىڭ ئۇلۇغ خان دىگەن سوزىنىڭ مەنىسىگە ئوخشايدۇ؛ چۇڭچىنىڭ نامى «كۈل بەگ» بولۇپ ، ۋېي خانلىقىدىكىلەرنىڭ خان دىگەن سوزىنىڭ مەنىسىگە ئوخشايدۇ ، ئۇ ئىككىسى ئىناق ئوتتۇپ ، دولەتنى ئىككى قىسىمغا ئايرىپ باشقۇرغان ، ئاۋۇزلۇ شىمالدا ، چۇڭچى جەنۇبتا تۇرغان ، دۆلۈتنىڭ جازا يۇرۇشلىرى ھەر نوۋەت ئاۋۇزلۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان . ⑦ . ئىگىز قاڭقىل دىگەن نام ، ئىگىز قاڭقىللىق دىڭلىن دىگەن ناھىيە قىسقار تىلىپ ئاتىلىشى ، دىڭلىنلار ئەمەلىيەتتە دىل (تېلى) لار بولۇپ ، ئۇلار ئىگىز چاقىلىق ھارۋۇلاردا ئولتۇرۇپ يول يۇرۇشنى ياخشى كۆرگەچكە ، يەنى «ھارۋۇللىرىنىڭ چاقى ئىگىز ، شادىسى كوپ» ⑧ بولغاچقا ، ئىگىز قاڭقىلدار (ئىگىز ھارۋۇللىقلار) دەپ ئاتالغان . ئۇلارنىڭ دۆلىتى دې (دېھار) ، باز ، چارۋىلىق (كۈلۈگۈ) ، چەپنى ، قىرغىز ، قوغۇرسۇ ، ئىتىپكىن قەبىلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ ، ئۇلار ئىگىز قاڭقىلدارلارنىڭ ئالتە قەبىلىسى دەپ ئاتالغان ، ئۇنىڭدىن باشقا ، ئىگىز قاڭقىلدار يەنە شىبىل ، تۈرلەم ئۇيۇر ، يىجان ، دالان ، سۇخا ، داۋغان ، ئارزۇغون ، مورون ، ئىۋا ، مەركىت ، چىئون (بىقۇلۇن) ، يۈسپەردىن ئىبارەت 12 ئۇرۇغداشنى ئوز ئىچىگە ئالغان ، ئىگىز قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ نامى دائىم ئارىلاشما قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان دىل (تېلى) لار بىلەن ئوخشاش نامدا ئاتالغان ، مەسىلەن ، ئىگىز قاڭقىلدارلارنىڭ داۋغان قەبىلىسىنىڭ نامى دىل (تېلى) لاردىكى داڭ ئۇرۇغىنىڭ نامىدىن ، «纥纥世» ئۇرۇغىنىڭ نامى دىل (تېلى) لاردىكى «吐如纥» (ھەر ئىككى خەنزۇچە نام تورگىش دىگەن نامنىڭ ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى - ت) ئۇرۇغىنىڭ نامىدىن ئۆزگەرتىلىپ ئاتالغان ، بۇنىڭدىن ئىگىز قاڭقىلدار دىل (تېلى) لارنىڭ بىر قەدەر تەشكىللىك قىسمى ئىكەنلىكىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ .

ئۇلار قۇرغان دولەت ئالدىنقى قانقىل دولىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، ئالدىنقى قانقىل دولىتىنىڭ يېرى بولسا، قوچو دولىتىنىڭ يېرى بىلەن تۇتاشقان، بۇ ئەھۋال، ئىگىز قاڭقىل دولىتىنىڭ جايلاشقان ئورنى قوچونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا توغرى كېلىدۇ. خانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ ۋە بۇنىڭدىن ئاشنا ئۇرۇغى 487 - يىلى يەنى قوچونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاققا كوچۇپ بېرىپ 27 يىل ئوتكەندىن كېيىن، بىر مەزگىل ئىگىز قاڭقىللارغا بېقىندى بولغانلىغىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ.

قوچو دولىتى كۈچەيگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇنىڭ شەرقىگە ئەينى چاغدا موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىغا زومىگەرلىك قىلىۋاتقان جۇجانلار، غەربىگە غەربىي رايوندا زومىگەرلىك قىلىۋاتقان ئېفتالىتلار جايلاشقانلىغى ئۇچۇن، ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا تۇرغان، ئىگىز قاڭقىللار ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ چۇڭچى ئولتۇرۇلگەن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مىتو ئەسىرگە ئېلىنىپ، ئاۋۇزۇمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئېفتالىتلارغا جۇجانلار بىلەن بولغان زومىگەرلىك تالاشىشىنىڭ ئىھتىياجى تۇپەيلىدىن ئىگىز قاڭقىل لارنى كونتىرول قىلىشقا، مىتونى يولەپ تەختكە چىقىرىشقا ۋە ئۇنى قوراللىق كۈچ بىلەن دولىتىگىچە ئاپىرىپ قويۇشقا توغرى كەلگەن، 508 - يىلى، مىتو ئېفتالىتلارنىڭ كۈشكۈر-تىشى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا جۇجانلارنىڭ ئۇتاخان قاغانى بوگدا بىلەن بارىكولدا ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن، ئۇتاخاننىڭ قوشۇنلىرى ئىمۇرغولنىڭ شىمالىدىكى تاققا ئورۇنلاشقان. دەل شۇ چاغدا قوچو خانى چۇيجا ۋېي خانلىغىغا ئوزلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كوچۇش تەلپۈنى يەتكۈزگەن، ۋېي خانلىغى لۇڭشياڭنىڭ سانغۇنى (سەنگۈنى) مىڭۋېيىنى زور قوشۇن بىلەن ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتكەندە، ئۇلار جۇجان قوشۇنلىرى بىلەن تەسادىپى ئۇچرىشىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن جۇجانلار، ئىگىز قاڭقىللار بىلەن ۋېي خانلىغى بىرلىشىپ، بىزنى قىستاپ ھوجۇم قىلماقچى بولىۋاتىدۇ. دەپ خاتا چۈشىنىپ، ئالدىراپ - تىنەپ چىكىنگەن، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىگىز قاڭقىللار ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، بارىكولدا ئۇتاخان قاغاننى ئولتۇرگەن ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى مىڭۋېيگە ئەۋەتكەن ھەم ئەلچى ئارقىلىق ۋېي خانلىغىغا سوغات يوللىغان. «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 98 - جىلد ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسىدە: «ئىگىز قاڭقىللار، قەدىمقى دې (دېھار) لارنىڭ كېيىنكى ئۇرۇغى بولۇپ، دەسلەپتە دىلى (狄历) دەپ ئاتىلاتتى، شىماللىقلار ئىگىز قاڭقىللىق دىڭلىنلار دەپ ئاتايتتى، دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىگىز قاڭقىل دىگەن نام ئوزلىرى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى باشقىلار تەرىپىدىن ئاتالغانلىغىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇنداقتا ئىگىز

قاڭقىلار ئۆزلىرىنى نىمە دەپ ئاتىغان؟ مەن غەربنىڭ كىتابلىرىدا ئاۋارپىس دىيىلگەن يەنى گىرىكلىك ئاۋارپىس دەپ ئاتىغان خەلقلەرنى، چاۋانىپس قاتارلىقلار ئاۋارپىس — جۇجىلاردۇر، دىگەن كوز قاراشنى تەشەببۇس قىلىشى بىلەنلا، ئومۇمىيۇر باشلىنىش بىلەن باشقىلارمۇ تەڭلا قوشۇلغاندەك ئەھۋال بولۇپ، ئۇنىڭ كوز قارىشى ئىلىم ساھەسىدە ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالغان دەپ ھىساپلايمەن. ۋاھالەنكى، چوڭقۇر ئىزدىنىپ كورۇلسە، ئۇ خىل قاراشنىڭ دەلىللىرى يىتەرلىك ئەمەسلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ، (1) ئاۋارپىس دىگەن نامنىڭ ئوقۇلىشى بىلەن زۇزېن (柔然)، ۋو ۋو (VO VO 茹茹) دىگەن ناملارنىڭ ئوقۇلىشى بىر — بىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇ مېنىڭ گۇمانلىنىشىمدىكى 1 — سەۋەپ، (2) ئاۋارپىس غەربكە، جۇجىلار شەرقتە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئىگىز قاڭقىلار جايلاشقان بولغاچقا، ئاۋارپىس بىلەن جۇجىلارنىڭ يېرى ئوز — ئارا تۇتاشمايدۇ، بۇ مېنىڭ گۇمانلىنىشىمدىكى 2 — سەۋەپ، (3) جۇجىلار بىلەن ئېفتاللىقلار كونا رەقىپلەردىن بولغاچقا، مەغلۇپ قىلىنغان جۇجىلارغا ئۇلارنىڭ باشپانا بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھالبۇكى تارىخنامىلاردا ئاۋارپىسلارنىڭ غەربتىكى ئېفتاللىقلار بىلەن قېچىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن، بۇ مېنىڭ گۇمانلىنىشىمدىكى 3 — سەۋەپ، يۇقۇرقى ئۇچ گۇماندىن ئاۋارپىسلارنىڭ ھەرگىزمۇ جۇجىلار ئەسەسلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. يەنىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە يۇرگۈزۈپ: (1) يادرو قەبىلە ئارقىلىق بۇنى ئىسپاتلىغاندا: قەدىمقى دەۋرلەردە دولەت نامىنى دائىم دىگىدەك شۇ دولەتتىكى يادرو قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان، ئىگىز قاڭقىللارنىڭ يادرو قەبىلىسى ئاۋارپىس (副伏罗) لار بولغان. «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە: «بۇرۇن ئاۋارپىس قەبىلىسى جۇجىلار تەرىپىدىن قۇل قىلىناتتى، دۇلۇن دەۋرىدە جۇجىلاردا قالماستىنچىلىق يۈز بېرىپ، دولتى پارچىلىنىپ كەتتى، ئاۋارپىسلاردىن ئاۋۇزلۇ بىلەن ئىنىسى چۇڭچى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ ئون تۇمەندىن ئارتۇق تۇتۇنىگە باشچىلىق قىلدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن ئىگىز قاڭقىل دولتىنى قۇرغۇچى خانلار — ئاۋۇزلۇ بىلەن چۇڭچىلارنىڭ ئاۋارپىس قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە «يىلىنامە» نىڭ 156 — جىلىدىدا «ۋېي نامە» دىن شاپائەتلىك جىڭدى خاننىڭ شىنخېي 2 — يىلى (540 — يىلى): «ئاۋۇزلۇ خان ئاۋارپىسلارنىڭ پادىشاسى بولۇپ، مېھمان سۇپىتىدە ئوردىغا كەلدى ۋە خانلىغىمىزغا بەيئەت قىلدى، ئۇنىڭغا ئاۋارپىسلار (ئىگىز قاڭقىل) خانى دىگەن ئۇنۋان بېرىلدى، دىگەن بايان نەقىل كەلتۈرۈلگەن، بۇ يازما ماتىرىيال، ئاۋۇزلۇ = ئاۋارپىس = ئىگىز قاڭقىللار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ دولەت نامى ئەمەلىيەتتە يادرو قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش بولغان. (2) ئاۋارپىس (副伏罗) نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ئارقىلىق ئىسپاتلىغاندا:

“副” 4 - ئاھاڭدىكى “宥” (iou) گە، يىنىك ئاھاڭدىكى (uk, Iuk) كە، بۇ يىنىك ئاھاڭدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا (wək, iək) كە تەئەللۇق بولۇپ، “ə”， “w” غا نوۋەتلىشىدۇ، يىنىك ئاھاڭدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا، “iəK” 3 - يۇنىمۇ غا تەئەللۇق بولىدۇ، “伏” يىنىك ئاھاڭدىكى “厝” (ietiwət) كە تەئەللۇق بولۇپ، “تەلەپپۇز” قىلىنغاندا “t” “K” غا ئالمىشىپ، (iək, iwək) دەپ ئوقۇلۇپ 2 - يۇنىمۇغا تەئەللۇق بولىدۇ، قەدىمقى دەۋردە لەۋ چىڭ جۇپلۇشۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولسا، ھازىر لەۋ بوش جۇپلۇشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن شۇنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇلاردىكى تون “𠵹” نىڭ يۇنىمۇسى (b) بولىدۇ، “罗” نى چەتئەل تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا، كوپىنچە “ra” دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ، “副伏罗” نىڭ ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋردىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى “ukbiətra” بولۇپ، كېيىن لەۋلەشكەن لەۋ ھەركىتى لەۋلەشمىگەن لەۋ ھەركىتىگە ئۆزگىرىپ “abiəra” دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان، بۇ دەل گىرىك يېزىقىدىكى “Abareis” نىڭ ئوقۇلۇشىغا ئوخشايدۇ. (3) جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن ئىسپاتلىغاندا: پىرسۇسنىڭ كىتابىدا، 461 - يىلىدىن 465 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئاۋارېسلار تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ساۋرېسلار يېرىگە تۇتاش ئوز ماكانلىرىغا قاچقانلىقى خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدىن باشقا، مېرئاندىرنىڭ «گىرىك تارىخىنىڭ كەمتۈك ۋاراقلىرى» دىمۇ، ئاۋارېسلار تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، غەربتىكى ئېفىتالىتلار يېنىغا قاچقانلىقى ئۇچۇن، تۈركلەردىن دىزابون 562 - يىلى ئېفىتالىتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشنى تۇڭتۇپلا، غەربتىكى ئاۋارېسلارغا زەربە بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى ئېيتىلغان، ساۋرېس ۋە ئېفىتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيا دولەتلىرى ئىكەن، ئۇنداقتا ئاۋارېسلارنىڭ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىرىگە تۇتاش جايلاردا ماكانلاشقانلىقى ناھايىتى ئېنىق، شۇڭا بۇ جايدا ئىگىز قاڭقىللار ماكانلاشقان دېيىشكە بولىدۇكى، جۇجىلار ماكانلاشقان دېيىشكە بولمايدۇ. (4) تەۋە قەبىلىلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىغاندا: تەخىپو-خانىنىڭ «يىلنامە تەپسىراتى» ⑨ غا ئاساسلانغاندا، مىلادى 563 - يىللىرىدا خېرىم-چىنوپىسلارنىڭ ئاۋارېسلار ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى خاتىرىلەنگەن، مېرئاندىرنىڭ «گىرىك تارىخىنىڭ كەمتۈك ۋاراقلىرى» دىمۇ، مىلادى 563 - يىلى ئۇلاردىن شەرقىي رىمغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىنىڭ ئاۋارېسلار ئەلچىسى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان، بۇلاردىن خېرىم-چىنوپىسلارنىڭ ئاۋارېسلارغا تەۋە قەبىلە ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ، خېرىم-چىنوپىسلار يەنە بەزىدە كېمىچىنوپىسلار دەپمۇ خاتىرىلەنگەن، بۇ ھەر ئىككى نامنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى «چىنوپىس» بىلەن ئاياقلاشقان

بولۇپ، ئىگىز قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى ئىچىدىكى چىن قەبىلىسى نامىنىڭ ئوقۇلۇشىغا ئوخشايدۇ. يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار ئىگىز قاڭقىل دىيىلگەنلەرنىڭ ئاۋارىسلار ئىكەنلىكىنى يەتەرلىك دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىگىز قاڭقىللار (ئاۋارىسلار) ئېقتالىتلارغا تايىنىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا زومىگەرلىك قىلىۋاتقان جۇجىنلار بىلەن ئۇزاق مەزگىللەرگىچە قارشىلاشقان بولسىمۇ، غەلىبە قازىنالمىغان، جۇجىنلارنىڭ تۇرۇ قاغانى چىنو دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ غەرىپتىكىلەردىن كەڭ كۆلەمدە ئىنتىقام ئېلىپ، 516 - يىلى ئىگىز قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلىپ «ئۇلارنىڭ خانى مېتوونى ئەسىر ئالغان، ئۇنى ئاساۋ (شاش) ئاتقا سورۇتۇپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ باش سوڭىگىدە ئىچىملىك قاچىسى ياساتقان، خوشنا دولەت كاپچا (كەشمىر) لىقلار ئاۋال جۇجىنلارغا تەۋە بولۇپ، كېيىن ئىسيان كۆتەرگەن، تۇرۇ قاغان كاپچا لىقلارنى يوقۇتۇپ، دولىنى يەنىمۇ كۈچەيتكەن.»^⑩، شۇنداق قىلىپ، جۇجىنلار ئىگىز قاڭقىللارنى ئالدىنقى قانقىلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەسلى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان، قېپقالغانلىرى ئېقتالىتلارغا بېقىندى بولغان. ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغدىن كۆچكەن ۋاقتى مۇشۇ مەزگىلگە توغرى كېلىدۇ، بىز بۇنى «جىۋنامە» دىن ستات ئېلىنغان راۋايەتتىكى بايانلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، تۇركلەرنىڭ ئەجداتلىرى 460 - يىلى قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغدا پانالىنىپ «بىرنەچچە دەۋر ئۆتكەندىن كېيىن» ئالتاي تېغىغا كۆچۈشكە باشلىغان، ئەگەر ھەر بىر دەۋرنى 20 يىلدىن دەپ ھېسابلاپ، ئۇلار توت دەۋر ئۆتكەندىن كېيىن «جىلغىدىن چىققان» بولسا، ئۇنداقتا ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ شىمالغا كۆچكەن ۋاقتى دەل 516 - يىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇرۇقتىكىلەر دەسلەپ قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغدا پانالانغاندا، ئاران 500 تۇتۇن بولۇپ، ھەر بىر تۇتۇندە بەش جاندىن ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندا، 2500 ئادەم بولىدۇ، ئەگەر بۇلارنى ھەر بىر دەۋردە بىر ھەسسىدىن كۆپەتكەن دەپ ھېسابلىساق، ئۇنداقتا ئۇلار توت دەۋر ئۆتكەندىن كېيىن تاغدىن يۆتكەلگەن ۋاقىتتا، ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ ئاھالىسى توت تۇمەن ئادەمگە يەتكەن بولىدۇ، سانى خېلى كۆپ بولغان بۇ بىر تارماق كۆچ ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئوز ئەتراپىدىكى دىل قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ «تۈرك» دىگەن ئورتاق نامنى قوللانغان ۋە ناھايىتى تىز ئارىمىدىلا يېڭىدىن كۆچەيگەن چوڭ مىللەتكە ئايلانغان.

2. ئىناكىن شادنىڭ ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراق

مىللەتلىرىدىن ئىلىگى قانغاننىڭ دولەت قۇرۇشىغىچە

(1) دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ھوكۇمرانلارنىڭ نەسەبنامىسى

ئاشنا ئۇرۇغىدىن تۈرك مىللىتىگىچە، تۈرك مىللىتىدىن تۈرك خانلىغىغىچە بولغان تارىخىي ئۆزگىرىش ئۇلاردىكى ھوكۇمرانلارنىڭ ئۇنۋانلىرىدا ئەكس ئىتىدۇ، تۈركلەرگە

ئائىت ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قەدىمقى دەۋردىكى راۋايەتلەر ۋە تارىخىي كىتاپلاردىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى نەسەب ۋارىسلىغىنى، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى سەك (سوك) دولىتى دەۋرى ۋە قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغ — ئىلتاي تېغى دەۋرىدىن ئىبارەت ئىككى مەزگىلگە ئايرىش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئىچىدە، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى سەك دولىتى دەۋرىدىكى مەشھۇر ھۆكۈمرانلاردىن:

ئاپامبەگ — ئىگىل نىساچۇر — نۇرتۇرك شاد — ئاكىن شاد لار بار. قوچونىڭ شىمالىي تېغىدىكى دەۋردىن تۇرك خانلىغى دەسلەپتە قۇرۇلغان دەۋرگىچە ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار ئۇنۋانىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىۋى مۇنداق: ئاكىن شاد — ئۇلۇغ ياغۇ — تۇمەن يەنى ئىلىگ قاغان.

يۇقۇرقىلاردىن، راۋايەت دەۋرىدىن تارىخ دەۋرىگىچە ئۆتكەن تۇرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇنۋانى تۆۋەندىكىدەك تارىخىي ئۆزگىرىشنى يەنى بەگ (步，匍，鼻，靡) — چۇر (都，曷) — شاد (沙，杀，熬) — ياغۇ (叶护)، ئەڭ ئاخىرىدا قاغان بولۇپ ئۆزگەرگەنلىكىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ. قاغان دەپ ئاتىلىشتىن ئاۋالقى ھەر قايسى ئۇنۋانلار غەرىپتىكى ئىران تىل سېستىمىسىدىكىلەرنىڭ سوزلىرى، مەسىلەن، ئۇيسۇن خانى «بەگ» (靡)، پارس خانى «شاد» (沙)، توخرى (توخار) خانى «ياغۇ» دەپ ئاتالغانلىغى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ، «قاغان» ئۇنۋانى بولسا، شەرقتىكى موڭغۇل تىل سېستىمىسىدىكىلەرنىڭ سوزى، بۇخىل تارىخىي ئۆزگىرىش، ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ دىللىشىش چەريانى ئىلىگ قاغان دەۋرىگە كەلگەندە ئاياقلاشقانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

(2) ئاكىن شاد

يۇقۇرىدىكى ھۆكۈمرانلار نەسەب نامىسىدا ئاكىن شادنىڭ ئىسمى ئىككى قېتىم كوزگە چېلىقىدۇ، «چۇنامە» نىڭ 50 - جىلىدىدا، ئاكىن شادنىڭ راۋايەتتە ئېيتىلغان نۇر تۇرك شاد (تۇرك) نىڭ ئاشنا شىر ئىسىملىك ئوغلى ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ باشچى بولۇپ سايلانغانلىغى بايان قىلىنىپ:

«نۇر تۇرك شاد نىڭ ئون خوتۇنى بار ئىكەن، ئۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئانا جەمەتىنىڭ پامىلىسىنى ئوزىگە پامىلە قىلىشىپتۇ، ئاشنا كىچىك خوتۇندىن تۇغۇلغان ئوغۇل ئىدى، نۇر تۇرك شاد ئولگەندىن كېيىن، بالىلار ئوزلىرى ئارىسىدىن بىرىنى

باشلىق قىلماقچى بولۇشۇپتۇ، ئۇلار چوڭ دەرەخ ئاستىغا يىغىلىپ: كىم دەرەخكە ئەڭ ئىگىز سەكرىسە، شۇ بىزگە باشلىق بولسۇن دەپ توختام قىلىشىپتۇ، ئاشنا شىرىيېشى كىچىك بولسىمۇ، ئەڭ ئىگىز سەكرەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ھەممىسى ئۇنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا ئاكىن شاد دەپ نام بېرىپتۇ» دېيىلگەن.

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى» ۋو - جىلدىدا بولسا، ئاكىن شادنىڭ قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغ (ياكى قوچونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ) دىن كوچۇشكە باشچىلىق قىلغانلىقى ۋە ئالتاي تېغىدا كوچكەندىن كېيىن ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرگە باشلىق بولغانلىقى ئېيتىلغان:

«..... نەچچە يۈز تۇتۇنۇڭغا يېتىپتۇ، بىر نەچچە دەۋر ئوتكەندىن كېيىن، ئاكىن شادنىڭ باشچىلىقىدا جىلغىدىن چىقىپ چۇچا ناراغا بېقىنىپتۇ.» («جۇنامە» 50 - جىلدا خاتىرىلەنگەن مۇشۇ ھەقتىكى ئابزاسنىڭ ئاخىرىدىمۇ «ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، چۇچا نارا ئۇچۇن تومۇرچىلىك قىلىشىپتۇ» دىگەن بايان بار.)

شۇنىسى ئېنىقكى، يۇقۇرىدا ئىسمى ئىككى قېتىم ئاتالغان ئاكىن شادنىڭ ئالدىنقى قىسمى راۋايەتتىكى شەخس، كېيىنكىسى تارىخىي شەخس، ھالبۇكى «ئاكىن شاد» ئەمەلىيەتتە ئادەم ئىسمى بولماستىن بەلكى ئۇنۋان نامى بولغانلىقى ئۇچۇن ئىلگىرىكى ئىسىمدىكى ئادەم بىلەن كېيىنكى ئىسىمدىكى ئادەم ئارىلىقىدا 1000 يىل ئوتكەن بولسىمۇ، ئۇ نام يەنىلا ئوخشاش ئاتالغان. «شاد» سوزى، قەدىمقى ئىران تىلىدا مۇھىم مەنەسەپ نامىنىڭ ئاتىلىشى، «阿贤» قەدىمقى تۈركچىدىكى «ئاكىن» دىگەن سوزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «ئۇرۇق» ⑪ دىگەن مەنىگە ئىگە، بۇ سوزنى، «يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن»، «بىخلانغان» دەپ چۈشەندۈرۈشكۈم بولىدۇ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى ئاكىن شاد ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ شەكىللىنىشىگە توھپە قوشقان بولسا، كېيىنكى ئاكىن شاد ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا توھپە قوشقانلىقى ئۇچۇن، ھەر ئىككى دەۋردە ئۇنىڭغا «ئاكىن» دىگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. قىرقىزلارمۇ قەدىمقى دەۋردە ئاشنا ئۇرۇغى بىلەن بىر ئىرقتا بولغان، «شىمالىي سۇڭنىڭ جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات» ۋو - جىلدا، جىنگۇەننىڭ 22 - يىلى، قىرقىزلارنىڭ «قەبىلىلەر باشلىقى ئەلباش بىنقۇ ئاكىن (侯利发失钵屈阿栈) ئوردىغا كەلدى» دېيىلگەن، بۇ خاتىرىدىكى «阿栈» ئاكىن «阿贤» دىگەننىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇپ، بۇ قىرقىزلار ئارىسىدىمۇ ئاكىن دىگەن ئۇنۋانى بار قەبىلىلەر باشلىقلىرى ئوتكەنلىكىنى كورسىتىپ بېرىدۇ، ئالتاي تېغى ئەسلىدە چۇچا نارا ئىلىنىڭ بوشۇك ماكانى، ئاكىن شاد باشچىلىقىدىكى قەبىلە قوچونىڭ شىمالىدىكى

تاغدىن ئۇ جايدا كېلىپ مۇقىم ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ ئىگىز قاڭقىللىرى زەئىپلەشكەن پىرۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىگىز قاڭقىللارغا تەۋە بولۇشتىن جۇجىلارغا تەۋە بولۇشقا ئۆزگەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ۋاھالەنكى، بۇ، جۇجىلارنىڭ ئىگىز قاڭقىللىرىدىن قېپىلغان خەلقلەرگە قاراتقان بولۇۋېتىش سىياسىتىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكى ئېنىق.

ئاكىن شاد ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنكى تۈركلەرنىڭ جۇجىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قانداق بولغان؟ بۇ ھەقتە تارىخنامىلەردا پەقەت تۈركلەرنىڭ «جۇجىلار ئۇچۇن تومۇرچىلىك قىلغان» لىغى ۋە جۇجىلار خانى ئاناگايىنىڭ ئۇلارنى كەمسىتىپ «سەنلەر مېنىڭ تومۇرچى قۇللۇرۇم» ⑫ دەپ ئىلىنغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. بۇنىڭدىن ئاشنا ئۇرۇغىدىن ئۆزگەرگەن تۈركلەر ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە، يەنىلا جۇجىلارغا ئولپان - سېلىق ئۇچۇن تومۇردىن ياسالغان قورال - سايمانلارنى تاپشۇرىدىغان قەبىلە بولغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ تومۇرتاۋلىيالايدىغانلىقى شەك - شۇبھىسىز، ئەمما ئۇلاردىكى تومۇر تاۋلاش تېخنىكىسى قايتىدىن كەلگەن؟ ئىلىم ساھىبىدە بۇ ھەقتىكى كوز قاراش تا ھازىرغىچە مۇقىملاشمىدى، ئۇلارنىڭ تومۇر تاۋلاش تېخنىكىسىنى بەزىلەر غەرىپتىن كەلگەن، چۈنكى ساكلار ئىلگىرىلا تومۇر تاۋلاشنى بىلەتتى، كەنكىۋن (قەدىمقى قىرقىز) لەر ئەلا سۈپەتلىك تومۇر ئىشلەپچىقىرىشتا تېخىمۇ داڭلىق ئىدى، دىگەن كوز قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئەمما ئاشنا ئۇرۇغى غەربىي دېڭىز (ئارال دېڭىز) بويلىرىدىن شەرقىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىغا، ئاندىن جەنۇبتىكى خەنزۇلار يېرىگە كۆچكەن، ئونىڭدىن كېيىن يەنە غەرىپتىكى قۇملۇقلاردىن ئۆتكەن، مۇشۇنداق نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان كۆچۈش جەريانىدا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ھۈنەر - تېخنىكىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. مەن ئۇلاردىكى تومۇر تاۋلاش ئەنئەنىسىنىڭ مەنبەسى پىڭلىياڭدىكى ئۆزلىرىنىڭ يېقىنقى ئەجداتلىرىدىن كەلگەن دەپ قارايمەن. پىڭلىياڭ - قۇلان ئۇرۇغىدىكىلەر قۇرغان شيا خانلىغىنىڭ پايتەختى بولغان، شيا خانلىغى ھەربى قورال - ياراقلارنىڭ سۇپەتلىكىلىكى بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ، تومۇر تاۋلاش سۈپىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن. قۇلان بوبو چىگىننىڭ تومۇرچىلەر باشلىغى قىلغاندا، «بىسى ناھايىتى ئوتكۇر بەش خىل قورال ياسالغان، تومۇرنى ئۆز بىلەن كۆپ قېتىم سۇغۇرۇپ تاۋلىغان، ئۇنداق قىلىنغان ھۈنەرۋەنلەر ئولتۇرۇلگەن، سىناقتا ئوقيا قالغاننى تېشەلمىسە، ئوقيا ياسىغۇچىنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ خا، ئەگەر قالغاننى تېشەلمىسە، قالغان ياسىغۇچىنىڭ كاللىسى ئېلىنغان، ئۇندىن باشقا يەنە ياخشى

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

تاۋلانغان تومۇرلەردىن قېلىنچ ياسالغان، ئولتۇرۇلگەن تومۇرچىلەر نەچچە مىڭغا يەتكەن. قورال - سايمانلار سۈپەتلىك ۋە كۆركەم ياسالغان» (13). بۇ بىر ئابزاس تارىخىي ماتېرىيال: (1) شىيا خانلىغىنىڭ تومۇر تاۋلاش تېخنىكىسىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ۋە بۇ جەھەتتە خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى؛ (2) تومۇردىن ياسالغان قورال - سايمانلارنىڭ ھەربىي ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسكەنلىكىنى؛ (3) پىنگلىياڭدا ئۇستا تومۇرچىلەرنىڭ ناھايىتى كۆپلىكىنى، نەچچە مىڭ تومۇرچى ئولتۇرۇلگەن بولسىمۇ، يەنىلا سۈپەتلىك ھەربىي قورال - ياراقلار ياسالغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنچىلىك كۆپ ساندىكى تومۇرچىلەر خەنزۇلاردىن بولۇشىلا مۇمكىن. ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەر قۇلانلارنىڭ شىيا خانلىغىدا قۇدرەتلىك قوشۇن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەربىي قورال-ياراق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار ئىدى، مۇشۇنداق مۇھىتتىكى كەيپىيات ئاستىدا، ئۇلار خەنزۇ تومۇرچىلەردىن دەسلەپكى قەدەمدە تومۇر تاۋلاشنىڭ بەزى تېخنىكا ئۇسۇلىنى ئۆگەنگەن دېيىش تامامەن ئەقىلگە سېغىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ تومۇر تاۋلاش تېخنىكىسىنى تولۇمۇ يوقۇرى مولچەرلەشكە بولمايدۇ، چۈنكى، (1) جۇ خانلىغىنىڭ سانغۇنى (سەنگۇنى) ياكى جۇڭ: «تۈركلەرنىڭ ساۋۇتلىرى بەك قوپال» (14) دەپ كۆرسەتكەن، بۇنىڭدىن، تۈركلەر دولەت قۇرغاندىن كېيىنكى ھەربىي قورال-ياراقلارنىڭ سۈپىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەردىن ناچار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. (2) شەرقىي رىمىنىڭ ئەلچىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ دولىتىگە بارغاندا، بۇ دولەتتىكىلەر ئۇنىڭ تومۇر سېتىۋېلىشىنى تەلەپ قىلغان، ئەمما ئەلچى زىماركۇستا: «بۇ دولەتتىكىلەر تومۇرنى بەك تەسلىكتە تاۋلايدىكەن، تومۇر ساتقۇچىلار ئوز لىرىنى بىز كىيىم ئۇيۇلۇكلەر تومۇر تاۋلىيالايمىز دەپ ماختىنىدىكەن» (15) دىگەن تەسىرات قالغان. (3) تۈرك دولىتىدىكى ئەلا سۈپەتلىك ھەربىي قوراللار ئوزىدە ياسالغان بولماستىن، بەلكى ئوزىگە تەۋە بولغان دولەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن، مەسىلەن، «يېڭى تاڭ نامە» دە، قىرغىزلار «ھەر قېتىم يامغۇر ياققاندا يىغىۋالغان تومۇر رودىلىرىنى كاشا دەپ ئاتايدۇ، ئۇنىڭدىن ئوتكۇر بېلىق ھەربىي قوراللارنى ياساپ، دائىم تۈركلەرگە ئەۋەتىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «سۇيانامە» دە، قەشقەر (سۇلاخ) دىن «شال، تېرىق، كەندىر، مىس، تومۇر، كىمخاپ، گۇڭگۇرت كۆپ چىقىدۇ، ھەر يىلى تۈركلەرگە ئەۋەتىپ تۇرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «شىمالىي سۇڭنىڭ جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات» نىڭ 198-جىلدىدا، بايرىقۇلارنىڭ تومۇر ئىشلەپچىقىرىدىغانلىغى ئېيتىلغان، يۇقۇرقىلاردىن، تۈركلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئوزىگە تەۋە دولەتتىكىلەرگە يەتمەيدىغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. (4) ئاشنا ئۇرۇغىنىڭ مىتروپولىيىسى (ھامى دولىتى) بولغان جۇچانلار مەدىنىيەتتە ناھايىتى قاتتىق

بولغان ، تارىخنامىلاردا ئۇلارنىڭ قول ۋە كىيىملىرىنى يۇمايدىغانلىغى ، چېچىنى ئالدىرمايدىغانلىغى ، ئاياللارنىڭ قاچا - قۇچىلارنى تىلىدا يالاپ يۇيىدىغانلىغى ، شۇڭا ياپانلارنىڭ خانى ئۇلارنىڭ دولىتىنى « ئىتتار دولىتى » (16) دەپ تىللىغانلىغى ۋە ۋېي دولىتىنىڭ خانى ئۇلارنى ئاخىمات قۇرۇتقا ئوخشىتىپ مەسخىرە قىلىپ ، دولىتىنىڭ نامىنى « قۇرۇت - قۇڭغۇزلار دولىتى » دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتىغانلىغى خاتىرىلەنگەن . دىمەك ، ئاشنا ئۇرۇغىدىكىلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاشتىكى « ماھىرلىغى » پەقەت جۇجىلارغا سېلىشتۇرۇپ ئېيتىلغان ، خالاس .

(3) كۈلۈگۈ يابغۇ

ئاكىن شاد تىن كېيىنكى ھوكۇمران كۈلۈگۈ يابغۇ بولۇپ ، تارىخنامىلاردا بۇ كىشى ھەققىدە پەقەت « نۇر تۇركىنىڭ نەۋرىسى تۇرۇمنىڭ ئۇنۋانى كۈلۈگۈ يابغۇ » (17) ، « كۈلۈگۈ يابغۇ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇنىڭ ئۇرۇغىدىكىلەر تەدرىجى كۆچەيدى » (18) دىگەن مەلۇماتلارلا ساقلىنىپ قالغان ، بۇ قىسقا مەلۇماتلاردىن ، بۇ كىشىنىڭ « 吐务 » دەپ يېزىلغان ئىسمىنىڭ تىگى - ئەكتى ، تۇرك تىلىدىكى « تۇرۇم » دىگەن سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ « دۇنياغا كېلىش » ، « قايتىدىن كۆچىپىش » (19) دىگەن مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ . « نۇر تۇركىنىڭ نەۋرىسى » دىگەن سۆزنى ، نۇر تۇركىنىڭ ئۆز نەۋرىسى ياكى كېيىنكى ئەۋلادى دەپ چۈشىنىش كېرەك ، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋاقتى 516 - يىلى ئاكىن شاد ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ، تۆمەن 552 - يىلى « قاغان » دەپ ئاتىلىشتىن ئاۋالقى ۋاقىت بولۇپ ، بۇ دەل ئاشنا ئۇرۇغى تۇرك مىللىتى بولۇپ مۇقىملىشىۋاتقان دەۋرگە ، تارىخنامىلاردا ئېيتىلغان « كۈلۈگۈ يابغۇ » دەۋرىدە ئۇنىڭ ئۇرۇغىدىكىلەر تەدرىجى كۆچەپىگەن ۋاقىتقا توغرى كېلىدۇ .

تارىختا يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن تۇرك مىللىتى ، ئەمىلىيەتتە دىل (تېلى) لاشقان ئاشنا ئۇرۇغى بىلەن « تۇرك » دىگەن ئورتاق نامنى قوللانغان دىل قەبىلىلىرىدىن ئسۇيۇشقان ئورتاق گەۋدە بولۇپ ، ئۇلار كۈلۈگۈ دەۋرىدە پەيدىن - پەي كۆچەپىگەن ، بۇ خىل ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ دىللىشىش جەريانى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە سوزۇلۇپ ، شىمالىي تاغدا پانالانغان دەۋرگە كەلگەندە ئاساسەن تاماملانغان ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى ئاكىن شاد دەسلەپتە ئالتاي تېغىدا ئولتۇراقلاشقان دەۋردىن كۈلۈگۈ دەۋرىگىچە بولغان بىر ئەسىرلىك كۆپىيىش جەريانىدا ، ئاز دىگەندىمۇ يەتتە - سەككىز تۆمەن كىشىگە يەتكەن ، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل تارماقتىكىلەر ئورتاق گەۋدىنىڭ يادروسى ۋە ئۇنىڭ بىرلىكىنى

قوغدايدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغان، مىتو ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن ئىگىز قاڭقىللارنىڭ پارچىلىنىشى، تۈركلەرنىڭ كۈچىيىشى ئۈچۈن 2 - تۈرلۈك شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن، تارىختا «ئىگىز قاڭقىل خانى مىتو ئولگەندىن كېيىن، قېپىقلىغان قەۋملىرى ئېفتا لىتلارغا بېقىندى بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن (20). ئەمەلىيەتتە، غەرىپتىكى ئېفتا لىتلار يېنىغا قاچقانلار پەقەت ئىلىبەگ باشچىلىقىدىكى ئاۋارىس (يەنى ئاۋارىسلار، ئىگىز قاڭقىللارنىڭ ئاۋارىس قەبىلىسى)، چىئون (بىكقۇلۇ) قەبىلىلىرى بولۇپ، كۆپلىگەن ئەسلىدىكى ئىگىز قاڭقىل قەبىلىلىرى يەنىلا قەدىمقى ماكانلىرىدا قېلىپ، جۇجىلارغا بېقىندى بولغان ۋە ئاشنا ئۇرۇغى بىلەن بىرگەۋدە بولۇپ، تۈرك دىگەن ئورتاق نامنى قوللانغان. جۇجىلارمۇ بۇ بىر تارماق كۈچنى يولەپ، ئۇلار ئارقىلىق غەرىپتىكى چېگرىسىنى قوغداشقا قىزىققان. 520 - يىلى، جۇجىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقا ئىچىلىق يۈز بەرگەندە، ئۇلارنىڭ خانى ئاناگاي ۋېي خانلىغىغا قېچىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا بورامەن خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان. 521 - يىلى، ئېفتا لىتلارنىڭ قوللىشى بىلەن «ئىلىبەگ ئوز قەۋمىنى باشلاپ دولىتىگە قايتىپ كەلگەن، ئىلىبەگ جۇجان خانى بورامەنگە زەربە بېرىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بورامەن ئون قەبىلىنى باشلاپ لياڭجۇغا بېرىپ ۋېي خانلىغىغا تەسلىم بولغان» (21). بۇ چاغدا جۇجانلار زەئىپلەشكەن، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىگىز قاڭقىللار قايتىدىن كۈچەيگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاشنا ئۇرۇغىنى يادرو قىلغان تۈرك ئورتاق گەۋدىسىنىڭ يەنىلا ئىلتىپاتى تېغى - قوچوننىڭ شىمالىدىكى تاغلارنى يەنى ئەسلى ماكانلىرىنى چىڭ ساقلاپ تۇرغانلىقى، بۇ ئورتاق گەۋدىدىكىلەرنىڭ كۈلۈگۈ ياغۇنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئېفتا لىتلار قوللىنىغان ئىگىز قاڭقىللار (ئاۋارىسلار) نىڭ كۈچلىرى بىلەن قەيسىرانە كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، جۇجان خانى ئاناگاي شىمالىي ۋېي خانلىغىنىڭ قوللىشى بىلەن دولىتىگە قايتىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، 522 - يىلى موش غەرىپكە يۈرۈش قىلىپ، ئىلىبەگ باشچىلىقىدىكى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ كۈچلىرىنى ناھايىتى تىزلىككە تەمىنلەپ قىلغان، ئۇلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئېفتا لىتلار يېنىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارغا قايتىدىن تەسلىم بولغان، غەرىپنىڭ كىتاپلىرىدا يېزىلغان ئاۋارىسلارنىڭ غەرىپكە كۆچۈشى دەل مۇشۇ يىللاردىن باشلىنىدۇ. ئېنىقكى، كۈلۈگۈ ياغۇ باشچىلىقىدىكى تۈركلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسى بۇ بىر مەيدان كۈرەشتە، جۇجانلارغا كۈچلۈك تۈردە ماسلاشقان. ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، بۇ ئورتاق گەۋدە يەنىمۇ كېڭىيىپ، ئىگىز قاڭقىللارنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن باشقا، يەنە كۆپلىگەن ئىگىز قاڭقىل سېستىمىسىدىكىلەر دىن بولمىغان ئارىلاشما دىل (تېلى) قەبىلىلىرىمۇ «تۈرك» دىگەن ئورتاق نامنى قوللانغان،

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

«چۇنامە» نىڭ 27 - جىلدىدىكى يۇيۇپىسى تەرجىمىھالىغا ئاساسلانغاندا، مىلادى 542 - يىلىدىن ئىلگىرى «ھەر يىلى مۇز توكلىغاندا، تۈركلەر بۇلاڭچىلىق قىلىشقا» غەربىي ۋېينىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان سۇيچۇ ئوبلاستىغا كېلىدىغانلىقى ئېيتىلغان، **ھىلى** چۇگىمەن بۇنى «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى بىلىنىشى، بۇ يازما باياننىڭ يىل دەۋرىمۇ ئىشەنچلىك» ② دەپ كۆرسەتكەن، ئۇ ۋەقە كۈلۈگۈ ياغۇ دەۋرىدە يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك. دىمەك، بۇ چاغدا تۈركلەر يېڭىدىن كۆچەيگەن مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان.

تۈركلەر ئىگىز قاڭقىل، دىل (تېلى) لارنىڭ ئارىلاشما خەلقلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئۆزىگە قوبۇل قىلغان، غەيرى پامىلىلىك تۈرك قەبىلىلىرى دىگەندە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگەندەك ئەسلىدىكى ئىگىز قاڭقىل، دىل (تېلى) قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز گىرىشىدىن شەكىللەنگەن، بۇ ھەرگىزمۇ ئاساسسىز يەكۈن ئەمەس، ئىپتىدائىي تارىخنامىلىرىدىكى تۈرك، قىزىق قانلىق، دىل (تېلى) لارنىڭ تەزكىرىلىرىدە يېزىلغان قەبىلى ناملىرىنى ئۆز - ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەن، يوقۇرىدا ئېيتىلغان ئېنىق يەكۈنگە ئىگە بولالايمىز. بىز پەقەت غەربىي تۈركلەرگە ئەۋە ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى مىسالغا ئالسا، ئۇلار ئارىسىدىكى بىر مۇنچە قەبىلە، ئۆزىگە ئىگىز قاڭقىل، دىل (تېلى) لارنى مەنبە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈۋالالايمىز.

تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى نامى	ئىگىز قاڭقىل قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى نامى	دىل (تېلى) قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى نامى	تۈرك يېزىقىدىكى ئەسلى ئوقۇلۇشى
胡禄屋部	斛律氏		كۈلۈگۈ (küLügü)
车升施部	解批氏	契苾氏	چاپىش (capiš)
拨塞干部	表纥氏		باز (BaZ)
突骑施部	纥奚世氏	吐如纥氏	تۈركىش (Türgiš)
葛逻禄部	解如氏		قارلۇق (QārLug)
炽俟部		职乙氏	چىگىل (CigiL)
谋落部		薄落氏	بۇلاق (BuLag)
踏实力部	达薄氏	达契氏	
处木昆部		蒙陈氏	
阿悉结氏		思结氏	ئاسىكىل (AsikiL)

يۇقۇرىدىكى جەدۋەلدىن تۈركلەر ئاشنا ئورۇنى بىلەن ئىگىز قاڭقىل، دىللارنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىدىن ئۈچ قەبىلە غەربىي تۈركلەر ئىچىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تۈركلەرنىمۇ ئىگىز قاڭقىللارنىڭ ۋارىسى دىيىشكە بولىدۇ.

(4) تۈمەن — ئىلىگ قاغان

تۈرك خانلىغىنىڭ قۇرغۇچىسى تۈمەن — كۈلۈگۈ ياغۇدىن كېيىنكى ھوكۇمران . « 土门 » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى « تۈمەن » بولۇپ ، بىر تۈمەن ئادەمنىڭ باشلىغى دىگەن مەنىگە ئىگە ، بۇ ئىسىم تۈرك - رۇنىك يېزىغى مەڭگۈ تېشىغا بۇمىن دەپ ئويۇلغان . تۈرك خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىلىگ قاغان دەپ ئاتالغان . « 伊利 » دىگەن سوز « ئىلىگ » دىگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ ، ئەلنىڭ خوجايىنى ، ھوكۇمرانى دىگەن مەنىلەرگە ئىگە . قاغان نامى توغرىسىدا تا ھازىرغىچە ئىككى خىل كوز قاراش بار . بەزىلەر بۇ نام چۇچانلاردىن كەلگەن دىگەن كوز قاراشنى قۇۋەتلىسە ، يەنە بەزىلەر سىيانپىلاردىن كەلگەن دىگەن كوز قاراشنى قۇۋەتلىيدۇ . ئەمما چۇچان ، سىيانپى قاتارلىقلار مىلادى 3 - 4 - ئەسىر - لەردە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا باش كوتەرگەن مىللەتلەر تۇرۇغلۇق ، ئۇلار قوللانغان نام قانداق قىلىپ تۈركلەردىمۇ ئورتاق قوللۇنۇلغان نام بولۇپ قالدى ؟ دىگەن بۇ مەسىلىگە ئىلىم ساھەسىدە تېخىچە قانائەتلىنەرلىك چۈشەنچە بېرىلگىنى يوق ، مەن « قاغان » دىگەن نام ، ئەمىلىيەتتە ھۇنلاردىن كەلگەن دەپ قارايمەن . ھۇنلار كۈچەيگەن چاغدا ، شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى ئارىلاشما قەبىلىلەر ئارىسىدا ، ئوڭقول بىلگەن خان ۋە سولقول بىلگەن خان دىگەن ئۇنۋان تۈزۈمىنى تەسىس قىلىپ ، ئۇلارغا نازارەتچىلىك قىلغان ، بىلگەن خانلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ بولغانلىغى ئۈچۈن ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى ئارىلاشما تايىپىلار بىلگەن خانلارنىڭ نامىنى بىلىپ تەڭرىقۇتلارنىڭ نامىنى بىلىمگەچكە ، كۈچلۈك قەبىلە ئاقساقاللىرى ئوزىنى « بىلگەن خان دەپ ئاتىساۋالغان » ، ھال-پۇكى « بىلىگەن خان » (贤王) دىگەن نام ، خەنزۇچە سوز بىلەن ھۇنچە سوزنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ ، « 王 » (خان) دىگەن سوزنىڭ خەنزۇچە سوز ئىكەنلىكى ئېنىق . « 贤 » خېتىنىڭ ھۇن تىلىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى ، 𠵹 (خان) نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىشىدۇ . بىلگەن خان دىگەن ھورمەت نامىنىڭ مەنىسى دانىشمەن خان دىگەن سوزگە توغرى كېلىدۇ . كېيىنچە ھۇنلاردىكى تەڭرىقۇت نامىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ، « 𠵹 » (𠵹) نىڭ ئالدىغا « 𠵹 » يەنى « كۈلۈگۈ » (ئۇلۇغ ، چوڭ) دىگەن مەنىگە ئىگە بولغان ئالدى قوشۇمچىنى قوشقان ، شۇڭلاشقا « قاغان » بىلەن « كۈلۈگۈ بىلگەن خان » نى بىر خىل نام دېيىشكە بولىدۇ . « 𠵹 » ، « قاغان » دىگەن ئىككى سوزنى ، تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن ھازىرمۇ چېلىقتۇرۇشقا بولىدۇ ، تۈركلەر قوللانغان

« قاغان » دىگەن نام، بىۋاسىتە ھالدا جۇجىنلاردىن قوبۇل قىلىنغان، تۇمەن خانلىق قۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىلىگە قاغان دىگەن نامنى قوللانغانلىقى، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن تۈرك دولىتى جۇجىنلار بىلەن بولغان بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىشنى ۋە جۇجىنلار بىلەن قارشىلاشماقچى بولغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تۈرك خانلىقىنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە، بىرى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىشى ۋە قۇدىلىشىشى، يەنە بىرى دىل (تېلى) لارنىڭ بەش تۇمەندىن ئارتۇق تۇتۇنىنى تەسلىم قىلىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت ناھايىتى مۇھىم ئىككى تۈرتكىلىك ئامىل بار. غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە « جۇنامە » نىڭ 50 - جىلدىدا ۋە « شاھانلىق يىلنامىسى » نىڭ 545 - يىلى بايدا :

« ۋېي خانلىقىنىڭ ۋەزىرى يۇيۋېن (تەي) جۇجۇۋەنلىك خۇلاردىن ئەنئىبەنتونى تۈركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، تۈرك دولىتى ئەسلىدە غەربتىكى كىچىك دولەت ئىدى، ئۇلار ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جۇجىنلار ئۇچۇن تومۇرچىلىك قىلاتتى، قەبىلە باشلىقى تۇمەن دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار كۆچىپ ۋېي خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سالىدىغان بولدى، ئەنئىبەنتون تۈرك دولىتىگە يېتىپ بارغاندا، بۇ دولەتتىكىلەر خوشاللىق بىلەن: چوڭ دولەتنىڭ ئەلچىسى كېلىپتۇ، ئېلىمىز ئەندى كۆچىپىدىغان بولدى، دېيىشتى » دەپ خاتىرىلەنگەن.

غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ بۇ قېتىمقى ئەلچى ئەۋەتىشى روشەن ھالدا سىياسى خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، مەخسەدى جۇجىنلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئېنىق. شىمالىي ۋېي بىلەن جۇجىنلار ئەسلىدە ئاناگاي دەۋرىدىلا بىر - بىرى بىلەن قارشىلىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئېفىتالىتلار شەرققە ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي ۋېي بىر مەزگىل جۇجىنلارغا نىسبەتەن قوللاش مەيدانىنى تۇتقان، ئەمما ئاناگاي قانات - قۇيرىقى يېتىلىۋالغاندىن كېيىن « شىمالىي تەرەپلەرنى ئىگەللىۋالغان، ئەدەپ - قائىدىلەرنى دەپسەندە قىلىپ ھاكاۋۇرلۇق قىلغان، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئەندى ۋېي خانلىقىغا ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ قىلمايدىغان بولۇۋالغان » (28)، 534 - يىلى، ۋېي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي بولەكلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ھەربىي كۈچى توپلاپ چېگرىنى قوغداشقا مادارى يەتمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، جۇجىنلار شىمالىي جۇڭگونىڭ شاھنشاھى بولۇۋالغان، ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىق قىلىشىلىرى چېكىدىن ئېشىپ ناھايىتى بېيىپ كەتكەن، شۇڭا شەرقىي

تۇرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ۋېي ۋە غەربىي ۋېي خانلىقلىرى ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇشقا چارىسىز قالغان. غەربىي ۋېيىنىڭ يېرى تۇركلەرنىڭ يېرى بىلەن تۇتاش بولغاچقا، ئۇلار تۇركلەرنىڭ كۈچىيىشى خېلى بۇرۇن ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ئەلچى ئەۋەتكەن، كېيىن سۈي سۇلالىسى غەربىي تۇركلەرگە، تاڭ سۇلالىسى سۇر - تاردۇش، باسمىل، ئۇنغۇر (خۇيخى يەنى ئۇيغۇر) قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەھۋالنى كۈزەتكەن، بۇ قېتىمقى ئەلچى ئەۋەتىشنىڭ جۇجىنلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تۇركلەرنى يولەش ئىكەنلىكى ئېنىق، شۇڭا لاشقا تۇركلەرنىڭ كۈچىيىشى، ئەمەلىيەتتە غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تۇركلەرنىڭ دىل (تېلى) لارنىڭ بەش تۈمەن تۇتۇن ئادىمىنى تەسلىم قىلىشى، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەمەلىي كۈچىنى كۈچەيتىشىدە يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولغان. «جۇنامە» نىڭ 50 - جىلدىدا «دىل (تېلى) لار جۇجىنلارغا يۇرۇش قىلماقچى بولىۋاتقاندا، تۈمەن ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ تار - مار قىلدى، ئۇنىڭ بەش تۈمەن تۇتۇن دىن كۆپرەك ئادەمنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولدى» (24) دېيىلگەن. دىل (تېلى) لارنىڭ جۇجىنلارغا قارشى بۇ قېتىمقى يۇرۇش قىلىشى قۇل قىلىنغۇچى مىللەتنىڭ جۇجىنلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرۇشتەك قوزغىلاڭ خاراكتىرىگە ئىگە ئىدى، تۇركلەر بۇ جەھەتتە جۇجىنلار ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ جاللاتلىق رولىنى ئوينىغان ۋە جەڭدە غەلبە قىلىپ دىل (تېلى) لارنى تەسلىم قىلغان. تۇركلەر ئەسلىدە ئىگىز قاڭقىل، دىل (تېلى) لارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىسىدىكى بۇ ئورتاق گەۋدىگە قوشۇلىشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، شۇ قېتىمقى بۇنداق كۆپ ساندىكى يېڭى قان بىلەن ئۆزىنى تولۇقلاپ تېخىمۇ قۇدرەت تاپقانلىقى ئۈچۈن، جۇجىنلار بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان، ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى جۇجىنلارغا بېقىندى بولۇش مۇناسىۋىتىدىن قۇتۇلۇپ، باراۋەر مۇئامىلىگە ئىگە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى، جۇجىنلار بۇ خىل تەلەپنى ئۆزى ئۈچۈن ئاھانەت دەپ بىلگەچكە، ئۇنىڭغا ئەلۋەتتە يول قويمايتتى، شۇڭا ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ تۇركلەرنى تىللىغان، شۇنىڭ بىلەن تۈمەن «ئۇلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ مۇناسىۋەتنى دەرھال ئۆزدى ۋە بىز (غەربىي ۋېيىنى كورسىم تىدۇ) بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاچقا، تەيزۇ بۇ تەلەپكە قوشۇلدى، 17 - يىلى (551 - يىلى) 6 - ئايدا، ۋېي خانلىقى مەلىكە چاڭلىنى تۈمەنگە خوتۇنلۇققا بەردى. شۇ يىلى ۋېي خانى ۋېندى ئۆلگەندە، تۈمەن ئەلچى ئەۋەتىپ نەزىيە بىلدۈردى ۋە 200 تۇياق ئات تەقدىم قىلدى. ۋېي خانلىقى فېيدىنىڭ تۇنجى يىلى 1 - ئايدا، تۈمەن ئەسكەر تارتىپ جۇجىنلارغا زەربە بېرىپ، چوللۇكنىڭ شىمالىدا ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ

قىلغانلىقى ئۇچۇن، ئاناگاي ئوزىنى ئولتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، « يىلىنامە » نىڭ 164 - جىلدىدا، دىل (تېلى) لارنى مەغلۇپ قىلىش بىلەن مەلىكە چاڭلېنى ياتلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى ۋەقە، دائۇڭنىڭ 17 - يىلى (551 - يىلى) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بەرگەنلىكى قەيت قىلىنغان، چاڭلې جۇڭمىيەن « تۇمەننىڭ دىل (تېلى) لارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن جۇجىلاردىن خوتۇن ئېلىشنى تەلەپ قىلغانلىغىغا كەلسەك، دىل (تېلى) لارنىڭ مەغلۇپ قىلىنىشى دائۇڭنىڭ 17 - يىلى (551 - يىلى) دىكى ۋەقە ئەمەسلىكى يازما خاتىرىلەردە ناھايىتى ئېنىق ساقلىنىپ قالغان » (25) دەپ كورسەتىدۇ. بۇنداق قاراشقا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ، مەن دىل (تېلى) لارنىڭ مەغلۇپ قىلىنىشى، دائۇڭنىڭ 16 - يىلى (550 - يىلى) ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەمىكىن دەپ قارايمەن. جۇجىلاردىن خوتۇن ئېلىشنى تەلەپ قىلىش بىلەن مەلىكە چاڭلېنى ياتلىق قىلىش بىر- بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كېيىنكى ۋەقە جەزمەن دائۇڭنىڭ 17 - يىلى (551 - يىلى) يۈز بەرگەن بولۇپ تۇمەننىڭ مەقسىدى غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن قۇدا بولۇش ئارقىلىق ئىتتىپاقلىقنى ياخشىلاپ جۇجىلارغا قارشى تۇرۇش بولغانلىقى ئۇچۇن، تۈركلەرنىڭ جۇجىلارغا ھۇجۇم قىلىشىمۇ غەربىي ۋېي خانلىغىنىڭ يول قويغانلىقى ۋە قوللىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. 552 - يىلى جۇجان خانى ئاناگاي ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئوزىنى ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن « تۇمەن ئوزىنى ئىسلىگ قىلغان دەپ ئاتىغان » (26)، بارلىق تارىخنامىلاردا مۇشۇ ۋاقىت، تۈرك خانلىغىنىڭ قۇرۇلغان يىلى دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئاكىن شاد، كۈلۈگۈ يابغۇ ۋە ئىسلىگ قاغاندىن ئىبارەت تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئۇچ ھوكۇمرانىنىڭ ئىش - ئىزلىرى، ئالتاي تېغىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىشى تۈركلەر تارىخىي دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ئىكەنلىگىنى، تۈركلەرنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تۈرك خانلىغىنىڭ قۇرۇلىشى ئوز - ئارا زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

3. ئىشىگ قاغان دەۋرىدىن مۇقان قاغاننىڭ

كۈچەيگەن دەۋرىگىچە

تۈرك خانلىغىنىڭ قۇرۇلىشى، شىمالىي ئاسىيا تارىخىدىكى يېڭى ئەسىرنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. تۈركلەر ئۇچ ھوكۇمراننىڭ يەنى ئىلىگ قاغان، ئىشىگ قاغان دەۋرىدىن مۇقان قاغان دەۋرىگىچە بولغان ئۇچ ھوكۇمراننىڭ دەۋرىدە، جۇجان ۋە ئېفتالىتلاردىن ئىبارەت ئىككى زومىگەرنىڭ ئورنىنى ئىگەللەپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە قەدىمقى ھۇنلارغا ئوخشاش قۇدرەتلىك خانلىق دولەتكە ئايلانغان.

(1) ئىشىگ قاغان

مىلادى 552 - يىلى ئىلىگ قاغان ئاناكايغا زەربە بېرىپ ، ئۇنى ئولسۇپلىشقا مەجبۇر قىلغان بۇ ئىنتايىن كەسكىن جەڭدە ، جۇچانلار ھەقىقىتەن قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغان ، ئىلىگ قاغانمۇ شۇ يىلى ئولۇپ كەتكەن . ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى قارا (قورا) قاغان تەختكە چىقىپ ، ئۆزىگە ئىشىگ قاغان دەپ نام بەرگەن ، ئۇ بەزىدە «ئىل قاغان» ياكى «ئال قاغان» دەپمۇ ئاتالغان . قارا دىگەن سۆز ئادەم ئىسمى بولماستىن بەلكى ئۇنۋان نامى ، «يىلنامە» نىڭ 197 - جىلىدىدا ، تۈركلەر «قارا ئوڭلۇك ئادەملەرنى «珂罗便» قاراۋاي» دەيدۇ ، شۇڭا ئۇلار ئارىسىدا قارا چۆر دىگەن ئەمەل تەسىس قىلىنغان ، ئۇلارنىڭ يېشى قانچە چوڭ بولسا ، مەنىسىمۇ شۇنچە يۇقۇرى بولاتتى «دىيىلگەن . «科罗» ياكى «珂罗» ، تۈركچىدىكى «قارا» دىگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ؛ «罽» بولسا ، چۆر دىگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ، ئاشنا ئۇرغىدىكىلەر غەيرى پامىلىلىك تۈركلەرنى قارا خەلىقلەر دەپ ئاتىغان . قاراچۆر ، ئاساسەن غەيرى پامىلىلىك تۈركلەرنى باشقۇرغۇچى مەنەسپ دارنىڭ ئۇنۋانى ئىكەنلىكى ئېنىق . قارا - تۆمەننىڭ ئىنىسى بولۇپ ، پەقەت بىر يىل تەختە ئولتۇرۇپ ئولۇپ كەتكەن ، بۇ ئەھۋالدىن ، ئۇنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان چاغدا ياشىنىپ قالغانلىغىنى ، قارا دىگەن سۆز قارا چۆردىگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ نام ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئۇنۋانى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ خان نامى «ئىل» يەنى «ئال» دىگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىگە كەلسەك ، ئۇ ئەل دىگەن مەنىگە ؛ «ئىشىگ» سۆزى ئىش دىگەن مەنىگە ؛ ئۇنىڭ خان نامىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بولغان «ئال ئىشىگ قاغان» سۆزى «ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقارغۇچى قاغان» دىگەن مەنىگە ئىگە ، ئۇ تەختە تۇرغان 552 - يىلىدىن 553 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئاساسەن ئولۇپ كەتكەن ئاكىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، جۇچانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغان ، ئۇنىڭ قوماندانلىغىدىكى تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك زەربىسى بىلەن جۇچانلارنىڭ دولىتى ۋەيران قىلىنغان . بۇ ھەقتە «شىمالىي چى تارىخى» نىڭ 4 - بابىدا :

«552 - يىلى 2 - ئايدا ، جۇچان خانى ئاناكاي تۈركلەردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالدى ، ئۇنىڭ ئوغلى يەنرۇجىن ۋە ئىنىلىرى دىڭجۇ ئىلىگ ، جۇزىكۇت ئەگەش كۇچىلىرى بىلەن چى خانلىغىغا قېچىپ كەلدى ، جۇچانلارنىڭ قېپقالغانلىرى جۇزىتبانى ئۆزلىرىگە خان قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن .

« جۇنامە » 50 - جىلدىدىنمۇ « ئۇ ئانا گاينى كورسىتىدۇ) نىڭ ئوغلى يەنرۇچىن چى - خانلىغىغا قاچتى، قېپقالغانلىرى ئانا گاينىڭ تاغىسى دىڭشۇزىنى ئوزلىرىگە خان قىلدى، دەپ خاتىرىلەنگەن .

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى كىتاپتىكى بايانلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنىڭ مەزمۇنى ئوخشاشسىمۇ، كېيىنكى يېرىمىنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، « جۇنامە » دە، چۇچا نلارنىڭ قېپقالغانلىرى دىڭشۇزىنى خان قىلدى دىيىلگەن بولسا، « چى نامە » دە، تېانى خان قىلدى دىيىلگەن. تارىخىي ماتىرىياللاردا كورۇلگەن بۇ خىل زىددىيەت، دەل شۇ چاغلاردا جۇچان دولىتىدە چوڭ قالايمىقانچىلىق يۇز بېرىپ پۇتكۈل دولەتنى باشقۇرىدىغان خاننىڭ تەختكە چىقىشىغا ئىمكانىيەت بولمىغانلىغىنى، خانلىققا قانۇنى تۇردە ۋارىسلىق قىلغۇچى چى خانلىغىغا قاچقانلىغى ئۈچۈن، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا قېپقالغان جۇچا نلارنىڭ بىر نەچچە تارماقلارغا بولۇنۇپ كەتكەنلىكىنى، گەرچە ھەر قايسى تارماق ئوز ئالدىغا خان تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىنىڭ پۇتكۈل دولەتتىكى خەلقلەرگە بۇيرۇق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەسلىكىنى، تۈركلەرنىڭ بۇ پىۋرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بىر - بىرلەپ تار - تار قىلغانلىغى ۋە غەربىي ۋېي خانلىغىنىڭمۇ ئۇلارغا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇچا نلارنىڭ قالدۇق كۇچلىرىنى تازىلىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، شىنىڭ قوشۇنىغا كەلسەك، « ئۇلار جۇچا نلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ ئانا گاينىڭ ئىككى ئەۋلادىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇغىدىكى قەبىلىلە باشلىغىنى ئەسىر ئالغان، ھەر بىر جەڭدە ئۇدا غەلبە قازىنىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە تۇمەن ئادەمنى ئەسىر ئالغان » (26)، شىمالىي چى خانلىغى بولسا، جۇچا نلارغا يار - يولەك بولۇش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈپ، 552 - يىلى قېچىپ كەلگەن جۇچان خانلىرىدىن يەنرۇچىن، دىڭجۇ، كۇت قاتارلىقلارنى ئوز يېنىغا توپلىغان ۋە 553 - يىلى دىڭجۇ، كۇت قاتارلىقلارنى دولىتىگە مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ تۈركلەرگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى كۆچەيتكەن، جۇچان خانى تېا ئوز دولىتىدىكىلەر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، ئورنىغا دىڭجۇ خان بولغان، ئۇمۇ ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، قاغانلىق تەختىگە كۇت ۋارىسلىق قىلغان، ئۇنىڭ باشچىلىغىدىكى جۇچا نلارنىڭ قالدۇق كۇچلىرى يەنە بىر مەزگىل تۈركلەر بىلەن قارشىلاشقان .

(2) مۇقان قاغان

ئىشىگى قاغان 553 - يىلى ئولۇپ، ئورنىغا ئىنىسى مۇقان ۋارىسلىق قىلغان، ئۇ تۈركلەر

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

تارىخىدىكى مەشھۇر باتۇر قاغان بولۇپ، ئۇ تەختە ئولتۇرغان 553 - يىلدىن 572 - يىلغىچە ، تۈرك خانلىقى ھەر قايسى تەرەپلەردىن قۇدرەت تاپقان، « سۇينا مە » نىڭ 84 - جىلدىدا : « ئىشىك قىلغان كېسەل بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق تەختىگە ئوغلى شتۇ چىقماي ئىنىسى ئىدۇگ چىقتى ۋە مۇقان قاغان دەپ ئاتالدى » دەپ خاتىرىلەنگەن، « جۇنامە » نىڭ 50 - جىلدىسىمۇ بۇ ھەقتە ، « 俟斗 » خېتىسى « 俟斤 » دەپ ، « 木杆 » خېتىسى « 木汗 » دەپ يېزىلىپ : « قارا (قورا) ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى ئەركىن تەختكە چىقتى، ئۇ مۇقان قاغان دەپ ئاتالدى، ئەركىننىڭ ئەسلى ئىسمى يەندۇ بولۇپ، يۇزنىڭ كەڭلىكى بىر گەز (چى) دىن ئاشىدۇ، ئۇنىڭ چىراي رەڭگى ناھايىتى قىزىل ، كۆزلىرى كۆكۈش ، مېجىزى قوپال بولۇپ، دائىم ھەربىي يۈرۈش قىلاتتى » دەپ خاتىرىلەنگەن . « جۇنامە » دە « مۇقان » — « 木杆 » خېتىنىڭ « 木汗 » دەپ خاتىرىلەپ قالغانلىغىنى، ھازىر ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مۇقىملاشتۇردى، ئەمما « 俟斗 » ياكى « 俟斤 » دەپ يېزىشنىڭ قايسىسى توغرىدا ئىكەنلىكى ھەققىدىكى كوز قاراشلار ئىچىدە « جۇنامە » دە يېزىلغاندەك ئەركىن « 俟斤 » دەپ يېزىش مۇۋاپىغراق دىگەن كوز قازاشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ پىكرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتىدۇ . « 俟斤 » خېتى، ئەركىن دىگەن سوزنىڭ ئاھاك تەرجىمىسى بولۇپ، غەيرى پامىلىنىڭ تۈرك قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۇنۋان نامى، بۇ خىل ئۇنۋاندىكىلەرنىڭ تەرجىمىسى ناھايىتى توۋەن بولۇپ، ئاشنا ئۇرۇغدىكىلەردىن چىققان خانلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنداق ئۇنۋاندىكى ئەمەل - مەنەپىنى ئۈستىگە ئالمىغان ، ھالبۇكى ، « 俟斗 » — قەدىمقى تۈركچىدىكى ئىدۇگ دىگەن سوزنىڭ ئاھاك تەرجىمىسى بولۇپ، مۇقەددەس دىگەن مەنىگە ئىگە ، « 燕斗 » دىگەن ئىسىمىمۇ ئەشۇ سوزنىڭ ئاھاك تەرجىمىسى ، شۇڭا مەن مۇقاننىڭ ھەقىقىي ئىسمى « سۇينا مە » دە ئېيتىلغان « 俟斗 » (ئىدۇگ) ياكى « جۇنامە » دە ئېيتىلغان « 燕斗 » (ئىدۇگ) بولۇشى كېرەك دەپ قارايمەن . خان نامى بولغان « مۇقان » سوزىگە كەلسەك، ئۇ ئەسلىيەتتە « بىلگە » سوزى بىلەن ئوخشاش ، چۈنكى « 木 » ، « 莫卜 » خەتلىرى ئوقۇلۇشتا ئاخىرى ئۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىندۇ ، باش ھەرپى م (m) بىلەن باشلىنىدىغان « 莫 » ، « 木 » غا ئوخشاش خەتلەرنىڭ باش ھەرپى ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋردە دائىم « ب » (b) ھەرپى بىلەن نوۋەتلەشكەن ، مەسىلەن ، « 莫贺 » خېتى « ماغا » دەپ ئوقۇلماي ، « باغا » دەپ ئوقۇلغان . ئۇندىن باشقا يەنە بەيشۇكۇجى موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان خەلىقلەر ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋردە ، دائىم سوز ئاخىرىدا كەلگەن « ن » (n) ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلمايدىغانلىغىنى ، مەسىلەن ، ھازىرقى موڭغۇلچىدىكى « ساجىن » سوزىنىڭ قەدىمقى

چاغلاردا «ساج» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويدى (27). يۇقۇرىدىكى مىساللارغا ئاساسلانغاندا، «مۇقان» سوزى ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋرلەردە «باگا» (baga) دەپ ئوقۇلغان بولۇپ، «بىلگە» سوزىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئوخشىشىدۇ. «بىلگە» سوزى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغىمۇ ئويۇلغان بولۇپ، ئەگرىدىن بولمىش دانىشمەن دىگەن مەنىگە ئىگە، بۇنىڭدىن مۇقان قاغاننىڭ — بىلگە قاغان ئىكەنلىكىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ. «ھەر تۈرلۈك ئەدىبىي - سەنئەت رىساللىرى» 70 - جىلد «پايتەختتىكى تۈرك ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئابىدىسى» دە، بىلگە (مۇقان) نىڭ خان نامىنىڭ توسلۇق ئاتىلىشى «突厥大伊尼温木汗 (杆)» دەپ يېزىلغان، بۇنىڭدىكى 伊尼 سوزى ئىل (IL يەنى ئەل) دىگەننىڭ، «温» ئۇران (ھوقۇقدار) دىگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى خان نامى «ئىل ئۇران (بەگ) بىلگە قاغان» سوزى «ئەلنىڭ ھوقۇقدار تەگرىدىن بولمىش دانىشمەن قاغانى» دىگەن مەنىگە ئىگە، بۇنىڭدىن تۈرك ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئاشكارا ھالدا ئوزىنى تەگرى يارلىغى بىلەن خان بولغان دەپ ئاتىشى، مۇشۇ قاغاندىن باشلانغانلىغىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تارىخىي خاتىرىلەردىكى بىلگە (مۇقان) قاغاننىڭ «باتۇر ۋە دانىشمەن» (28) دەپ تەرىپلىنىشى، بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بىلگە (مۇقان) قاغاننىڭ ھاياتىدىكى ئاساسلىق ئىش پائالىيەتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە تۈرلۈك نۇقتىغا يېغىنچا قىلاش مۇمكىن:

(1) جۇجانبۇغا زەربە بېرىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش: ئىلىگ قاغان، ئىلىگ قاغان دەۋرلىرىدە، جۇجانبۇغا قاتتىق زەربە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسى زور دەرىجىدە يەرگە ئۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان، ئۇلار ئارىسىدا كۆت باشچىلىقىدىكى بىر تارماق، شىمالىي چى ھاكىمىيەتنىڭ قولىشى بىلەن بىر مەزگىل كۈچەيگەن. شۇڭا بىلگە قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بۇ تارماقتىكىلەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىغان، 553 - يىلى 12 - ئايدا، جۇجان قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. كۆت ئەگەش كۈچلىرىنى باشلاپ چى خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن، چى ھاكىمىيەتنىڭ خانى ئوزىنىڭ جىنياڭدىكى زور قوشۇنى بىلەن قورغاندىن چىقىپ تۈركلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، قېچىپ كەلگەن جۇجانبۇغا پانا بولغان ۋە ئۇلارنى ماينچۇەنگە ئورۇنلاشتۇرغان. كۆتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى چى خانلىقىغا قېچىپ كەلگەن جۇجانبۇغا شىھزادىسى يەنلۇجىننى يولەپ تەختكە چىقىرىپ، جۇجانبۇغا قالدۇق كۈچلىرىگە باشچىلىق قىلدۇرغان. ئەمما بۇ چاغدا جۇجان دولىتىنىڭ

زىيىتى يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ مالىدىكى قالدۇق قىسىملىرى تۇركلەر تەرىپىدىن بىر - بىرلەپ تار - مار قىلىنغان. نەتىجىدە مەنۇبىي تەرەپلەرگە قېچىپ بارغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيگەنلىكتىن، ئۇلار شىمالىي سى ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ سىياسىي يۈك بولۇپ قالغان، ئورۇنلاشتۇرغانلارنىڭ مىناتى ئوكسۇپ قالغاچقا، يەنلۇجىن ئىسيان كۆتەرمەكچى بولغان، شۇڭا شىمالىي چى كىمىيىتىمۇ جۇجىنلارغا قاراتقان سىياسىتىنى تېزلىكتە ئۆزگەرتىپ، تۇركلەر بىلەن ياخشىلاشقان ۋە شۇن چىقىرىپ جۇجىنلارنى تازىلاشقا كىرىشكەن، 554 - يىلى 4 - ئايدا، يەنلۇجىن سىجۇ لايىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىغى ئۈچۈن، چى خانى ئوز قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جۇجىنلارغا رىشى يۇرۇش قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كۈچىدىن نەچچە تۈمەن ئاتلىقنى مەغلۇبىيەتكە چىراتقان، «ئولگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى يىگىرمە چاقىرىمىدىن ئارتۇق ئۇزاقلىقتىكى جايلارغا شلىنىپ قالغان، يەنلۇجىننىڭ خوتۇنى ۋە ئۇچ تۈمەندىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئالغان».

②، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سانغۇن (سەنگۇن) ئاناگۇي باشچىلىغىدىكى نەچچە مىڭ ئاتلىقلارنى جۇجىنلارنىڭ قېچىش يولىنى توسۇشقا ئەۋەتكەن، ئۇلار جۇجىنلارغا قاتتىق زەربە بەرگەنلىكى ئۈچۈن «پەقەت يەنلۇجىنلا تاغ - جىلغىلاردىن ئوتۇپ قېچىپ قۇتۇلالمىغان» ③۰. جۇجىنلار - مىڭ ئاقساقىلى دوپتۇجۇپ ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇنگە باشچىلىق قىلىپ غەرىپكە قاچقاندا، چى خانلىغىنىڭ سانغۇنى خۇلۇيگۇاڭ ئۇلارنى توسىۋېلىپ «ھەممىسىنى ئەسىر ئالغان» ③۱، ئۇلارنىڭ شەرققە قاچقان قالدۇق قىسىملىرىمۇ چى خانلىغىنىڭ يىڭجۇ ئوبلاست ۋالىسى اڭجۇننىڭ بوكتۇرمىدە تۇرۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ «نەچچە ئون ئاتاغلىق خانلىرى نەسىرگە ئېلىنغان» ③۲، تارىخنامىلاردا چى خانلىغىنىڭ تىيەنباۋ 5 - 6 - يىللىرى ئارىلىغىدا (554 - 555 - يىللىرى)، چى ۋېنشياڭنىڭ ئوزى بىۋاستە توت قېتىم جۇجىنلارغا قارشى چۇرۇش قىلغانلىغى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىم يەنى تىيەنباۋنىڭ 6 - يىلى (555 - يىلى) 7 - ئايدا ئېلىپ بېرىلغان ھەربىي يۇرۇشتە، جۇجىنلارنىڭ ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق ئادىمى ئەسىرگە ئېلىنغانلىغى، غەربىي ۋېي خانلىغى بولسا، تۇركلەر بىلەن چى خانلىغىدىنمۇ ئىلگىرى ئىتتىپاق تۇزۇپ جۇجىنلارغا زەربە بېرىشتە تېخىمۇ غەلبىلىك ئۇرۇشلارنى قىلغانلىغى خاتىرىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ، تۇرك، غەربىي ۋېي، شىمالىي چىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشى بىلەن جۇجىنلار تەلتۇكۇس يوقىتىلغان، جۇجىنلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر تارماق قالدۇق كۈچى تۇركلەر تەرىپىدىن غەربىي ۋېينىڭ زىمىنى ئىچىدە قىرغىن قىلىنغان، بۇ ھەقتە «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»

« بۇ چاغدا چۇجانلار تۇركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ، غەربىي ۋېينىڭ دىگىگۈك 2 - يىلى (556 - يىلى) ، ئۇلار قول ئاستىدىكى قەبىلىلەرنىڭ مىڭ تۆتۈنلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ گۈەنجۇڭغا قاچتى ، بۇ چاغدا تۇركلەر ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تاپقان بولۇپ ، غەربىي ۋېي بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى . تۇركلەر چۇجانلارنىڭ ئەسلىدىكى ھەرقايسى ئۇرۇقلىرىنى توپلاپ چوڭ دولەت بولۇپ بېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن ، ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ گۈەنجۇڭغا قاچقان چۇجانلارنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇپ ئۆزلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى ئوتۇندى ، خان چوۋۋېن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى ۋە چۇجانلارنىڭ خان دەرىجىلىكتىن توۋەن 30 دىن ئارتۇق ئەمەلدارىنى باغلاپ تۇركلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىش ھەققىدە دەرھال يارلىق قىلدى ، تۇركلەر چىڭشىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالدى ، ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەردىن توۋەن ياشتىكىلەر ئولتۇرۇلماي خان - بەگزادىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى ، دىيىلگەن .

مانا مۇشۇنداق قىلىپ ، بىر مەزگىل موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈرگەن چۇجانلار تارىخ سەھنىسىدە ئىز - دېرەكسىز يوقۇلۇپ كەتكەن ، تىۋرۇك خانلىقى ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ، بۇ كەڭ رايونلارنى ئىگەللىگەن ۋە خانلىقنىڭ مەركىزىنى ئوتتۇرە تېغىغا يۆتكەپ ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر ئارىسىدا ئەڭ ئالى قۇدرەتلىك ھوقۇققا قانۇنىي ۋارىسلىق قىلغۇچى بولۇپ قالغان .

(2) شەرقتە كىدان (قتان) لارنى مەغلۇپ قىلىش ، شىمالدا قىرغىزلارنى بويسۇن - دۇرۇش : بۇ ئىككى چوڭ ۋەقە بۈيۈك تۇرك خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى ، بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق يېزىلغان خاتىرىلەر كەمچىل بولغاچقا ، پارچە - پۇرات بايانلاردىن ئىزدىنىشكە توغرى كېلىدۇ .

كىدانلار شەرقىي خۇلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، دەسلەپ مىلادى 4 - ئەسىردە كۇچەيگەن « ۋېينامە » ، « شىمالىي خانلىقلار تارىخى » ، « سۇينامە » ، « كونا - يېڭى تاڭنامە » ، « لىياۋ تارىخى » . ۋە « سۇڭنامە » لەردىكى كىدانلار ھەققىدىكى تەزكىرىلەردىن ، كىدانلارنىڭ شەرقتىكى كۇچلۇك قەبىلە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز ، ئۇلارنىڭ نامى دەسلەپتە 16 دولەت دەۋرىدىكى تارىخنامە - لارغا پۇتسۇلگەن ۋە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يەن دولىتىنىڭ خانى مۇرۇڭخۇاڭ بىلەن ۋېي دولىتى خانى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ھەم « قۇم دالىلىرىنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ » (33) شى ، ئەقىشىدا ، تاتابى ، شىۋى (سىرېت) لار بىلەن خوشنا بولغان ، تەيخېنىڭ 3 - يىلى ، ئۇلارنىڭ خانى باغاپقان بىر مەزگىل ۋېي خانلىقىغا تەۋە بولۇپ ، جەنۇبىدىكى « خۇاڭشۇيىنىڭ جەنۇبى ، خۇاڭلۇڭنىڭ شىمالىغا يەنى ئەسلىدىكى سىيانلارنىڭ يېرىگە » كۆچكەن (34) . ئۇلار

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ۋېي خانلىقىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يىڭجۇ ئوبلاستىغا يېقىن جايدا ماكانلاشقان، ئۇلارنىڭ ئورپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ھۇنلارغا ئوخشاش بولۇپ، قاۋۇل ياشلارنى ئەتىۋالاپ قېرىلارنى كەمسىتىكەن. ئانا-ئانىسى ئولگەندە يىغلاشنى نومۇس ھىساپلىغان، ئات مىنىش، ئوقۇپ ئېيتىشنى بىلىمگەچكە، ئاۋالقىدە كلا جەڭ ھارۋۇلىرىدا ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئوۋچىلىق ئىگىلىكى سەۋىيىسىدە توختاپ قالغاچقا، ئۇلار ئارىسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى خەلقچىل تۈزۈم ۋە ئادەتلەر ساقلىنىپ قالغان، ئۇلارنىڭ خانى دولەت ئىشلىرىدا ئوز ئالدىغا ھوكۇم چىقىرىلىغان: «باشقا قەبىلىلەرگە يۇرۇش قىلماقچى بولسا، ھەممىسى يىغىلىپ كېڭەشكەن، بىر كىشىلا ھوكۇم چىقارمىغان، ئوۋچىلىق ياكى ئۇرۇش قىلىشقا ھەممىسى ئورتاق قاتناشقان»⁽³²⁾، تۈركلەرنىڭ شەرقتىكى كىدانلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقىتى، تىۋەندە ئېلىنغان ستاتىستىكا بەرگەن بىشارىتىگە ئاساسەن، تۈركلەر 553 - يىلى (ۋېي فېيىدىنىڭ 2 - يىلى) جۇجىلارنىڭ خانى كۈتنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان يىلى يۈز بەرگەن دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولىدۇ. «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 94 - جىلد تىسا شۇ يىلدىكى ۋەقەلەرنى:

«9 - ئايدا كىدانلار چېگرىغا بېسىپ كىردى، ۋېيندى خان قوشۇنى باشلاپ كىدانلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ، شىمالدا يىڭجۇ ئوبلاستىغىچە يېتىپ باردى. . . . . خان قوشۇن بىلەن بىللە تاغ چوققىلىرىدىن ئوتتۇپ جۇجىلارغا باتۇرلۇق بىلەن زەربە بېرىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، ئون تۆمەندىن ئارتۇق چوڭ چارۋىلارنى، ئون تۆمەن كىچىك چارۋىلارنى قولغا چۈشۈردى، (پەن) شىياڭيۇمۇ چىڭشەن تېغىدا كىدانلارنىڭ باشقا قىسىملىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئولجا ئېلىنغان مال - چارۋىلارنى ھەر قايسى ۋىلايەتلەرگە تەسەخم قىلىپ بەردى، كېيىن تۈركلەرنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن جۇجىلاردىن بىر تۆمەن تىۋىتۇنلىك كاۋلى (چاۋشيەننىڭ شىمالىي قىسمى) غا كەتتى» دەپ بايان قىلىنغان.

قارىماققا، بۇ يازما خاتىرىدىكى ۋەقە تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان چى خانلىقىنىڭ كىدانلارغا يۇرۇش قىلىش ۋە قەسەدەك كورۇنىدۇ، ئەمما چۇڭقىۇر تەتقىق قىلىنسا، بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى تۈركلەرنىڭ كىدانلارنى مەغلۇپ قىلىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ، چۈنكى (1) تارىختا 553 - يىلى جۇجىلارنىڭ كۈت باشچىلىقىدىكى بىر تارمىقى تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن بەزىلىرى شەرقتىكى كىدانلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بارغانلىقى، كىدانلارنىڭ ئۇلارغا پانا بولغانلىقى تۈركلەرنىڭ غەزىۋىنى قوزغاپ ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلغانلىقى، كىدانلار يېڭىلىگەندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي جەنۇبتىكى چى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىشكە باشلىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن چى خانلىقىنىڭ خانى ئوزى بىۋاستە

كىدانلارنىڭ ئەدەبىيىتىنى بېرىشكە يۈرۈش قىلغانلىغى خاتىرىلەنگەن، (2) شۇ قېتىمقى «كىدانلارنىڭ چېگرىغا بېسىپ كىرىشى» نىڭ دائىملىق ۋەقە ئەمەسلىكىنى، ئۇلارنىڭ «ئون تۆمەندىن ئارتۇق ئادەمى»، «ئون تۆمەن تۇپاقتىن ئارتۇق چارۋىسى» بولغانلىغى، ئۇلارنىڭ ئوز دولىتىدىن كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەندى ئەسلى ماكانلىرىدا تۇرۇشقا ئىمكانىيەت قالمىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يازما خاتىرىدىكى چى خانلىق غىنىنىڭ قوشۇنى كىدانلارغا زەربە بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى بايان بىلەن «تۈركلەرنىڭ قىستاپ كېلىشى» توغرىسىدىكى بايان، بىر-بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك، بۇ ئىككى ۋەقە ئېنىقلىرىدا سەۋەبىيەت مۇناسىۋىتى بار، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» دىكى يۇقۇرقى خاتىرىنىڭ بايان قىلىنىش تەرتىبى ئاستىن-ئۈستىن بولۇپ كەتكەن، كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈركلەر شۇ يىلى ۋ-ئايدا كىدانلارنى مەغلۇپ قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار ئوز ماكانىغا قايتىشقا چارىسىز بولغاچقا ياكى جەنۇبتىكى چى خانلىغىنىڭ زىمىنىگە بېسىپ كىرىشكە، ياكى «شەرقىي يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئوتۇپ» بىر تۆمەن تۇتۇنلۇك «گاۋلىدا پانالىنىشقا» مەجبۇر بولغان، كىدانلار تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، شى، شىرۋى، تاتابى قاتارلىقلار جەڭ قىلمايلا ئوزلىق كىدىن تۈركلەرگە تەۋە بولغان. تۈركلەر بۇ قەبىلىلەرگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شەرق ۋە غەرب تەرەپكە ئاشناقۇنتى قاغان قىلىپ تۇرغۇزغان ۋە ھەر قايسى قىسىملارغا تۇتۇنەگ ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇلارغا نازارەتچىلىك قىلغان. تۈركلەرنىڭ دولەت چېگرىسى تېخىمۇ شەرقكە كېڭىيىپ، يالۇجياڭ دەرياسى قىرغاقلىرىغىچە يەتكەن. قىرقىز-خەن دەۋرىدە كەنكىۈن، تاڭ دەۋرىدە خاكباس دىيىلىگەن بولۇپ، يەنە دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىملىرىغا جايلاشقان قەدىمقى دولەتلەرنىڭ بىرى، تارىختىن قارىغاندا، ئۇلار بىلەن تۈركلەرنىڭ ئەجداتى ئاشنا قۇرۇغى تەۋە بولغان خۇدانلار قانداشلىق جەھەتتە يېقىن مۇناسىۋەتكە ئىگە. شۇڭا تۈرك-رۇنىك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاشتا: «قىرقىزلار بىز بىلەن قېرىنداش» (36) دىيىلگەن. موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا سىياسى جەھەتتە داۋالغۇشلار بولغان بولسىمۇ، ئەمما قىرقىزلار دولىتى يوقۇتۇلۇپ كەتسەستىن، ئەكسىچە قايتىدىن كۈچىيىپ ئىزچىل تۈردە ئوزىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى. مۇقان (بىلگە) قاغان ئۇلارنىڭ دولىتىنى مەغلۇپ قىلىپ موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىنى زىل-زىلىگە سالغاچقا، ھەر قايسى ئارىلاشما قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان دىل (تېلى) لار تۈركلەرگە ئوزلىكىدىن تەۋە بولغان، تارىخنامىلاردا تۈركلەرگە تەۋە بولغان قەبىلىلەرنىڭ نەچچە ئونغا يېتىدىغانلىغى،

ئۇلار ئارىسىدا سۇرتاردۇش، ئۇنىغۇر (ئۇيغۇر)، بۇكە، توغرا، بايرقۇ، غون، ئىسكە، تاردۇش، چۇبە (قارا تەلپەك)، ئادىز، دوبو، قوربات، تىلىنغۇت، ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بارلىغى خاتىرىلەنگەن، شۇنداق قىلىپ تۇركلەر «ئۇلارنىڭ كۇچى بىلەن شىمالنى كونترول قىلىپ» (37)، تۇرك خانلىغىنىڭ شەرقتىكى چېگرىسىنى مۇقىملاشتۇرغان. (3) غەرپتە ئېفىتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھوكۇمرانى بولۇش: ئېفىتالىت جۇچانلار بىلەن دۇشمەنلەشكەن غەربىي رايوندىكى چوڭ دولەت، ئېفىتالىت دىگەن نام، ئەمەلىيەتتە ئېفىتالىتەس دىگەننىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، ئاق ھۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ، گىرىكلەر ئۇلارنى ئاپتۇلىتەس ياكى ئېفىتالىس دەپ ئاتىسا، پارىسلار ۋە ئەرەپلەر خائۇتال دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى «لېياڭ خانلىغى تارىخى» نىڭ 54 - جىلدىدا «قانقىللارنىڭ باشقا ئۇرۇغىدىن» دىسە، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» دا «ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇرۇغىدىن» دەيدۇ، بۇ ئىككى خىل كوز قاراش بىر - بىرى بىلەن قارىمۇ - قارشىدەك كورۇنىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئارىسىدا بىرلىك بار، چۇنكى قانقىللار ئەسلىدە چوڭ ياۋچىلارنىڭ بىر تارمىغى، ياۋچى قەبىلىلىرىنىڭ نامى دائىم «قا» (qa)، «قۇ» (qu)، «گۇ» (gu)، «كۇ» (ku) بىلەن باشلانغان، يەنى «车师» (qashan, Qošu) «龟兹» (Quša) قاتارلىقلار ياۋچىلارنىڭ غەربىي رايوندىكى قەدىمقى ئۇرۇقلىرى ئىدى، ھۇنلار كۇچەيگەندە، قانقىللار تەدرىجى زەئىپلەشكەن. تىبەتنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە قېپقالغانلىرى يەنىلا قانقىل، گۇسۇ، گېسۇ، گىش (哥舒، 哥系) دىيىلگەن بۇرۇنقى نامى بىلەن ئاتالغان، ئۇلاردىن يىراققا كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغانلار تەدرىجى تۇردە شۇ يەردىكى ساك، دىل خەلقلەرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن، ئۇلار ئارىسىدىكى يەنە بىر تارماق كىنگىت (قارا شەھەر) نىڭ شىمالىدىن چىقىپ ئېسىق كۆل، سىر دەريالىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ بارغان ۋە ئۆز نامىنى ئېفىتالىتەس دەپ ئۆزگەرتكەن. ئۇلار بارغانسىرى كۇچىسىپ پارىسلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرغان. پارىس خانى پروئۇز (prouz) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئولپان - سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان، شۇڭا «لېياڭ خانلىغى تارىخى» دا ئۇلارنى «كېيىن بىر ئاز كۇچىسىپ پىرۇز، ۋاخان، كاپچا، كىنگىت، كۇسەن، سۇللاغ (قەشقەر)، قۇم (ئاقسۇ)، ئۇدۇن (خوتەن)، يوتكان قاتارلىق دولەتلەرگە يۇرۇش قىلىپ مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق ئۇزۇنلۇقتىكى جايلارنى بويسۇندۇردى» دىيىلگەن. پارىس تارىخچىسى مىركوند: ئېفىتالىتلار توخارىستان، كابول، شاغانىيىنى بويسۇندۇردى دىسە، «سۇگۇيۇننىڭ سەپەر خاتىرىسى» دە «غەربىي رايون، كانگىيە (سەمەرقەنت)، ئۇدۇن، شۇبۇل، پارتىخىيە ۋە 30 دىن ئارتۇق كىچىك دولەتلەرنى بېقىندۇردى.» دىيىلگەن. بۇنىڭدىن ئېفىتالىتلارنىڭ

تازا كۆچىيىپ خورنىكى جۇجىنلاردىنمۇ بەكرەك ئوسۇپ كەتكەنلىكىنى روشەن ھالدا كورۇۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا تۇركلەر موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، تەبىئى ھالدا جۇجىنلاردىن ئىبارەت بۇ قۇدرەتلىك كۈچ بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان. تۇركلەر بىلەن ئېفىئالىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى، ئاۋارىپلار يەنى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ غەربكە قېچىشى گويىا بىلەن مۇناسىۋەتلىككە قىلىدۇ، ھالبۇكى، ئاۋارىپلارنى يولەش ئەسلىدە ئېفىئالىتلار يۇرگۈزۈپ كەلگەن ئەنئەنىۋى دولەت سىياسىتى بولغاچقا، ئىككى تەرەپنىڭ قارىمۇ-قارشىلىقى تېخىمۇ كۆچىيىپ ئۇلارنى ئوز-ئارا ئۇرۇش قىلىشقا ئېلىپ بارغان. مىلادى 554 - يىلى تۇركلەر ئالدى بىلەن جۇجىنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن پارس خانلىقىغا قىز ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشقان ۋە بىرلەشمە قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ ئېفىئالىتلارغا زەربە بەرگەن. 562 - يىلى (جۇ خانلىقى باۋدىگىنىڭ 2 - يىلى) ئىككى تەرەپ ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش پارتلاپ، ئېفىئالىتلار قاتتىق مەغلۇپ بولغان، 563 - يىلىدىن 568 - يىلىغىچە، تۇرك - پارس بىرلەشمە قوشۇنى ئېفىئالىتلارغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئولتۇرگەن. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلىپ بولىشۋالخان، ئەرەپچە تارىخىي ماتىرىياللاردا شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، پارسلارنىڭ بەلىخ، شېيۇ، كابول، شاغانىيە، توخارىستان قاتارلىق دولەتلەرنىڭ يەرلىرىنى، تۇركلەرنىڭ تاشكەنت، پەرغانە، كانگىيە (سەمەرقەنت)، پارتىيە، شەھرى سەلىز قاتارلىق دولەتلەرنىڭ يەرلىرىنى ئوزىگە قوشىۋالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئېفىئالىتلارنى تىنچىتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۇر ئىشنى تاماملىغان كىشى تۇرك قاغانى مۇقان (بىلگە) قاغانمۇ - ئەسەس؟ دىگەن مەسىلە بار، ئېلىمىزنىڭ تارىخ كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇ كىشىنىڭ مۇقان (بىلگە) قاغان ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، ھالبۇكى، چاۋانېس قاتارلىق غەربلىكلەر بۇ توھپە ئىستەمى قاغانغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك دىگەننى تەشەببۇس قىلغاندىن بۇيان، بۇ خىل كوز قاراش ئىلىم ساھىبىنى قاپلاپ، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئاساسلىق كوز قاراش بولۇپ قالدى. بۇ خىل كوز قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساسلىق دەلىللىرى توۋەندىكىچە: «توبالارنىڭ يىلىنامىسى» دا، ئېفىئالىتلار ئۇستىدىن غەلبە قىلغان تۇرك خانىنىڭ ئىسمى سىندجىبۇ (Sindjibu) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، ئەرمېنىيە تارىخچىسى ئىئوسۇك (Moise de Caghauka touk) ئۇ كىشىنى «دىجى - بۇ» (DJe - bou) دەپ؛ گېورگىيە (Georgia) «يىلىنامىسى» سىدە (Djibghou) دەپ؛ مېرنازىدېرنىڭ «گىرىك تارىخىنىڭ كەمتۇك ۋارقىلىرى» دا، «دىزابۇل» (Dizaboul) دەپ خاتىرىلەنگەن، يىۋۇقۇرقىلارنىڭ بىر ئىسەم ئىكەنلىكى يەنى تۇرك - رۇنىك يېزىقى مەڭگۈ تېشىغا ئويۇلغان «ئىستەمى» دىگەننىڭ

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ياكى ئېلىمىز تارىخنامىلىرىغا يېزىلغان “室点密” دىگەن ئىسمىدىكى ئادەمنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى ئېنىق ، چاۋانچىس ئوزمۇلاھىزىسىدە ، “بۇ” (bou) ، “بوئۇل” (boul) دىگەن “يايغۇ” دىگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ، “دىزا” (Diza) ، “دىجى” (Dji) ، “سىن” (sin) دىگەنلەر ، بولسا ، ئىستەمى دىگەن ئىسمىنىڭ باش بوغۇم تاۋۇشىنىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن “مۇقان” (بىلگە) قاغان شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ، شۇنداقلا غەربىي تۈركلەرنىڭمۇ ئەڭ ئالى “قاغانى” ، شۇڭا ئۇ تەختە تۇرغان چاغدىكى غەلىبىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىدە گەپ يوق ، دەپ ھۆكۈم قىلغان (38) ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇ ، ئېفتالنىلارنى يوقۇتۇش توھپىسى مۇقان (بىلگە) قاغانغا ئەمەس ، بەلكى ئىستەمى قاغانغا مەنسۇپ بولۇش كېرەك دەپ قارايدۇ .

بۇ قاراشنى تارىخىي رىئايالىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، چاۋانچىسنىڭ بۇ كوز قارىشىنى ھەقىقەتەن رەت قىلىۋېتىش زورۇر ئىدى بارلىغىنى بىلىشكە بولىدۇ .

(1) سىكىسنىڭ «پارس تارىخى» نىڭ 1 - توم 445 - بېتىدە ، قارا (قورا) ئولگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىسمى مۇقان (بىلگە) تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ، مىلادى 554 - يىلى پارىسلارنىڭ خانى نوشروۋان بىلەن دېلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى ، پارس خانىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكە ، مۇقان (بىلگە) قاغاننىڭ قىزى ئىكەنلىكى ۋە پارس خانىنىڭ ۋارىسى مورمازد ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن . تۈركلەرنىڭ پارىسلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشىمۇ ، ئۇلارنىڭ غەربتە ئېفتالنىلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنىڭ سىگىنالى دېيىشكە بولىدۇ . بۇ ئىستراتېگىيەلىك ھەل قىلغۇچ تەدبىر مۇقان (بىلگە) قاغان تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن .

(2) تېمپلاستېننىڭ خاتىرىلىشىگە ئاساسلانغاندا ، بۇيۇك شەرقىي تۈرك قاغانى شەرقىي رىم پادىشاھى مائۇرىسقا ئەلچى ئەۋەتىپ يوللىغان دولەت خېتىدە : “بۇ خەت يەتتە قەبىلىنىڭ ئۇلۇغ رەھبىرى ، دۇنيادىكى يەتتە چوڭ دولەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان قاغان تەرىپىدىن شەرقىي رىم پادىشاھىغا ئەۋەتىلدى ، بۇ قاغان ئابدال (ئېفتالنىلار) بىلەن جەڭ قىلغان ۋە سىتېمبېس بىلەن بىرلىكتە ئاۋارپىلارنى بويسۇندۇرغان ” (39) دېيىلگەن . يۇقۇرىدىكى دولەت خېتىدە تۈركلەرنىڭ ئىككى خانىنىڭ ئىسمى ئاتالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى سىتېمبېس — ئىستەمىنى كورسېتىدۇ . يەنە بىرى يەنى تۈركلەرنىڭ پۈتكۈل يەرلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان “يەتتە قەبىلىنىڭ ئۇلۇغ رەھبىرى ، دۇنيادىكى يەتتە چوڭ دولەت خانلىرىنىڭ بىرىسى” دېيىلگەن ، پەقەت مۇقان (بىلگە) قاغاننى كورسېتىشى مۇمكىن ، يۇقۇرىدىكى يازما خاتىرىدە ، ئېفتالنىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىنغان توھپە ، ئىستەمى قاغانغا ئەمەس ، بەلكى مۇقان (بىلگە) قاغانغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ۋە

تۈركلەرنىڭ غەربتىكى ئاۋارپىلارنى تېنچىتىش ۋە ئېڧتاللىقلارنى مەغلۇپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتىن، پەقەت ئاۋارپىلارنى تېنچىتىش ئۇرۇشى بىلەنلا ئىستېمىنىڭ مۇناسىۋىتى بارلىقى ناھايىتى ئېنىق ھالدا بايان قىلىنغان، ئەگەر مەن مۇلاھىزە قىلغاندەك، ئاۋارپىلار — ئېڭىز قاڭقىللاردۇر، دىگەن كوز قاراش پۇت تېرەپ تۇرالايدىغان بولسا، ئۇنداقتا 554 — يىلى جۇجىلار ئار — مار قىلىنىشتىن ئاۋال، تۈركلەرنىڭ ئاساسىي كۈچى شەرققە يۇرۇش قىلغان، غەرب تەرەپتىكى ئېڧتاللىقلار قۇدرەتلىك بولغاچقا، ئۇلارنى ئارقا تېرەك قىلغان ئىڭىز قاڭقىللارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى قانقلىنىڭ غەربىي شىمالدىكى ئەسلى ماكانغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان، سىتېمىس يەنى ئالتاي تېغىنى ساقلاپ تۇرغانلار ئاۋارپىلاردىن ئىبارەت بىر تەرەپنىڭ كۈچلىرىگىلا قارشى تۇرغان تۇرسا، ئۇنى قانداقمۇ كۈچلۈك رەقىب ئېڧتاللىقلارغىمۇ مۇستەقىل تۈردە زەربە بەرگەن دىگىلى بولسۇن؟

(3) «كونا تاڭنامە» 194 — جىلدتا **تەڭرىتەمى** تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن ئون چوڭ قەبىلە باشلىغىنى ئىدارە قىلىدۇ، ئون تۈمەندىن ئارتۇق ئەسكىرى بار، غەربىي رايوندىكى خۇلارنىڭ ھەر قايسى دولەتلىرىنى دائىم تېنچىتىپ تۇرىدۇ، ئون قەبىلىلىك قاغان دەپ ئاتايدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئېلىمىزنىڭ تارىخى ماتىرىياللىرىدا ئىستېمىنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە ئېيتىلغان باياندۇر. بۇ يازما خاتىرىدە، «غەربىي رايوندىكى خۇلارنىڭ ھەر قايسى دولەتلىرىنى دائىم تېنچىتىپ تۇرىدىغان» بۇ بىر تارماق غەربكە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنغا تىۋىك «تەڭرىقۇتى» بىۋاسىتە قوماندا ئىلىق قىلىدىغانلىقى، ئىستېمى بولسا «تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن» يۇرۇشكە ئاتلانغان مۇئاۋىن قوماندا ئىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن، بۇ يەردە ئېيتىلغان «تەڭرىقۇت» تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولۇپ، مۇقان (بىلگە) قاغان ئۇنىڭغا بېقىنىدىغان، بىلگە قاغاننىڭ غەربكە يۇرۇش قىلغانلىقى ھەققىدە گەرچە تارىخ نامىلاردا ئېنىق پاكىتلار بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ھەقتە ئاز — تولا يىپ ئۇچى يوق ئەمەس، بىلگە قاغان 554 — يىلىدىن باشلاپ جۇجىلارنى مەغلۇپ قىلغان، 556 — يىلى تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پائالىيىتىگە ئېتىۋارسىز قارىلىپ تارىخنامىلارغا خاتىرىلەنمىگەن، 563 — يىلىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ جۇجىلارغا ياردەملىشىپ چىغانلىقىغا قارشى يۇرۇش قىلغانلىقى ھەققىدىكى پائالىيەتلىرى قايتىدىن تارىخنامىلاردا خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭ شەرقىتىكى پائالىيىتى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان ۋاقىت، دەل ئۇنىڭ غەربتە ئېڧتاللىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى كەسكىنلەشكەن ۋاقىتقا توغرى كېلىدۇ، بۇ ئەھۋال مۇقان (بىلگە) قاغاننىڭ 556 — يىلىدىكى تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىشى، ئۇنىڭ غەربىي رايونغا يۇرۇش قىلىشىنىڭ دەسلەپكى سىگىنالى بولغانلىقى، 562 — يىلى ئېڧتاللىقلار بىلەن بولغان ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىدىن كېيىن، شەرققە قايتىش يۇرۇشىنى باشلىغانلىقى، ئىستېمى

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ئى بولسا، غەرب تەرەپنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنىپ قالدۇرغانلىغىنى يېتەرلىك دەرىجىدە شەندۇرۇپ بېرىدۇ، چاۋاننىپس نەقىل كەلتۈرگەن غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن شۇنى ئەلەيمىزكى، ئىستېمى دەسلەپكى چاغلاردا ياغۇ دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ غەرب تەرەپنىڭ ئانى بولۇشى ۋە بىر تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئېقتاللىرىنى تېنچىتىشقا ئىلغى كېيىنكى ئى بولۇپ تۇرۇلغۇق، بۇلارنى قانداقمۇ ئاستىن — ئۇستۇن قىلىۋەتكىلى بولسۇن؟

بۇلاردىن كورۇۋېلىشقا بولمىدۇكى، مۇقان (بىلگە) ئېقتاللىرى بىلەن ئۇرۇش بولغان ۋە پۈتكۈل تۈرك دولىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چوڭ قاغان بولۇپلا قالماي، بەلكى، رېكە يۇرۇش قىلىشقا شەخسەن ئوزى باشچىلىق قىلغان ئەك ئالى قوماندان. شۇڭا ئاللىتار ئۇستىدىن غەلبە قىلىش توھپىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇشقا تېگىشلىك، ئىستېمىنىڭ دەسلەپتە ئالتاي تېغىنى ساقلاپ، غەربتە ئاۋارېلارغا ئاقابىل تۇرغان بىر تەرەپ ئى كۇچلەرنىڭ ياغۇسى ئىكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇ ئېقتاللىرىغا قارشى يۇرۇش قىلىشتا ر تەرەپتىكى قوشۇنلارنىڭ سەركەردىسى بولغان ۋە چوڭ قاغان شەرقتىكى بارگاھىغا يىتقاندىن كېيىنلا بىر تەرەپنى مەخسۇس باشقۇرۇپ، بارغانسېرى نام — ئاتىغى چىققان. ۋوپادىن شەرقتە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئېقتاللىرى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاياقلاش ندىن كېيىن كەلگەچكە، ئۇلار ئىستېمى قانداق قىلىۋالغان تېرىتورىيە دائىرىسىدە توختاپ سى شەرقتىكى چوڭ قاغاننىڭ بارگاھىغا يېتىپ بارالمىغانلىغى ئۇچۇن، ئېقتاللىرىنى چىتىش توھپىسىنى غەرب قاغانغا مەنسۇپ قىلىپ قويغان، ھەتتا ئۇلار ئىستېمىنىلا بىلىپ، قان (بىلگە) قاغاننى بىلمىگەن. چاۋاننىپس شۇلارنىڭ بىر تەرەپلىمە خەۋىرىگە نغان تۇرسا، ئۇنىڭ بەرگەن باھاسىنى قانداقمۇ ئۇزۇن يىللىق ئۇلۇغ توھپىگە باھاسىنىڭ ئاساسى قىلىغىلى بولسۇن؟

ئېقتاللىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوچو، كىنگىت، كۇسەن، سۇلاخ (قەشقەر)، ۋن ۋە كانگىيە، پارتىخىيە، تاشكەنت، شەھرى سەلىز قاتارلىق كوك ئارت (پامىر) نىڭ قى ۋە جەنۇبىدىكى ھەر قايسى دولەتلەر ئوزلىرىدىن تۈركلەرگە تەۋە بولغان.

يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، تۈرك خانلىغى قۇرۇلۇشتىن قۇدرەت تېپىشقا بولغان قىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، تۈركلەر موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي رايونىدىكى يىلارنىڭ ھەممىسىنى ئوزىگە قوشىۋالغان. ئۇنىڭ تېرىتورىيىسى شەرقتە كاۋلى (چاۋشىيەن شىمالىي قىسمى) غىچە، غەربتە غەربىي دېڭىز (ئارال دېڭىزى)، جەنۇبتا چوڭ ۇققىچە بولغان بىپايان زىمىنلارغىچە كېڭىيىپ ئۇ جايلاردىكى قەلئەلىك بەگلىكلەرنىڭ لىقىنى ئوزىگە بەيئەت قىلدۇرغان، ئۇلارنىڭ خورىگىنىڭ ئوسۇپ كەتكەنلىكىنى «ئوتتۇرا لەگلىكتىكى شيا (خەنزۇ) لىقلار بىلەن كۇچ جەھەتتە تىرىكشىپ قالدى» (40) دىگەن

ئىخچام ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. (داۋامى بار)

ئىزاھاتلار

- ① «ۋېي نامە» 103 - جىلد، جۇجىنلار تەزكىرىسى.
- ② بەيئۇ كۈچى: «جۇجىنلار ھەققىدە مۇھاكىمە».
- ③ «ۋېي نامە» 103 - جىلد، جۇجىنلار تەزكىرىسى.
- ④ «سىماگۋاڭ: «شاھانلىق يىلىنامىسى» 129 - جىلد.
- ⑤ سۇيخۇڭ: «چۇنچىيۇ دەۋرىدىكى 16 دولەت» 96 - جىلد، شىمالىي لىياڭ خانلىغىدىكى قۇتقۇ ئەنجۇ ھەققىدە.
- ⑥ سۇڭتايەن شۇنەن: «تۇركلەرنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى تارىخى توغرىسىدا 1 - قېتىملىق مۇلاھىزە»، «قەدىمقى تىيانشاننىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى توغرىسىدا تەتقىقات» قا قارالسۇن، كوپەيتىپ تولۇقلانغان نەشرى، 253 - بەت.
- ⑦ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 98 - جىلد، ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى.
- ⑧ يۇقۇرىدىكى بىلەن ئوخشاش.
- ⑨ بۇ يەردە ئېيتىلغان كىتاپلار چاۋاننىپىنىڭ «غەربىي تۇركلەر تارىخىغا ئائىت ماتىرىياللار» دىن ئېلىنغان، 157 - بەتتىن 166 - بەتكىچە.
- ⑩ سىماگۋاڭ: «شاھانلىق يىلىنامىسى» 4 - توم، 148 - جىلد.
- ⑪ ئا. ۋون. گابائىن: «ئالتاي تۇرك گىرامماتىكىسى توغرىسىدا» 298 - بەت.
- ⑫ «جۇنامە» 50 - جىلد، تۇركلەر تەزكىرىسى.
- ⑬ سۇيخۇڭ: «چۇنچىيۇ دەۋرىدىكى 16 دولەت» 66 - جىلد، شىياخانلىغىدىكى قۇلانپوبو ھەققىدە.
- ⑭ «جۇنامە» 50 - جىلد، تۇركلەر تەزكىرىسى.
- ⑮ جاك شىگلىياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش تارىخى ماتىرىياللىرى توپلىمى» 4 - قىسىم، 285 - بەت.
- ⑯ «ۋېي نامە» 102 - جىلد، غەربىي رايوندىكى ياپانلار ھەققىدە.
- ⑰ «يېڭى تاڭنامە» 215 - جىلد، تۇركلەر تەزكىرىسى.
- ⑱ «سۇي نامە» 84 - جىلد.
- ⑲ ۋون. گابائىن: «ئالتاي تۇرك گىرامماتىكىسى توغرىسىدا» 342 - بەت.
- ⑳ سىماگۋاڭ: «شاھانلىق يىلىنامىسى» 149 - جىلد.
- ㉑ يۇقۇرىدىكى بىلەن ئوخشاش.

تۈرك تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش

- ②۲ «سېڭ جۇڭمىيەن: «تۈركشۇناسلىق تارىخى» 1-قىسىم، 1-بەت.
- ②۳ «شاھانىلىق يىلنامىسى» 158-جىلد.
- ②۴ «سېڭ جۇڭمىيەن: «تۈركشۇناسلىق تارىخى» 2-قىسىم، 500-بەت.
- ②۵ «جۇنامە» 50-جىلد، تۈركلەر تەزكىرىسى.
- ②۶ «جۇنامە» 28-جىلد، شىننىڭ تەرجىمىھالى.
- ②۷ بەيشۇكۇچى: «جۇچانلار ھەققىدە مۇھاكىمە».
- ②۸ «سۈي نامە» 84-جىلد.
- ②۹ سىماگۋاڭ: «شاھانىلىق يىلنامىسى» 165-جىلد.
- ③۰ يۇقۇرىدىكى بىلەن ئوخشاش.
- ③۱ «شىمالىي چى تارىخى» 17-جىلد، خۇلۇيچىن تەرجىمىھالى.
- ③۲ سىماگۋاڭ: «شاھانىلىق يىلنامىسى» 165-جىلد.
- ③۳ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 94-جىلد، كىدانلار تەزكىرىسى.
- ③۴ «كونا تاڭنامە» 199-جىلد، كىدانلار تەزكىرىسى.
- ③۵ يۇقۇرىدىكى بىلەن ئوخشاش.
- ③۶ «كۈلتىپكىن مەڭگۈ تېشى» سېڭ جۇڭمىيەننىڭ «تۈركشۇناسلىق تارىخى» 2-قىسىم، 16-بەتكە قارالسۇن.
- ③۷ «كونا تاڭنامە» 199-جىلد، شىمالىي دې (دېنھار) لار تەزكىرىسى.
- ③۸ چاۋانېس: «غەربىي تۈركلەر تارىخىغا ئائىت تارىخىي ماتىرىياللار» 190-بەت.
- ③۹ چاۋانېسنىڭ: «غەربىي تۈركلەر تارىخىغا ئائىت ماتىرىياللار» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 176-بەت.
- ④۰ «سۈي نامە» 84-جىلد.

ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى.

ئىككىنچى سان

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى

تەھرىر - نەشر قىلغۇچى : « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى »

تەھرىر بولۇمى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى زىيالى ياشلار

باشما زاۋۇدىدا بېسىلدى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قەرەللىك ژورناللارنى

تىزىملاش نومبىرى № 200

پوچىتا ۋاكالىت نومبىرى 58 - 81

باھاسى : 0.60 يۈەن

